

АРХЕОЛОГІЯ

2 * 1971

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

2

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ
1971

У кварталнику вміщено теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику і бібліографію, хроніку та інформацію.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*, *Н. С. Ємельянова* (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*, *М. П. Кучера*, *П. О. Қаришковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *Л. М. Славін*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черниш*, *Є. В. Черненко*, *І. Г. Шовкопляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*

Рецензент кандидат історичних наук *М. М. Бондар*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи *

Існує тенденція зображати знайомство людини з металом в тому ж плані, що й знайомство з вогнем, — як геніальне відкриття, яке докорінно змінило усе життя людини. Факти свідчать, що це не зовсім так. Висвітлення ролі металургії в історії людського суспільства з моменту появи перших мідних знарядь до встановлення повного панування заліза — завдання досить складне. Впровадження заліза та його місце в розвитку суспільства значно відрізняється від процесу впровадження міді—бронзи і заслуговує на окремий розгляд. Ця стаття торкається лише деяких сторін проблеми.

Навряд чи можна зустріти археологічну чи історичну працю більш широкого плану, присвячену бронзовому віку, автор якої не вважав би за свій обов'язок підкреслити велику роль металургії у суспільному прогресі. Про значення металургії у суспільному прогресі писав М. О. Косвен: «Кам'яний вік змінився на вік металу, віднині і надовго метал значною мірою визначає розвиток всієї культури»¹. «Винахід металургії був не менш значим успіхом у розвитку продуктивних сил, ніж винахід землеробства чи скотарства»², — твердить В. Й. Равдонікас.

Подібні висловлювання, як правило, не аргументуються, і єдиною підставою для них є сталий і поширений погляд, що виходить з величезної, переломної, революційної ролі металургії в суспільному прогресі. При цьому часто посилаються на Ф. Енгельса. Щоправда, виділяючи середній період варварства, Енгельс серед інших його ознак називає впровадження металургії. Проте звідси зовсім не випливає, що цій події Ф. Енгельс надавав особливого значення і прирівнював її, наприклад, до початку землеробства чи скотарства. Він пише: «З досягнень цього ступеня в галузі промислової діяльності особливо важливе значення мають два: перше — ткацький верстат, друге — плавка металічних руд і обробка металів. Найважливішими з них були мідь і олово, а також виплавлювана з них бронза; бронза давала придатні знаряддя і зброю, але не могла витіснити кам'яні знаряддя; це було під силу тільки залізу, а добувати залізо ще не вміли. Для нарядів і прикрас почали вживати золото і срібло, які, очевидно, уже мали більшу цінність, ніж мідь і бронза»³. Оцінка значення металургії Ф. Енгельсом не дає підстав приписувати металургії бронзи ту величезну роль, що їй відводять в багатьох працях.

Звернемось до фактів, на яких необхідно ґрунтуватись в оцінці ролі металургії у суспільному прогресі. Спочатку слід з'ясувати місце металу у виникненні найдавніших світових цивілізацій. Порівняємо, наприклад, цивілізацію Єгипту в період, що передувє появі металу, і в період, коли перші поодинокі металеві знаряддя тільки почали появлятися. В цей час

* Доповідь на теоретичному семінарі.

¹ М. А. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1953, стор. 167.

² В. Й. Равдонікас. История первобытного общества. М., 1947, стор. 289.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21. К., 1964, стор. 156.

у Середньому та Верхньому Єгипті існували бадарійська й арматська культури, носії яких жили у великих укріплених поселеннях. Житла будувалися з очерету та сирцевої цегли. Були спеціальні господарські споруди для зберігання зерна, які обмазувались глиною. Основу господарства становило землеробство, сіяли ячмінь і пшеницю. Землю обробляли кам'яними та роговими мотиками, хліб збирали кам'яними та глиняними серпами. Домашнє стадо складало велика рогата худоба, вівці та віслики. Населення споживало м'ясо і молоко. Арматійці сіяли льон, виготовляли з нього різні тканини на горизонтальних (ймовірно, і на вертикальних) ткацьких верстатах. В побуті застосовувався посуд різноманітних форм, випалюваний у справжній гончарській печі. Глиняні моделі човнів свідчать про успіхи в галузі навігації. Широке розповсюдження мали привозні товари, що вказує на розвинуті торговельні відносини з різними країнами. Велика кількість базальтових і алебастрових ваз, шиферних браслетів, а також своєрідних керамічних виробів однакової форми — свідчення якоїсь ремісничкої спеціалізації. Вважають, що вже існувало рабство та приватна власність. Всі знаряддя праці і зброя були виготовлені з каменю та кістки. Бадарійці ще не знали металу, а в арматській культурі вироби з самородної міді трапляються в поодиноких випадках.

Приблизно на такому ж рівні розвитку перебували неолітичні культури Месопотамії в VI—V тисячолітті до н. е. Пам'ятки типу Джермо, Тель-Халаф та ін., датовані приблизно тим же часом, що й бадарійська та арматська культури в Єгипті, також не знали металу, однак вони вказують на високий ступінь розвитку. Великі поселення, вимощені каменем вулиці, багатокамерні будинки з двосхилими дахами та розписаними фарбами стінами, печі гончарські та для випічки хліба, димоходи, дерев'яні двері й вікна — все це досить виразно свідчить про рівень життя населення. Основу господарства Месопотамії цього періоду, як і Єгипту, становили землеробство та скотарство. Вже існувало штучне зрошування земель та колісний віз.

Не менш характерна і показова історія ще однієї культури. Відомо, що на коралових і вулканічних островах Полінезії немає металевих руд і що до XVII ст. полінезійці не знали металу. Проте вони досягли високого ступеня цивілізації: ці вмілі землероби використовували штучне зрошування та добрива. Населення мешкало в будинках, переділених на ряд приміщень за кількістю родин. Розкопки свідчать, що полінезійці були першокласними зодчими. Їх монументальна скульптура й архітектура справляють і досі велике враження. В Полінезії було розвинуте суднобудування. Місцеві човни — це своєрідні витвори мистецтва, хоч зроблені вони кам'яними теслами й сокирами, а дерев'яні частини скріплені рослинними волокнами. Техніка обробки каменю, дерева і кістки при виготовленні знарядь досягла у полінезійців великої досконалості. Внаслідок суспільного поділу праці ремесло вже відокремилось від землеробства. Мабуть, існували також якісь об'єднання ремісників, що спеціалізувались у опорудженні жител, будівництві човнів, виготовленні зброї тощо. В Полінезії були вже примітивні карти і зародки писемності.

Якщо стати на точку зору прихильників пізнього заселення Полінезії і вважати, що з Індокитаю прийшли предки полінезійців, вже обізнані з металом, суть справи не змінюється. Навпаки, це переконливий доказ того, що високий рівень культури зумовлюється не тільки наявністю металу, а й може існувати без нього. Крім того, як показує історія народів Центральної і Південної Америки (майя, інки та ін.), цивілізація виникла там ще до появи металургії або за умов незначного її розвитку.

Знайомство з найдавнішими цивілізаціями свідчить, що такі досягнення людської культури, як землеробство, гончарський круг, ткацький верстат, віз, сирцева цегла, човен, а також головні засоби обробки каменю (свердління, полірування, пиляння), виникли до появи металу і, от-

же, незалежно від нього. Без його участі визначались і такі риси виробничих відносин, як обмін, класова диференціація, рабство, приватна власність, виділення ремесла. Сформувалась складна система світогляду, зародились різні науки та мистецтво.

Між першим знайомством людини з металом, яке зараз можна віднести до VII—VI тисячоліття до н. е., і порівняно широким його розповсюдженням наприкінці III—II тисячоліття до н. е. пройшло близько 4 тис. років. Цей факт дає підставу вважати, що процес впровадження металу проходив інакше, ніж процес освоєння вогню, лука і списів або навіть поширення землеробства та скотарства, і був підпорядкований іншим законам.

Г. Чайлд, приділяючи велику увагу розвитку металургії, зазначив, що він потребував як технічних навиків, так і відповідної організації господарства⁴. Справді, якщо знаряддя з самородної міді могли застосовуватися серед відносно відсталих племен, то впровадження бронзи, навички кування, ливарства, виготовлення сплавів тощо потребували високого рівня культури.

Існує думка, ніби на відносно низькому ступені розвитку людського суспільства були племена, які займалися лише добуванням металу і виробництвом металевих знарядь. Але фактичний матеріал цього не підтверджує. Навпаки, найбільш ранній розвиток металургії спостерігається в областях, позбавлених власних родовищ металу, але з вищим рівнем культури. Мабуть, Г. Кларк мав рацію, коли писав, що необхідними умовами зародження металургії є наявність сталих форм добування їжі (землеробство та скотарство), виникнення великих суспільних груп та поділ праці⁵.

Отже, не випадково обробка міді та її сплавів вперше виникла на Близькому Сході серед суспільств, які вже твердо базувались на землеробстві й скотарстві. Закономірно й те, що лише тоді, коли ці форми господарства стали основними в Європі, металургія з країн найдавніших цивілізацій поширилась на Європейський континент.

Процес впровадження металургії в Єгипті та Месопотамії доводить, що на вищому ступені розвитку стояли не ті країни, де добувався метал, а райони, куди його привозили. Алювіальні долини Нілу, Тігру, Євфрату та Інду власних родовищ руди не мали, але саме тут локалізувалися найдавніші цивілізації і рано склалися умови для розвитку металургії. Мідь привозили з Ірану, Вірменії і Сінайського півострова, золото — з Вірменії і Нубії, свинець і срібло — з Кападокії. Звичайно, експедиції за металом зображуються як прогресивний процес, бо в результаті його в орбіту цивілізації втягувались все нові й нові райони. Регулярні рейси між містами-державами і копальнями чи каменоломнями, безсумнівно, сприяли впровадженню металу в районах, через які проходили шляхи перевезень. Хоч таким чином відбувався розвиток цих областей, їх культура не тільки не досягла, а навіть не наблизилась до рівня міських цивілізацій. Культурний розрив між центрами, які постачали сировину, і районами її використання не зменшувався. Тому відносини між ними мали не тільки прогресивне значення. Існував інший бік цих відносин: там, де метал добувався у великій кількості, населенню було вигідніше продавати його в необробленому вигляді, ніж розвивати місцеву металургію чи якусь іншу галузь господарства.

Таким чином, наявність великих родовищ руди певною мірою гальмувала суспільний прогрес місцевих племен, порушуючи їх гармонійний розвиток. Це нагадує пізнішу систему колоніалізму, коли бурхливий розвиток одних країн фактично обумовлювався визиском інших. Цікава в цьому плані історія Кіпру і Криту. Клімат, ґрунти, рельєф, географічне

⁴ Г. Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956, стор. 364.

⁵ Г. Кларк. Доисторическая Европа. М., 1953, стор. 185.

положення цих островів майже однакові, але Кіпр з його великими родовищами міді був одним з найдавніших і найважливіших пунктів видобутку металу на всьому Середземномор'ї. Однак не він, а Крит, який не мав металу, став осередком передової високорозвиненої крито-мікенської культури, відомої в усьому світі.

Не менш цікавий ще один приклад. На рубежі нашої ери у Карпатському басейні існував один з найбільших на той час в Європі центр металургії заліза. Археологи розкопали тут тисячі залізоплавильних горен. Очевидно, основним заняттям населення цього району було добування заліза, яке купували чи вимінювали кельти та інші сусідні племена. Слаборозвинуте землеробство, убогі напівземлянки, бідні поховання, переважно без металевого інвентаря, — ці риси властиві культурі місцевих жителів. В той же час кельти, які зовсім не мали власного заліза, досягли рівня розвитку, близького до античної цивілізації. Серед кельтського населення виділяється група, що займалася обробкою заліза і виготовленням знарядь праці, зброї і прикрас. Ці вироби частково купували ті місцеві племена, які продавали залізо.

Культура Карпатського басейну в цілому перебувала в стані занепаду і почала розвиватись вже після загибелі кельтів. Таким чином, багаті рудні родовища відігравали на цьому історичному етапі не лише позитивну, а й негативну роль, гальмуючи гармонійний розвиток культури.

Хоч на початку III тисячоліття до н. е. мідь була вже відома на всьому Середньому Сході, її використання, як і раніше, залишалось обмеженим. Поширення металу в інших місцях проходило нерівномірно, що пояснюється нерівномірністю розвитку культури стародавнього суспільства у різних районах земної кулі.

Поряд з висвітленням ролі металургії у виникненні та розвитку перших цивілізацій необхідно розкрити її значення у формуванні перших землеробських культур в межах СРСР, зокрема трипільської. В V—IV тисячолітті до н. е. на території країни виникають три культурних центри. Перший з них, локалізований у Середній Азії, на ранньому етапі представлений джейтунською культурою і металу ще не знає. Разом з тим тут вже спостерігаються перехід до осілого землеробства, зачатки штучного зрошення, висока техніка житлового будівництва. В анауській культурі, яка мало чим відрізняється від джейтунської, вже є велика кількість мідних знарядь.

Другий центр, що існував на Кавказі, особливо яскраво репрезентований куро-аракської культурою. Останнім часом виділено найбільш ранній її пласт — томутепинський (V тисячоліття до н. е.), в пам'ятках якого металу не знайдено зовсім. Тим часом в ході розкопок встановлено, що тут розвивалось осіле землеробство із застосуванням штучного зрошення. Мешканці томутепинських поселень вирощували ячмінь, пшеницю, полбу. Кісток домашніх тварин (бика, свині, вівці, кози) знайдено значно більше, ніж диких⁶. Про високий рівень культури свідчать також круглі будинки з сирцевої цегли і досконала техніка обробки кістяних та кам'яних знарядь праці.

Третій центр відомий як осередок трипільської культури. Вона добре вивчена, тому є дані й про місце металургії в її загальному розвитку та в різних галузях життя. Основу господарства становило землеробство. Не виключено, що воно було вже орним, а озимі та ярі посіви за урожайністю мало поступалися сучасним⁷. Проте весь процес, починаючи з обробки землі і кінчаючи жнивими та обмолотом хліба, провадився за

⁶ И. Г. Нариманов. Древнейшая земледельческая культура Закавказья.— Доклады и сообщения археологов СССР на VII конгрессе доисториков. М., 1966, стор. 123.

⁷ С. Н. Бибииков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (опыт изучения первобытной экономики).— СА, 1965, № 1, стор. 48.

допомогою кам'яних мотик, серпів і зернотерок. Трипільське будівництво досягло надзвичайно високого рівня, хоч замість металевих знарядь використовувались кам'яні сокири, крем'яні тесла і долота. Разом з тим трипільці вже знали метал: поодинокі маленькі предмети — шила, ножі і найчастіше прикраси — були знайдені навіть на найбільш ранніх поселеннях трипільської культури. Серед пізніх її пам'яток кількість металевих виробів збільшується не набагато.

У стародавній історії народів СРСР значення трипільської культури та двох інших землеробських центрів полягає в тому, що вони заклали основи економічного відтворення як найбільш продуктивної форми господарства. Однак факти переконують в тому, що роль металургії у їх формуванні та розвитку була незначною.

Слід спинитися на ролі металургії і металевих виробів у середньому й пізньому періодах бронзового віку. Підлягаючи загальному закону поступального розвитку, людська культура незмінно рухалася вперед. Відбувався прогрес і у галузі металургії. З часом люди оцінили бронзу й такі її властивості, як твердість, плавкість, пластичність. Розширення можливостей зв'язку і засобів пересування сприяло розвитку торгівлі. Метал став виконувати функцію предметних грошей, служив еквівалентом товарообміну. В ряді місць виникло виробництво його на власній чи привізній сировині. Щоб оцінити роль металургії в економіці цього періоду, потрібно мати уявлення про загальну кількість бронзових знарядь, яка була у вжитку того чи іншого колективу. Деякою мірою скласти таке уявлення дають можливість матеріали про виробництво олова і бронзи в одному з найбільших осередків стародавньої металургії у Східному Казахстані. Це, мабуть, єдиний район, де знайдено поруч родовища міді й олова.

За підрахунками С. С. Чернікова, проведеними спільно з інженерами-металургами, всі копальні Східного Казахстану щороку могли давати близько 150 кг олова. Відповідно за рік виплавка бронзи мала дорівнювати близько 3 т. На підставі відомих даних С. С. Черніков припускає, що річне виробництво металу становило приблизно 10 т, хоч вважає цю цифру перебільшеною. На його думку, якщо десятки родовищ олова й міді давали всього приблизно 10 т бронзи на рік, то частка окремого племені не перевищувала сотень кілограмів сировини для виготовлення тих чи інших знарядь і для обміну⁸. Зараз кількість знайдених поселень андронівської культури, поширеної на території Східного Казахстану, досягає 200. Очевидно, близько 100 з них можна вважати рівночасними. Коли в кожному жило в середньому 300—350 чоловік, то населення всього району налічувало понад 30 тис. Отже, на душу припадало до 300 г металу на рік. Очевидно, більша його частина йшла на обмін, а не для власних потреб.

Набагато менше бронзових знарядь поширювалось у районах, віддалених від металургійних центрів, і особливо мало там, де землеробство не давало високих урожаїв і вимінювати метал не було на що. У такому становищі опинились, наприклад, культури бронзового віку Полісся України та Білорусії. Так, на розкопаному майже повністю поселенні Пустинка Чернігівської області, яке датується кінцем середнього періоду бронзи, виявлена лише одна бронзова шпилька. Під час розкопок поблизу с. Мошни, проведених на значній площі, знайдено лише маленький бронзовий ніж та уламок ще якогось невеликого знаряддя. Трохи більше бронзових предметів у похованнях цієї доби на території Лісостепу і особливо Полісся України та Білорусії. За традиційним уявленням, метал тут заощаджували, уламки не викидали, а переплавлювали. Такі факти, безсумнівно, мали місце. Але оскільки основні знаряддя праці (сокири,

⁸ С. С. Черніков. Восточный Казахстан в эпоху бронзы.— МИА, № 88. М.— Л., 1960, стор. 134, 135.

серпи, тесла та ін.) були кам'яними, є підстави вважати, що металеві вироби для місцевого населення були рідкістю, предметами розкоші. На Кавказі й Північному Причорномор'ї кількість їх у пізньому бронзовому віці значно зростає. Звідси походять сотні скарбів — не тільки прикраси, а й зброя та знаряддя праці. В цілому в цей час камінь тут уже був витіснений металом. Проте кількісне співвідношення різних типів металевих виробів навіть у Північному Причорномор'ї залишається своєрідним. Про його нерівномірність свідчать, зокрема, цікаві підрахунки, зроблені В. Шафранським. Проаналізувавши скарби бронзового віку Північно-Західного Причорномор'я, він наводить таке співвідношення: 70% становить зброя, 25 — прикраси і лише 4% — знаряддя праці⁹. Природно, останні не могли задовольнити потреб населення і повинні були вироблятися з іншого матеріалу.

Об'єктивна оцінка ролі металу в суспільному прогресі потребує з'ясування ряду суттєвих моментів. Метал дав людині меч з його ефективними на той час бойовими якостями, захисну зброю — шоломи, лати, щити, кольчуги та ін. Завдяки металу значно удосконалилось колесо, яке одяглось у міцний обід. З'явився дріт. Метал сприяв і розвитку мистецтва: його використання допомогло поєднувати монументальність з пластичністю, а нові фарби значно розширили художні можливості, збагативши палітру холодними тонами — блакитними й зеленими. Крім того, металургія позитивно вплинула на розширення торгівлі, а на цій основі активізувались і культурні зв'язки. Не можна заперечувати і того, що метал як грошовий еквівалент був засобом нагромадження багатств і таким чином посередньою причиною соціальної нерівності.

Проте слід підкреслити, що найдавніші цивілізації в основному виникли ще до того, як людина познайомилась з металом. Отже, найважливіші досягнення людської культури, про які вже йшла мова, не пов'язані з розвитком металургії.

Її впровадження, яке проходило дуже повільно, поступово, протягом кількох тисячоліть, визначалось загальним рівнем культури суспільства і не викликало суттєвої зміни в його історії. В епоху міді—бронзи застосування металевих знарядь було ще обмеженим і тому не могло відіграти великої ролі у житті людини. По-перше, родовища міді й олова в природі дуже нечисленні, отже, потреба в металевих виробах практично не задовольнялась внаслідок незначної кількості металургійних осередків та їх віддаленості від районів використання продукції. По-друге, ні мідь, ні бронза за своїми технічними властивостями неспроможні були замінити камінь і по суті нічого не давали для розвитку двох провідних галузей господарства — землеробства і скотарства.

Серед причин, які призвели до перебільшення ролі металургії в історії людства і в суспільному прогресі, є досить формальний поділ стародавньої історії на три періоди — кам'яний, бронзовий та залізний, серед яких перший і останній значно повніше відповідають змісту епохи, а поняття «бронзовий вік» умовне, бо ніде й ніколи основні знаряддя праці не були зроблені з бронзи. При характеристиці бронзового віку сталася поступова і непомітна заміна двох різних явищ. Досягнення людської культури в цю епоху, зовсім незалежні від бронзи, почали автоматично пов'язуватися з бронзоливарним виробництвом, впровадженням металургії. Нарешті, перебільшення її ролі серед фахівців-археологів якоюсь мірою пояснюється тим, що металеві вироби, які добре зберігаються, є дуже важливими для вивчення і розуміння епохи бронзи, а також для визначення віку пам'яток, встановлення напрямів культурних зв'язків та ін. Отже, оскільки металеві вироби являють собою важливе джерело для дослідників, необхідно об'єктивно оцінювати їх місце і роль в історії.

⁹ W. Szafranski. Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV—V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce. Warszawa — Wrocław, 1955.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

О роли металлургии в общественном прогрессе в эпоху меди и бронзы

Резюме

В статье предпринята попытка пересмотреть широко распространенное в археологической и исторической литературе мнение о том, что открытие металлургии сыграло чрезвычайно важную роль в общественном прогрессе, в частности в эпоху меди и бронзы. Знакомство с древнейшими цивилизациями Востока, а также с высокоразвитой культурой полинезийцев, ацтеков, майя и первых земледельцев на территории СССР свидетельствует о том, что важнейшие достижения человеческой культуры относятся к периоду, более раннему, чем начало применения металла и, во всяком случае, не связаны с ее заметным влиянием. До появления металла сложились важнейшие отрасли воспроизводящего хозяйства—земледелие и скотоводство, определились основные черты производственных отношений, сформировалась система мировоззрения, появились наука и искусство.

Внедрение металлургии не могло играть значительной роли на том историческом этапе еще и потому, что производство металлических изделий по многим причинам не удовлетворяло даже минимальных запросов на орудия труда. Месторождения меди и олова крайне редки в природе, а кроме того, выплавлявшийся металл по своим техническим качествам не мог заменить камень и практически ничего не давал для развития экономики.

Переоценка роли металлургии в общественном прогрессе вызвана условным разделением истории общества на три периода—каменный, бронзовый и железный, тенденцией объяснять достижения человеческой культуры в эпоху бронзы внедрением металлургии, формальным использованием цитат из произведений Ф. Энгельса.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я

Підгірцівські пам'ятки розташовані на території, що завжди привертала увагу дослідників, які працювали над висвітленням приналежності тих або інших археологічних культур найдавнішим слов'янам.

Зона поширення цих пам'яток на Подніпров'ї охоплює простір від Прип'яті до широти Переяслав-Хмельницький—Канів (рис. 1). На південь від цієї смуги по Дніпру вони не простежуються, як підтвердили розвідки в районі Кременчуцького водосховища, а займають таку ж територію, що й пам'ятки північної зони культури лісостепових племен скіфів-орачів. В межах київського Подніпров'я відома майже однакова кількість підгірцівських та інших пам'яток. Відрізняються вони між собою характерними зовнішніми ознаками.

Розвідувальні роботи експедиції «Великий Київ», проведеної Інститутом археології АН УРСР, а також матеріали Київського історичного музею дали змогу В. М. Даниленку в 1950 р. виділити підгірцівські пам'ятки в одну групу¹. Здійснені ним розкопки на поселенні поблизу

¹ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 198.

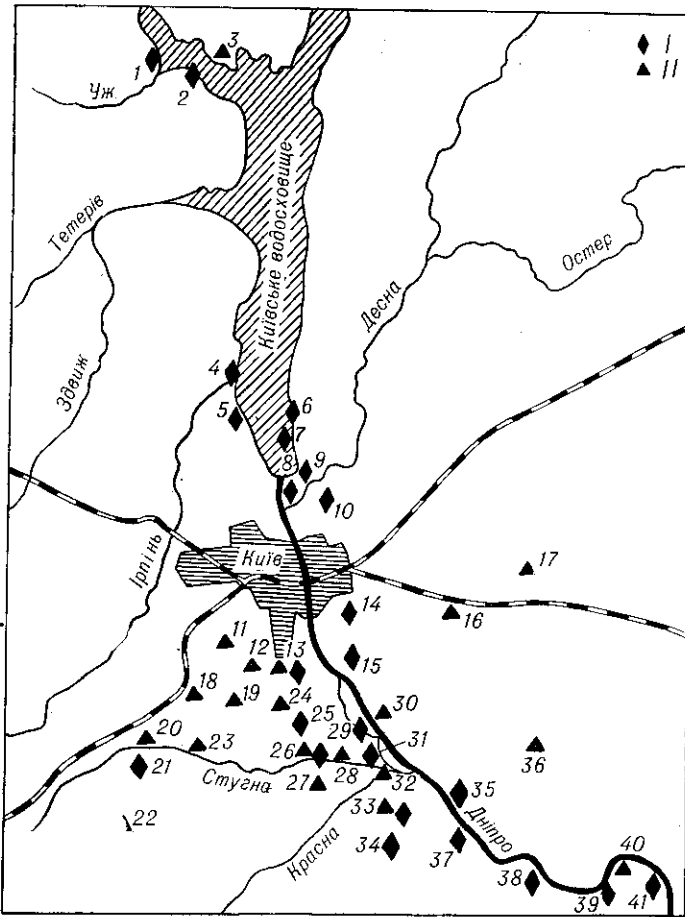

Рис. 1. Підгірцівські та скіфські пам'ятки на Київщині:

I — підгірцівські пам'ятки; II — скіфські пам'ятки. 1 — Чорнобиль; 2 — Плитовище; 3 — Ладижичі; 4 — Козаровичі; 5 — Лютиж; 6 — Лебедівка; 7 — Старосілля; 8 — Осещина; 9 — Хотянівка; 10 — Погреби; 11 — Гатне; 12 — Хотів; 13 — Пирогів; 14 — Бортничі; 15 — Вишеньки; 16 — Бориспіль; 17 — Сенківка; 18 — Глеваха; 19 — Іванковичі; 20 — Скрипки (Мала Салтанівка); 21 — Велика Салтанівка; 22 — Мар'янівка; 23 — Васильків; 24 — Ходосівка; 25 — Підгірці; 26 — Таецьки; 27 — Обухів; 28 — поблизу гирла Стугни; 29 — Плюти; 30 — Софіївка (Проців); 31 — Українка; 32 — Трипілля; 33 — Верем'я; 34 — Черняхів; 35 — Рудяки; 36 — Старинська птахофабрика; 37 — Гребені; 38 — Балко-Шучинка; 39 — Великий Букрин; 40 — Трахтемирів; 41 — Зарубинці.

с. Підгірці підтвердили правильність такої класифікації. Крім поселень тут знайдено й окремі поховання. На цій підставі В. М. Даниленко ввів у науковий обіг нову археологічну культуру, яка дістала назву підгірцівської. Час розквіту її датувався V—IV ст. до н. е. В ході пізніших розвідок експедиція «Великий Київ» виявила аналогічні пам'ятки, а в наступні роки цінний матеріал дали дослідження площ Канівського та Київського водосховищ.

З 1951 р. почалося систематичне вивчення синхронних підгірцівським пам'яток ранньої доби залізного віку на території Південної Білорусії. В результаті проведених під керівництвом П. М. Третьякова розкопок була виділена милоградська група пам'яток (назва ця походить від одного з типових для неї городищ поблизу с. Милоград). Численні поселення і могильники цього типу досліджувалися тут О. М. Мельниковською, яка в своїх публікаціях розкрила своєрідність цих пам'яток².

² О. Н. Мельниковская. Древнейшие городища Южной Белоруссии.— КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 29; її ж. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, стор. 3—194.

Відома ще волинська група пам'яток, споріднених з підгірцівськими і милоградськими. Проте вона мало ще вивчена.

Поселення. Підгірцівські поселення розміщені на піщаних борових терасах або ж на останцях у заплавах річок, часто серед боліт. Всі вони відкритого типу і цим відрізняються від милоградських пам'яток, серед яких відомі також численні невеликі городища мисового та, що рідше трапляється, болотного типів.

Єдиним добре дослідженим є поселення поблизу с. Підгірці Кагарлицького району Київської області³. В місцевості, де воно розташоване, води р. Віти утворюють велике болото, що тягнеться від с. Пирогова повз Ходосівку та Підгірці в напрямку до Трипілля. Болото відокремлюється від Дніпра Козинською піщаною грядою, вкритою лісом. Між нею та корінним правим берегом Дніпра і була виявлена ця пам'ятка.

Залишки давнього поселення знайдені на північній околиці села в ур. Обірки та Човнище. Під час розкопок тут було розкрито понад 200 м². Культурний шар мав вигляд темного прошарку в більш світлому піщаному ґрунті. Він залягав в середньому на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні й місцями був сильно пошкоджений видувами. Погано збереглися і залишки двох жител. Тому важко з'ясувати їх тип та деталі конструкції. Перше, площею 10×7 м, на поверхні визначалося темною, овальною у плані плямою, витягнутою з заходу на схід. Контури другого нечіткі. Очевидно, це були трохи заглиблені в землю споруди, про що свідчить невелика товщина залишків, а також деякі аналогії з добре вивченими милоградськими житлами.

Культурний шар містив різноманітний археологічний матеріал — характерну кераміку та металеві вироби, в тому числі ажурні бронзові прикраси.

На території поселення виявлено також 12 ям глечикоподібної форми, глибиною до 1 м, шириною близько 0,6 м, на дні яких простежено зольний прошарок. У заповненні їх знайдено уламки кераміки, кісток тварин, плескаті глиняні кружальця із стінок підгірцівських ліпних посудин, а також античних амфор. Ями немов оточували овальну в плані площу, витягнуту із заходу на схід на 11 м та з півночі на південь — на 8 м.

Подібні поселення відомі на правому березі Дніпра поблизу сіл Лютіж, Велика Салтанівка, Таценки, Плюти, Пирогів, Новоукраїнка. На лівому березі вони зафіксовані під Хотянівкою, Процевом, Вишеньками, Бортичачами, Погребами, Осечиною, Старосіллям, Рудаковим та Килівом.

Кераміка підгірцівських пам'яток. Посудини підгірцівсько-милоградської культури різняться за зовнішнім виглядом від кераміки раннього залізного віку (рис. 2). Вони округлої або яйцевидної форми, мають високу, пряму, іноді трохи відігнуту назовні шийку.

На подніпровських пам'ятках Київщини, на відміну від милоградських у Південній Білорусії, круглодонні посудини нечисленні, а переважають плоскодонні. Всі вони ліпні, з досить тонкими стінками, випалені рівномірно, переважно світло-коричневих відтінків. Черепок щільний, глина добре відмудлена, з домішкою товченого кварцу та крупного піску. Поверхня стінок гладка.

Найбільш поширені з керамічних виробів ліпні горшки. Висота їх — близько 30 см, діаметр вінець — від 10 до 25 см, шийки орнаментовані «перлинами», ямковими вдавленнями, наколами, зробленими круглими, прямокутними або трикутними у перетині паличками.

Частина посудин не має орнаменту. На відміну від милоградських підгірцівські горшки зазнали впливу кераміки, характерної для лісосте-

³ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 5—11.

Рис. 2. Фрагменти підгірцівської кераміки.

пових племен скіфів-орачів. Це виявляється в деталях оздоблення: іноді над «перлинами» або ямковим орнаментом додатково по краю зроблено ряд пальцевих вдавлень, зашипи, насічки, рідше зустрічається наліпний валик. Плоскодонність та нерідко дещо округла форма також свідчать про запозичення у скіфів-орачів. «Перлинний» орнамент застосовувався останніми, але не так широко, як у підгірцівського населення.

Великі підгірцівські горшки мають злегка згладжену поверхню, а середні — ретельно згладжену. Перші вживалися здебільшого для зберігання продуктів, другі — для готування їжі, про що свідчить наявність нагару на стінках. Лошіння мисок цій кераміці невласливе. За формою вони округлі, краї загнуті всередину, донця плитчасті або недбало виконані кільцеві. Миски нижче краю орнаментовані наколами, нанесе-

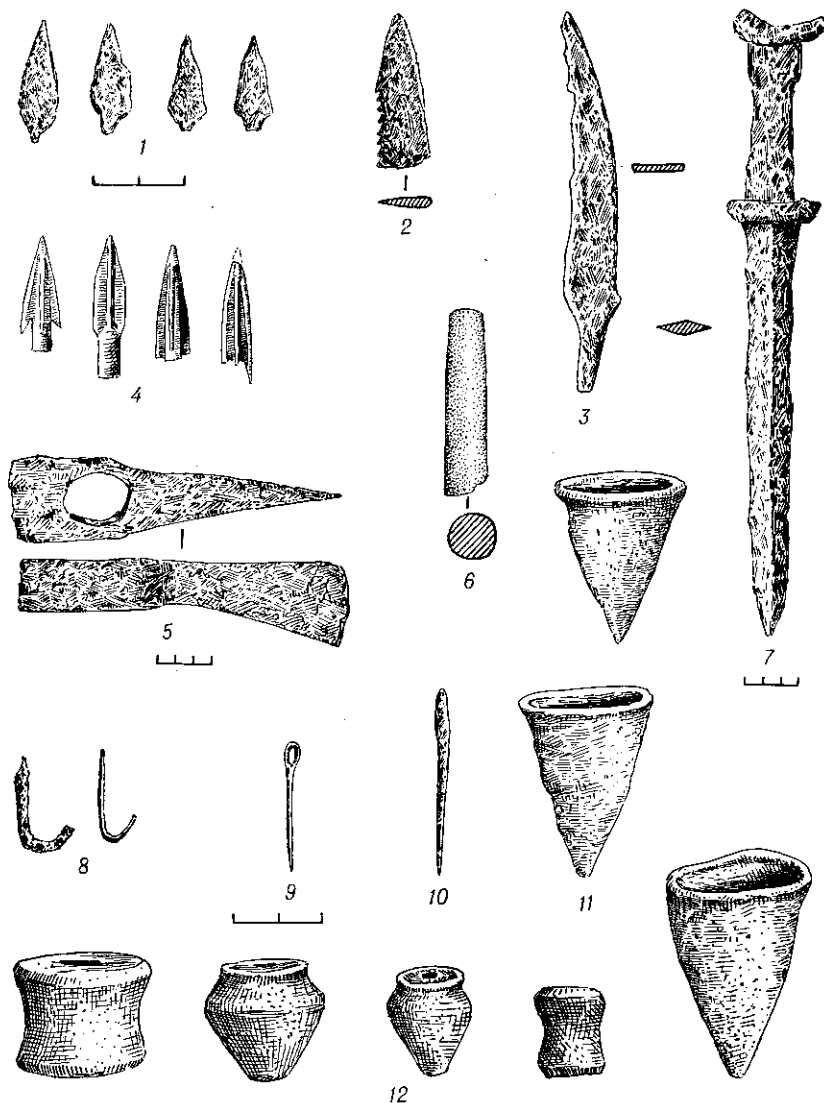

Рис. 3. Знахідки з підгірцівських поселень та поховань.

1, 8, 11 — Бортничі; 3—6, 12 — Підгірці; 2, 9, 10 — Велика Салтанівка; 7 — Козаровичі.

ними зсередини або ззовні круглою у перетині паличкою, на зворотному боці цим наколам відповідають «перлини».

З дрібних керамічних виробів, виявлених на підгірцівських поселеннях, відомі тигельки для плавки бронзи та глиняні ложки (рис. 3, 11).

Невеликих розмірів пряслиця різноманітні за формою — біконічні, конічні, котушкові та ін., проте вони лише зрідка відтворюють форму посудин, як це характерно для милоградських пам'яток (рис. 3, 12).

Металеві вироби. Залізний виробничий інвентар такий самий, як у скіфів-орачів. На поселенні поблизу с. Підгірці знайдено залізну сокиру з прямокутним нешироким, але товстим обухом (рис. 3, 5). Сокири подібного типу служили робочим знаряддям⁴. Ножі, як і скіфські, мали горбату спинку (рис. 3, 3). Серед виявлених серпів один трапився з боко-

⁴ В. А. Іллінська. Скіфські сокири.— Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 30, рис. 2, 3.

вою ручкою, інший — з зубчастим краєм леза (рис. 3, 2). В числі знахідок були чотиригранні у перетині шила, голки, залізні та бронзові рибальські гачки (рис. 3, 8—10). Виявлено також кам'яний точильний брусок, звичайний і для скіфських племен цього часу (рис. 3, 6).

Предмети озброєння з підгірцівсько-милоградських пам'яток представлені плоскими залізними наконечниками стріл (рис. 3, 1). Часто трапляються і скіфські бронзові трилопатеві та тригранні наконечники V—IV ст. до н. е. (рис. 3, 4). В зруйнованому підгірцівському похованні в с. Козаровичі знайдено залізний кинджал-акінак (рис. 3, 7).

Поховання. Поки що відомі лише поодинокі підгірцівські поховання. Перше виявлено на орному полі під час розкопок у 1950 р. на околиці Підгірцівського поселення. Від небіжчика не залишилося нічого, крім кількох зубів, — можливо, тому, що у вологому піщаному ґрунті кістки погано зберігаються. Серед поховального інвентаря — край нашійної або нагрудної прикраси, що складалася з шести-семи подвійних низок бронзового бісеру та відповідної кількості трубчастих пронизок з бронзового листа.

Друге поховання відкрито також на околиці Підгірцівського поселення в дуже розвіяному піщаному ґрунті невеликого острівця. Від нього збереглися лише уламок дитячої щелепи з відбитками окису міді і кілька молочних зубів. Поховання супроводжувалось металевими прикрасами: бронзовими (намисто з пелюсткових підвісок та бісеру між ними) і залізними (пара браслетів з шишечками на кінцях) (рис. 4, 1).

Третє поховання випадково відкрито в 1951 р. поблизу с. Рудяки Бориспільського району Київської області в ур. Забродиче⁵. В глинищі, на краю болота, відкрито могильну яму довжиною 2,5 м. На глибині 1 м від сучасної поверхні лежав кістяк на спині, у випростаному стані, головою на захід. На це вказують залишки, що збереглися, — кілька окремих уламків кісток черепа та стегнові кістки дорослої людини. Тут виявлено ажурні бронзові прикраси — частина шпильки, кругла пряжка, трикутна підвіска, з'єднувач, хвилясто вигнутий дріт з підвісками-дзвониками, прикраса у вигляді гілочок з цвяхоподібними шляпками, дротяний фрагментований браслет діаметром 7 см та окремі намистинки (рис. 4, 2).

На відстані 10 м на північний захід від цієї могили було виявлено круглу в плані яму глибиною 0,8 м, діаметром 1 м у верхній частині й вужчу в нижній, заповнену гумусованим ґрунтом. Ця яма, в якій знайдено уламки вінець підгірцівського горщика (рис. 4, 4), очевидно, пов'язана з своєрідним поховальним обрядом. Існування його було зафіксоване в могильниках милоградської культури Південної Білорусії: перед тим, як здійснити поховання, в ями діаметром 0,5—1,0 м і глибиною 0,4—1,2 м скидали уламки посудин, а останки померлих ховали у верхніх частинах ям⁶.

Ще одне поховання виявлено на лівому березі Десни поблизу с. Погреби Броварського району Київської області⁷. У 1952 р. під час розвідувальних робіт в ур. Лан на ділянці з орним гумусованим шаром було знайдено пошкоджений людський череп без нижньої щелепи, на відстані 1 м від нього на глибині 0,25 м — стегнову кістку, а на глибині 0,3 м — фрагменти круглодонного підгірцівського горщика (рис. 4, 3).

У 1969 р. проводились охоронні розкопки на березі Київського моря, в с. Козаровичі Києво-Святошинського району. Загоном Інституту археології АН УРСР у складі Є. В. Максимова, В. А. Круца та Р. С. Орлова

⁵ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине.— КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, стор. 56—58.

⁶ Л. Д. Поколюба. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1960, стор. 6.

⁷ В. І. Канівець. Звіт про розвідувальні розкопки біля с. Погреби в 1952 р., стор. 38—39, табл. VI, 4.— НА ІА АН УРСР.

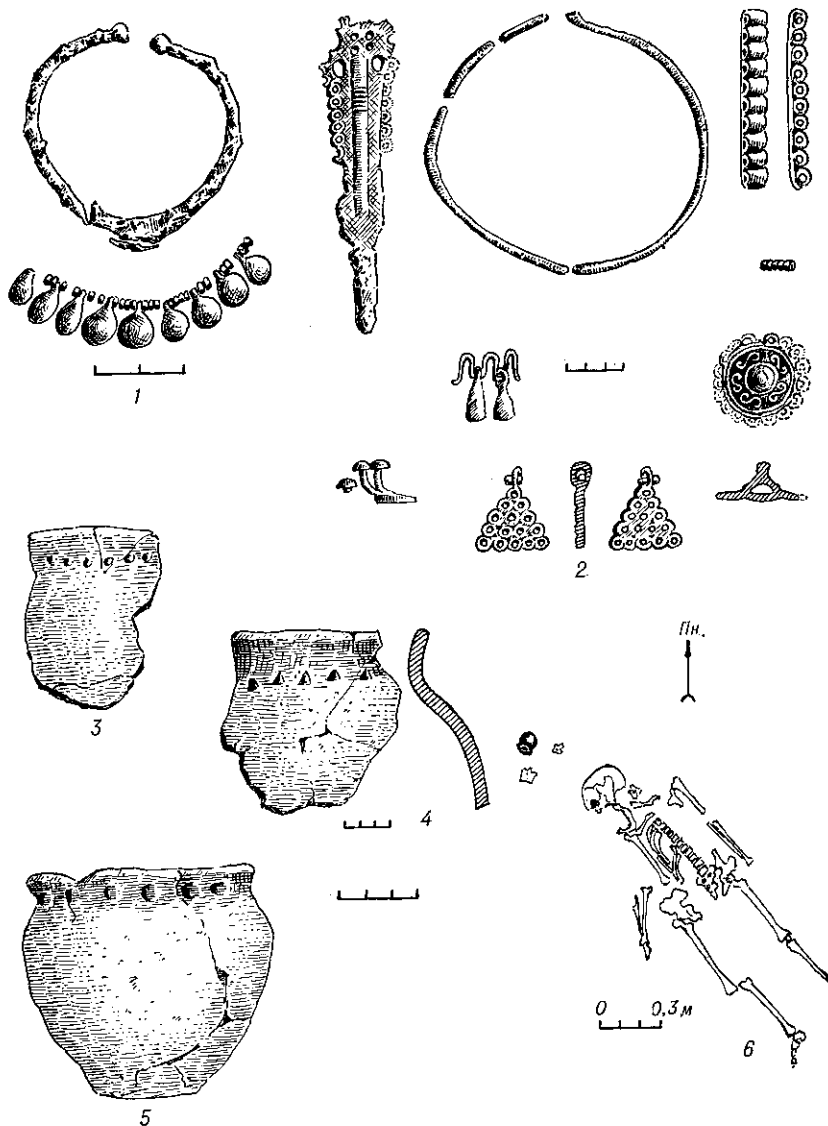

Рис. 4. Інвентар з підгірцівських поховань. План поховання в с. Козаровичі:
 1 — Підгірці; 2, 4 — Рудяки; 3 — Погреби; 5, 6 — Козаровичі.

в ур. Буслівка було виявлено поховання, розташоване поблизу розмитого краю берега, в лісі. Могильна яма не простежувалася, тому що заповнення її не відрізнялось кольором від оточуючого ґрунту. Кістяк дорослої людини лежав у випростаному стані, на спині, головою на північний захід (рис. 4, 6). Ліва рука та плечова кістка правої витягнуті вздовж тулуба, а ліктьова та променева зсунуті вбік. Збереглися вони погано. Глибина залягання кістяка — 0,75 м від сучасної поверхні.

За 30 см на захід від черепа стояла невелика ліпна посудина — горщик (рис. 4, 5). Висота її 7,4 см, діаметр шийки 7,2 см, діаметр дна 3,5 см. Горщик має плескате дно, заокруглені плічка, короткі, відігнуті назовні вінця; під краєм їх ззовні виступають дрібні «перлини», яким з внутрішнього боку відповідають круглі наколи, зроблені за допомогою палички. Зовнішня поверхня трохи горбкувата, колір нерівномірний — від чорного до темно-сірого з жовтими плямами.

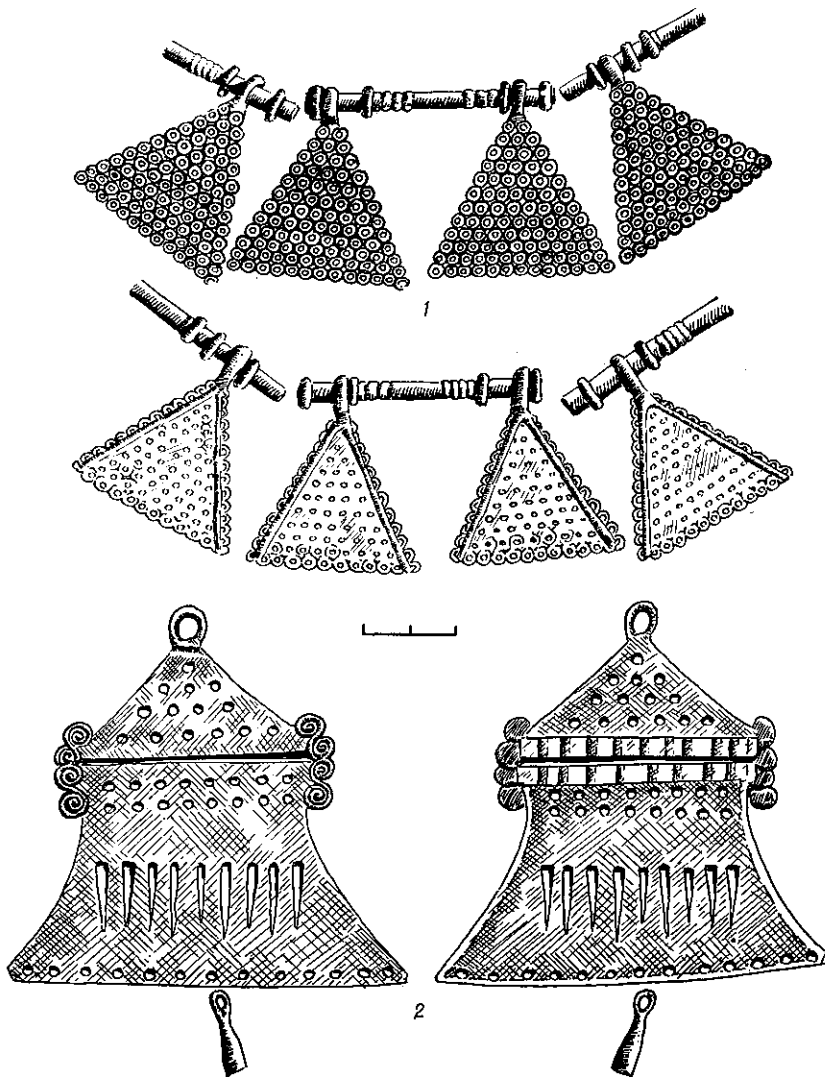

Рис. 5. Бронзові прикраси Підгірцівського скарбу.

У цьому ж урочищі в розмиві берега у різний час було знайдено фрагменти підгірцівських простих горшків, один з яких має повний профіль, а також залізний акінак із зруйнованого поховання⁸.

Як свідчать нечисленні відомі нам поховання, для населення, яке залишило підгірцівські пам'ятки, характерним був обряд тілопокладення на відміну від милоградських племен, у яких панував обряд тілоспа-лення.

Однією з характерних ознак підгірцівських пам'яток є ажурні бронзові прикраси, відлиті за восковими моделями. Найцікавіша знахідка походить з Підгірців⁹ і має велику наукову цінність. В зв'язку з тим,

⁸ В. А. Круц, Д. Я. Телегин. Из работ Киевской экспедиции 1965—1966 гг.—Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, рис. 7; Е. А. Петровская. Находки скифского времени у с. Казаровичи Киевской обл. в 1968 г.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III, стор. 148—150.

⁹ В. Козловська. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині.—Український музей. К., 1927, стор. 45—50. Згодом зображення двох прикрас були перевидані. Див.: В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.—Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, табл. 1, 2, 2а.

що видання, де вона була опублікована, є вже бібліографічною рідкістю і до того ж зображення в ньому дуже дрібні, слід докладніше розглянути історію відкриття цієї знахідки та її характерні особливості.

У 1915 р. мешканцем Підгірців було випадково знайдено бронзові прикраси на піщаній дюні в ур. Човнище, розташованому в північній частині села (саме тут провадилися археологічні розкопки 1950 р.) *. Умови, за яких це сталося, залишилися невідомими. В. М. Даниленко припускає, що прикраси походять з поховання ¹⁰.

Знахідка складається з шести предметів. Один з них — нашійне намисто, що має 11 довгастих трубочок, згорнутих з плоского бронзового листа прямокутної форми, та 22 трикутні привіски до них (рис. 5, 1). Трубочки всередині порожні, через них протягався ремінець. Кожна привіска є майже рівнобедrenим трикутником, який утворюють скріплені між собою ряди дрібних колечок з бронзових «ниток». Один бік підвіски плоский, на інший, трохи далі від краю, нанесено відрізки валиків, розташованих паралельно двом сторонам трикутника і кінцями опущених на його основу. На кожну трубочку навішувалися два трикутники за вушко, закріплене колечками з обох боків.

Друга прикраса — це велика ажурна підвіска, що складалася з двох рухомих литих деталей (рис. 5, 2). Верхня деталь має вигляд трикутної пластини з вушком вгорі, в яке просунуте колечко діаметром 2 см з незімікнутими кінцями. Ця пластинка прикрашена круглими наскрізними отворами, розміщеними по всій поверхні в такому порядку: біля вершини трикутника — один, нижче — по одному ряду з двох і чотирьох отворів і біля основи — ряд з шести отворів. Довжина основи — 6 см. Прилеглі кути оформлені подвійними спіралями, виконаними у техніці бронзових «ниток».

Нижня деталь являє собою трапецієвидну пластину з увігнутими боками. Зверху вона прикрашена двома рядами наскрізних круглих отворів по вісім у кожному, а біля основи — одним рядом з 13 таких же отворів. Майже посередині пластини — дев'ять довгастих прорізів, що звужуються донизу. Верхня частина її оздоблена такими самими подвійними спіралями, як і нижня, й утворює разом з нею єдину композицію. Основа трапецієвидної пластини, де проходив нижній ряд наскрізних отворів, мала дзвоникоподібні підвіски.

Верхня і нижня деталі з'єднувалися за допомогою шарніра, відлитого разом з пластинами на зворотному їх боці. Шарнір являв собою дві стрічки, шириною 3 мм кожна, з 11 порожніх трубочок, через які протягувався ремінець так, що пластини були рухомі. Це й підсилювало мерхтіння прикрас.

Третя прикраса — шпилька (рис. 6, 2), суцільно орнаментована частина якої зроблена з бронзи, а гострий стержень — із заліза. Він, як правило, зберігається значно гірше, ніж бронзова частина. Тонкі бронзові «нитки» проходять на стержні перпендикулярно до його довжини, імітуючи обмотку. Два поздовжні ряди «ниток» з лицевого боку шпильки закінчуються внизу двома петлями.

Верхня частина шпильки прикрашена двома круглими опуклими щитками, оформленими спіралями з тонких «ниток». На зовнішньому колі кожного з них — дрібні бронзові «перлини», а чотири трохи більші розташовані в місцях з'єднання щитків.

В середній частині шпильки перпендикулярно до її довгого боку поставлені велика і мала трикутні бронзові пластини. Більша з них орнаментована прорізними трикутниками. Основа її закінчується маленькими плічками з тонкої бронзової «нитки». На звороті бокових сторони облямовані також «нитковим» валиком. Мала пластинка не орнаментована. Вер-

* Усі знахідки зберігаються у Державному історичному музеї УРСР у Києві.

¹⁰ В. Н. Д а н и л е н к о. Памятники ранней поры..., стор. 198.

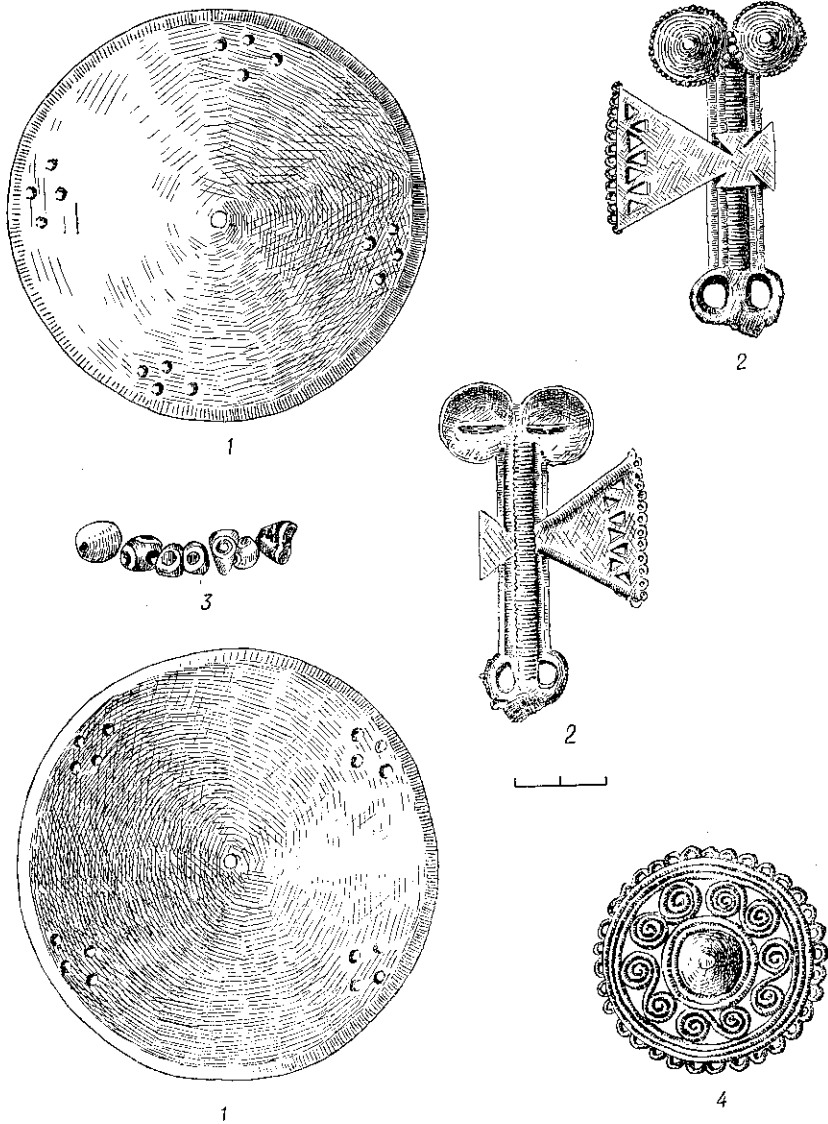

Рис. 6. Бронзові прикраси та пастові намистини Підгірцівського скарбу.

шини обох трикутників з'єднані бронзовою пластинкою у вигляді сокири-лабриса, розташованого вздовж стержня шпильки.

Четверта прикраса — це кругла опукла ажурна бляха (рис. 6, 4). Зроблена вона в техніці бронзових «ниток». З лицевого боку в центрі є маленький опуклий щиток, який облямовують три ряди тонких «ниток»; далі йде ряд з п'яти подвійних спіралей, ще далі від центра — коло з чотирьох «ниткових» рядів, нарешті — зовнішнє кільце з петельок. На звороті бляхи — довгаста петля.

П'ята прикраса являє собою круглий опуклий тонкий пластинчастий диск (рис. 6, 1) діаметром 11 см. Зовнішня смужка по краю кола трохи відігнута. Диск прикрашено крапкоподібними опуклинами, розташованими навхрест з чотирьох частин пластини. Опуклини, по чотири з кожного боку, розміщені у вигляді ромбовидних фігурок. У центрі зроблено круглий отвір, через який була протягнута бронзова петелька, закріплена із зворотного боку прикраси.

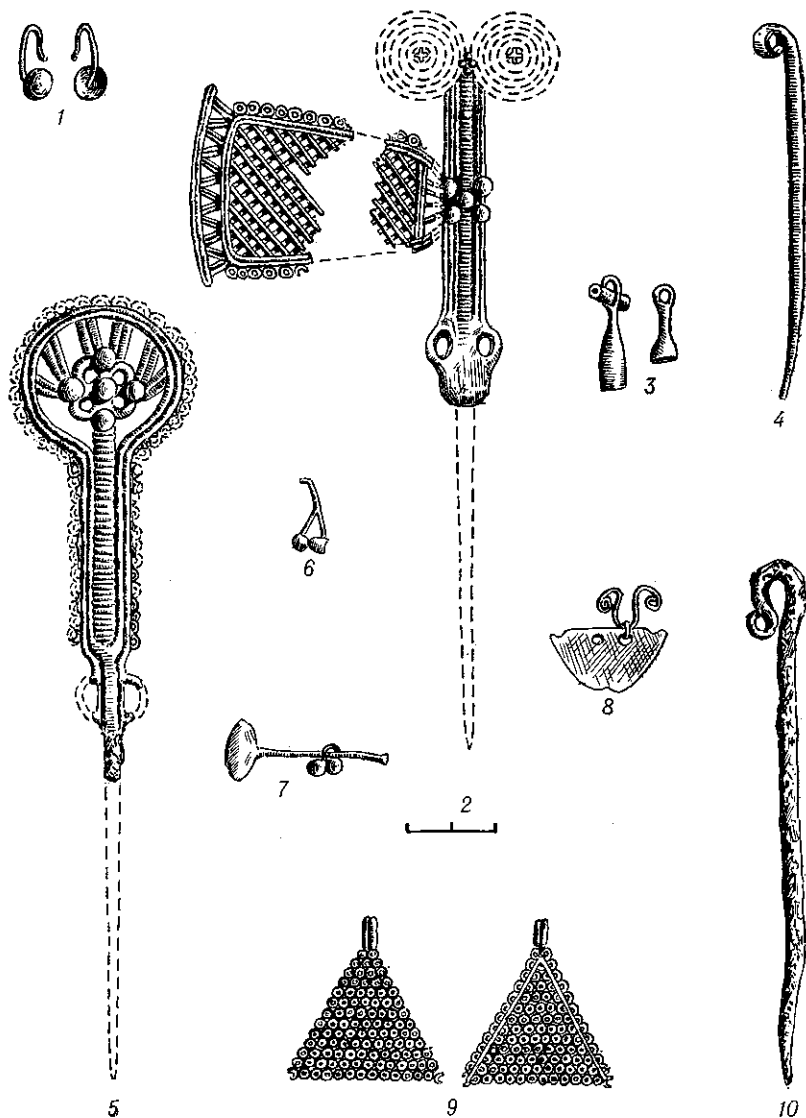

Рис. 7. Бронзові та залізні підгірцівські прикраси:

1 — Бортничі; 5 — Букрин; 2—4, 8 — Підгірці; 6, 9, 10 — Велика Салтанівка; 7 — Вишеньки. 2, 5 — реконструкція автора.

Разом з цими знахідками трапилось сім намистин з склоподібної маси (рис. 6, 3). З них одна круглої форми, блідорожевого кольору, непрозора; інші шість намистин жовті, з трьома блакитними вічками.

Прикраси цього типу концентруються на території Київського Придніпров'я, в районі поширення пам'яток підгірцівської культури. Своєрідна форма й орнаментация дають підставу виділити вказаний район в окрему давню етнографічну область*.

Найчисленнішими серед підгірцівських прикрас є ажурні бронзові шпильки із залізними стержнями і круглими в плані головками. Ці знахідки відомі на Київщині в селах Букрин (рис. 7, 5)¹¹, Дударі¹², в похо-

* Ажурні бронзові прикраси, які зберігаються у фондах Державного історичного музею УРСР у Києві, виділені В. М. Даниленком.

¹¹ ДП, вып. VI, табл. XIX, 318.

¹² КІМ, в-4506.

ванні поблизу с. Рудяки¹³, в селах Верем'я¹⁴, Прохорівка (з колекції В. В. Хвойки)¹⁵, на р. Десні¹⁶, з матеріалів збірки Кундеревича¹⁷, а також безпаспортна¹⁸.

Ажурні шпильки, але з головками у вигляді подвоєних опуклих круглих щитків, подібні до описаної вище, трапилися в кількох екземплярах. Одна з цих прикрас походить з культурного шару поселення поблизу с. Підгірці¹⁹ (рис. 7, 2 — реконструкція); друга, такої самої схеми, належить до збірки Кундеревича²⁰; третя — це випадкова знахідка неподалік с. Сорока Іллінецького району на Вінниччині, про яку повідомив учитель середньої школи м. Дашів І. В. Пилипчук.

Оригінальна підгірцівська прикраса — круглі опуклі бляхи з петлею на зворотному боці (про одну з них згадувалось вище). Така сама бляха входила до складу інвентаря поховання з с. Рудяки. Ще три відомі з колекції Київського історичного музею²¹. Часто трапляються серед прикрас трикутні пластинчасті підвіски, складені нібито з колечок; кількість колечок в кожному ряді зменшується на одне в напрямку від основи трикутника до його вершини, що закінчується петелькою для підвішування. Такі пластини є в похованні з с. Рудяки, поселенні поблизу с. Велика Салтанівка (рис. 7, 9), Підгірці та ін.

В. М. Даниленко зазначив, що невеликі бронзові підвіски у вигляді двох-трьох гілочок, які закінчуються цвяхоподібними шляпками, є особливою підгірцівською формою прикрас (рис. 7, 6). Можна думати, що вони були доповненнями до сережок (рис. 7, 7).

На багатьох підгірцівських поселеннях та в похованнях трапилися бронзові дзвоникоподібні та невеликі пластинчасті підвіски (рис. 7, 3, 8), залізні шпильки з кінцями у вигляді пастушачої палиці та спірально загнутою голівкою (рис. 7, 4, 10), бронзові сережки скіфського типу, широко відомі на Придніпров'ї з VI до IV ст. до н. е. (7, 1).

Бронзові ажурні прикраси відсутні у сусідніх пам'ятках милоградської і волинської груп. Проте у Верхньому Подніпров'ї (городище Нові Батенки) було знайдено поодинокі екземпляри таких прикрас. Хронологічно вони перекликаються з підгірцівськими, на що свого часу звернув увагу Шмідт²².

Іншої схеми знахідка виявлена на Мокрядинському городищі²³.

За своєю будовою ажурні бронзові шпильки з залізним стержнем ідентичні відомим дяківським шпилькам з ракеткоподібними головками. Така ж конструкція властива і прикрасам на території поширення юхнівської культури: як приклад можна навести ажурну шпильку з Олександрівського городища²⁴. В цих культурах вони виявлені в шарах, синхронних підгірцівським пам'яткам.

Стан польового вивчення підгірцівських пам'яток ще не дає змоги повною мірою охарактеризувати господарство, тип жител та поховальний ритуал носіїв цієї культури.

Знайдені уламки серпів, залізної сокири на поселенні поблизу с. Під-

¹³ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине.— КСИА, вып. I, К., 1952, рис. 1, I.

¹⁴ ДП, вып. IV, табл. X, 267, 268.

¹⁵ КІМ, 2820.

¹⁶ КІМ, р. Десна, кол. Острозький повіт.

¹⁷ КІМ, Каталог колекції Ф. Ф. Кундеревича, табл. VIII, 16.

¹⁸ Зберігається в КІМ.

¹⁹ В. Н. Даниленко. Пам'ятники ранньої пори..., табл. 1, 1а, 1б, 1в.

²⁰ КІМ, каталог Ф. Ф. Кундеревича, табл. VIII, 6.

²¹ Там же, табл. VIII, 8, та дві безпаспортні бляхи 30437 і 11898.

²² П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 163, 166, рис. 12, 5, 24, 29.

²³ Там же, стор. 90, рис. 42, 11.

²⁴ А. Е. Алихова. Городища Курского Посеймья.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 129, рис. 20, 9.

гірці та відбитки зерен на денцях горшків вказують на розвиток землеробства. Про наявність скотарства свідчать такі залишки, як уламки кісток домашніх тварин — бика, коня, свині. Мисливство та рибальство також відігравали важливу роль в господарстві підгірцівських племен.

Про етнічну належність цієї культури зараз ще важко судити. В літературі існують два погляди з цього приводу. В. М. Даниленко в 1953 р. висловив думку, що населення цієї культури, напевне, було слов'янським²⁵. Цей висновок підтримала О. М. Мельниківська, визначивши милоградські пам'ятки в процесі їх дослідження як імовірно протослов'янські, належні до неврів, які просунулися на територію Південної Білорусії з Волині та Житомирщини²⁶.

Проти висунутої гіпотези висловився О. І. Тереножкін²⁷, який до слов'ян відносить лісостепові племена скіфів-орачів Придніпров'я.

Деякі дослідники займають в цьому питанні не зовсім визначену позицію. Наприклад, П. М. Третьяков, з одного боку, ставить під сумнів етнічну спорідненість милоградців з іншими верхньодніпровськими балтськими племенами, а з другого, вважає, що балтська належність підгірцівського населення з'ясується тоді, коли підтвердяться висновки В. Н. Топорова та О. Н. Трубачова про південну межу проникнення балтської гідронімії південніше Прип'яті²⁸.

Нам здається, що в зв'язку з складністю вивчення гідронімії на території Київського Подніпров'я, а також з недостатньою дослідженістю підгірцівських археологічних пам'яток, питання про етнічну належність їх носіїв слід вважати відкритим.

Проте необхідно зазначити, що зміна на Середньому Подніпров'ї культур пізньоскіфського часу зарубинецькими пам'ятками найімовірніше означає перехід лісостепових племен скіфів-орачів цієї території до зарубинецьких. Такої трансформації підгірцівсько-милоградські пам'ятки не зазнали. Навпаки, зарубинецька культура ніби нашаровується на них. Особливо це помітно у зв'язку з розселенням зарубинецьких племен на північ і північний схід, що більшість дослідників трактує як початок розселення слов'ян з території Середнього Подніпров'я.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

Подгорцевские памятники Киевского Поднепровья

Резюме

Подгорцевские памятники, датирующиеся V—III вв. до н. э., известны, главным образом, на Правобережье Днепра от Канева до р. Припяти. Они выделены В. Н. Даниленко в 1950 г. и представляют собой локальный вариант милоградско-подгорцевской культуры.

Подгорцевские поселения открытого типа расположены на возвышенных участках в поймах рек, часто около болот. Погребения, представленные бескурганними труположениями на спине, обнаружены в неглубоких ямах и сопровождаются немногочисленной керамикой и бронзовыми украшениями.

²⁵ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры..., стор. 197, 208.

²⁶ О. Н. Мельниковская. История племен раннего железного века Южной Белоруссии. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964, стор. 11—13.

²⁷ А. И. Тереножкин. Предскифский период в Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 240.

²⁸ П. Н. Третьяков. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья.— *Slavia antiqua*, XI. Warszawa — Poznań, 1964, стор. 21—22.

Матеріальна культура подгорцевського населення носить следи помітного впливу культури лесостепних племен скифов-пахарей. Керамічні изделия цих пам'яток — лепні горшки з округлим корпусом і миски, в більшості своїй плоскодонні. Найбільш поширеним являється «жемчужний» орнамент, розташований у краях венчика. Оруддя праці такі ж, як і у скифов-пахарей, — залізні топоры, серпи, шилья і др. Из предметів озброєння відомі акинаки, скифські бронзові і місцеві залізні наконечники стрел.

Більшою інтерес представляє одна из груп подгорцевських укрощень — бронзові ажурні булавки і подвески. Їх можна розглядати як етнографічну особливість цих пам'яток.

А. С. РУСЯЄВА

Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань

Під час розкопок Бейкушського поселення пізньоархаїчного періоду в 1967 і 1968 рр.¹ була знайдена цікава група знахідок, яка складалась з 73 кружків², вибитих, головним чином, із стінок амфор та іншої посуду. На більшості з них є графіті, прокреслені тонким вістряем. Одні кружки оброблені ретельніше, з згладженими краями правильної напівкруглої або овальної форми, інші — грубіше і неохайно, від чого округлість ліній не витримана. Розміри їх різні — від 2,8 до 4 см.

Хоч всі кружки знайдені групами в різних землянках³, між ними спостерігається певний взаємозв'язок: один і той же матеріал, однакові розміри, кілька схожих накреслень літер і зображень. При зіставленні кружків можна дійти висновку, що доцільніше розглядати їх за стилістичними особливостями, поділивши на шість груп, з притаманними кожній специфічними рисами.

I група, що складається з 11 кружків, характерна різноманітністю матеріалу: кружки вибиті не тільки із стінок амфор, а й з сіроглиняного та чорнолакового посуду. Два вирізані з кістки, один з яких має овальну форму та ретельно згладжені краї. Керамічні кружки зроблені більш неохайно. Сліди згладженості є тільки на деяких.

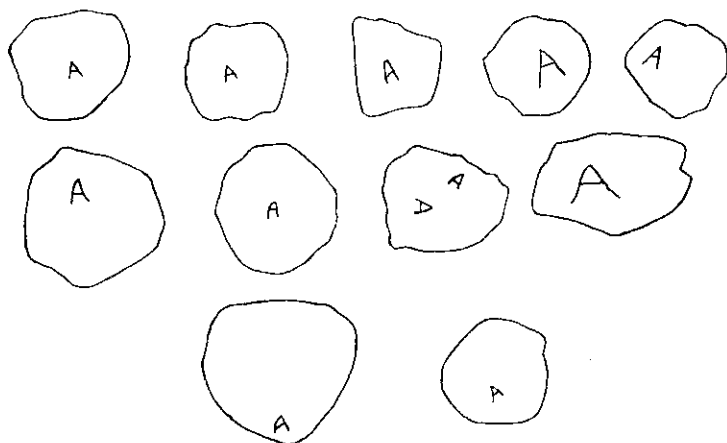
На всіх кружках, переважно посередині, прокреслена літера А. На одних кружках вона прорізана глибоко, на інших — тонким вістряем, ледь помітно. Форма літери широка, перекидається найчастіше має легкий нахил в той або інший бік, що характерно для пізньоархаїчного часу, рідше — пряма. Розміри літер: 0,4; 0,6; 1; 1,2 см (рис. 1).

II група налічує десять кружків, сім з яких зроблені з амфорних стінок, два з чорнолакового посуду початку V ст. до н. е. Краї в останніх дуже ретельно і рівно згладжені, тоді як в амфорних оброблені грубо і нерівно.

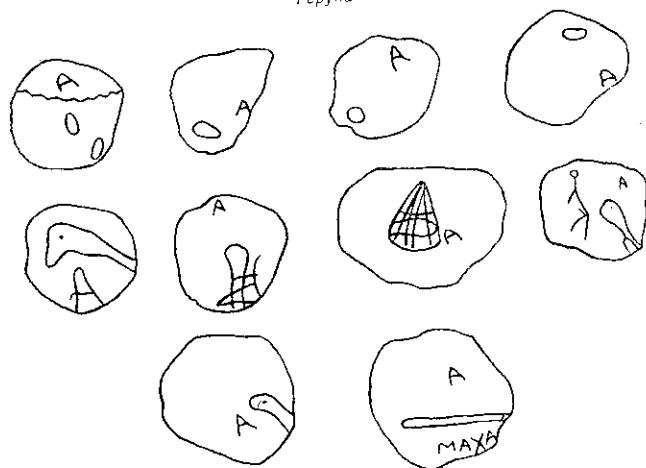
¹ Поселення розташоване на високому місці при злитті Бейкушського і Березанського лиманів, за 3,5 км на північ від о-ва Березань. Загальну характеристику розкопок див.: Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг., вып. I. К., 1967, стор. 141; Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 146—148.

² Назва умовна.

³ 12 кружків — в землянці апсидальної форми, частково зруйнованої яром, над берегом Бейкушського лиману, інші — в землянках над берегом Березанського лиману, дві з них прямокутні в плані, третя — кругла, головним чином на долівці або в ямах, що вириті в ній; незначна частина знайдена випадково.

I група

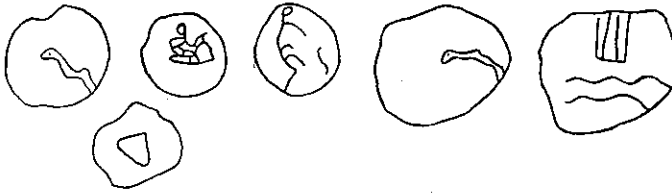
II група

Рис. 1. Вотивні кружки I і II груп.

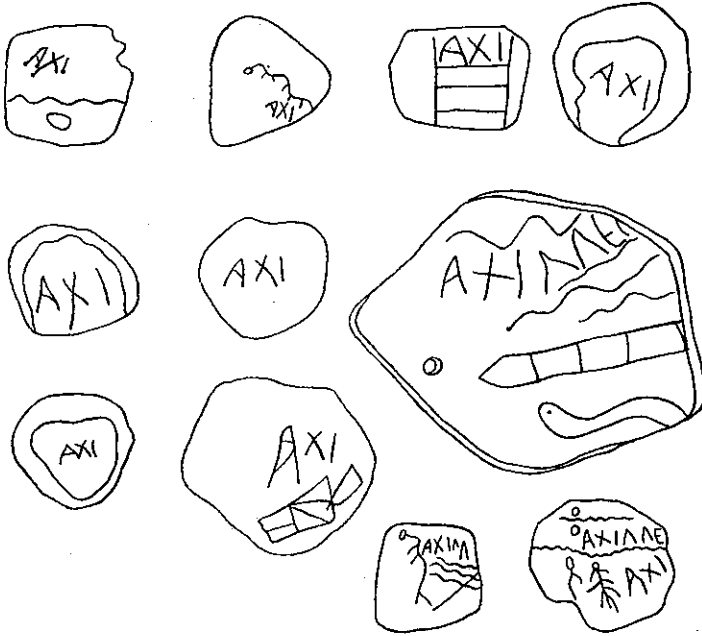
На кружках крім букви А прокреслені дельфінчики, хвилясті лінії, кола. Малюнки умовні, схематичні, одніслінійні. Більш складні зображення спостерігаються на двох кружках: поряд з альфою прокреслено конус з подовжніми прямими, а також поперечними напівкруглими лініями; другий рисунок складається з прямих і овальних ліній, які перехрещуються між собою. Найбільш цікавий у цій групі кружок з зображенням риби і людини, що йде. Риба має прокреслену круглу голову, інші риси, крім ока і хвоста, не виділені. Зображення людини схематичне: голова у вигляді маленького кола, однією лінією прокреслений тулуб і нога, друга нога показана у русі, рука простягнута вперед. Винятком є кружок, на якому крім альфи зображений предмет, що нагадує лезо довгого ножа або меча. Під ним невиразно видряпані чотири букви МАХА—можливо, початок слова МАХАІРА—ніж, меч. Малюнок меча близький до зображення його на одній з ваз V ст. до н. е.⁴ Форма літери А має такі самі особливості, що і в попередній групі.

III група (п'ять кружків)—дещо іншого характеру. На кружках зображені змія, хвилясті лінії, листок тощо. На одному з кружків, ретельно зробленому з стінки чорнолакової посудини, зображена люди-

⁴ Н. И. Соколовский. Боспорские мечи.—МИА, № 33. М., 1954, стр. 131.

III група

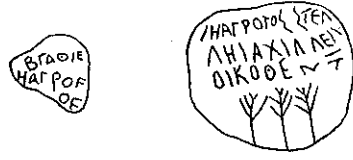
IV група

Рис. 2. Вотивні кружки III і IV груп.

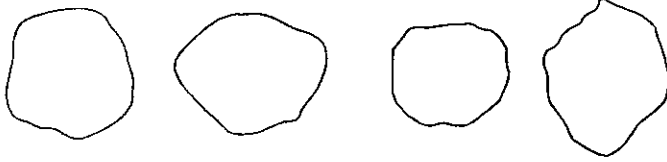
на — так само умовно-схематично, як і на кружку з попередньої групи, лише з тією різницею, що лінія спини більш зігнута. На зворотному боці зображено невелике парусне судно з високо піднятою кормою (рис. 2).

IV група складається з 11 кружків, виготовлених із стінок амфор. Деякі з них, залежно від ступеня обробки, наближаються до прямокутної або багатокутної форми. Розміри їх різні — від 3,2 до 3,7 см. На всіх кружках (за винятком одного) прокреслено літери АХІ, які супроводжуються якимсь малюнком. На трьох предметах ці літери містяться в спеціально прокресленому овалі. Інші зображення відрізняються одне від одного: то літери АХІ прокреслені між двома вертикальними лініями на всю довжину черепка і трьох подовжніх, які з'єднуються у вигляді драбини; то над ними зображена гусинь або стонога; то знову повторюється мотив хвилястої лінії і кружальця під нею, як на предметах II групи.

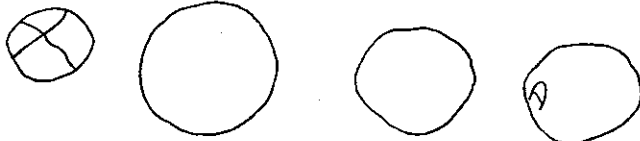
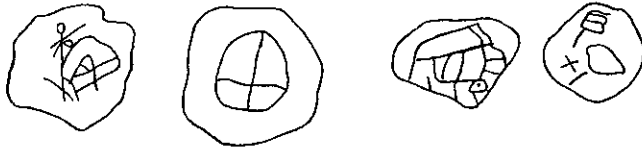
Близьким до цієї групи є кружок з зображенням людини, яка йде. З правої сторони малюнка зверху прокреслено АХІΛΛ. Під буквами — хвилясті лінії, нижня перетинається прямою лінією. Можливо, вона випадкова, тому що врізана глибше, ніж інші. Складніші за змістом зображення на двох інших кружках. На одному, недбало вибитому із стінки сіролощеної посудини, прокреслені кружальця, між ними довгі хвилясті лінії. Під останньою — зображення людини і змії, а праворуч —

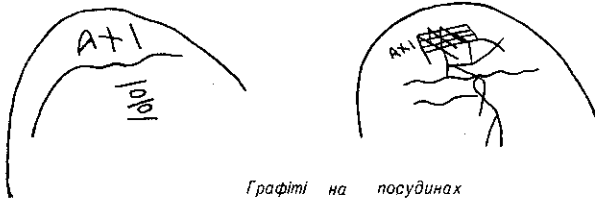
V група

VI група

Вотивні кружки з Ольвії

Графіті на посудинах

Рис. 3. Вотивні кружки V і VI груп. Кружки з Ольвії та графіті на уламках посуду.

ΑΧΙΛΛΑΕ, в правому нижньому кінці — ΑΧΙ. Другий являє собою грузило із стінки амфори з ретельно згладженими краями, можливо, для ткацького верстата, розмірами 7,5×9,5 см. На ньому прокреслено безліч хвилястих ліній, між якими — великими літерами слово ΑΧΙΛΛΑΕΙ, внизу зображена змія з піднятою догори головою та меч.

Літери на кружках розташовані в одному ряду, на однаковій відстані одна від одної. Висота їх різна, але не перевищує 1,2 см. На деяких літерах одна вертикальна риска у альфи і ΧΙ дещо довша за другу, що, певно, пояснюється не формою написання літери (це поодинокі випадки), а тим, що знаряддя, яким прокреслювали літеру, могло випадково сквзнути вниз.

Написи ΑΧΙΛΛ, ΑΧΙΛΛΑΕΙ на деяких кружках з ідентичними зображеннями на кружках з Α і ΑΧΙ свідчать, що і останні були скороченим написанням імені ΑΧΙΛΛΕΥΣ.

До V групи відносяться два кружки з трирядковими написами. Перший зберігся фрагментарно. Верхній рядок складається з шести літер: ΒΓΑΘΙΕ, що не може бути ні грецьким словом, ні частиною грецьких слів. Третя літера прокреслена нечітко — це або дельта, або альфа. Другий рядок складається з п'яти цілих літер і однієї, що збереглася

частково: НАΓΡΟΦ. Останній рядок зіпсований майже повністю, від нього, певно, збереглися омікрон і епсілон. І. І. Толстой вважає, що подібні набори літер, які не піддаються прочитанню, мали магічний зміст⁵ (рис. 3).

Другий кружок становить найбільший інтерес. Він має трапецієвидну форму з добре обробленими краями (4,1×3,4 см) і немовби призначений для трирядкового напису. Літери прокреслені тонким вістрям неглибоко, збереглись погано, деякі зовсім невиразні і проглядаються при певному нахилі. Написання букв у верхньому рядку більш ретельне, ніж в інших, де не витримані ні пряма лінія письма, ні розмір літер. Читаємо: ΙΗ ΑΓΡΟΤΟΣ (=ΑΓΡΟΤΑΣ?)

ΕΤΕΑΛΛΗ ΑΧΙΛΛΕΙ
ΟΙΚΟΘΗΝ (=ΟΙΚΟΘΕΝ?)

Якщо не враховувати перші дві букви ΙΗ, то переклад може бути такий: «Агрот нехай надішле Ахіллу з дому». Під написом є зображення трьох гілок чи дерев, які, певно, і має на увазі автор. Слово ΙΗ (епічна форма від слова ΕΙΜΙ — іти) не зв'язується з наступним текстом. Ім'я Агрот (ΑΓΡΟΤΕΣ, ΑΓΡΟΤΑΣ) відоме в епіграфічних пам'ятках Ольвії пізнього часу (IV—III ст. до н. е.⁶). Таке написання імені ΑΓΡΟΤΟΣ зустрічається вперше. В слові ΑΧΙΛΛΕΙ епсілон прокреслено невиразно. Здається, що спочатку тут була ета, а потім виправлена або через нестачу місця, або тому, що останнє написання більш правильне, хоч є випадки, коли в слові ΑΧΙΛΛΕΙ замість епсілона прокреслена ета⁷.

До VI групи відносяться 34 кружки, з яких на рисунку подано лише чотири, найбільш характерні. Зовнішнім виглядом вони нічим не відрізняються від усіх описаних вище черепків (рис. 3).

Розглядаючи в сукупності всі кружки, треба зазначити, що оброблені подібним чином черепки із стінок амфор та іншого посуду, які мають, головним чином, овальну або округлу форму, зустрічаються в Ольвії, Березані, скіфських поселеннях (порівняно багато їх знайдено на Трахтемирівському городищі VI—V ст. до н. е.⁸) і на таких, здавалось би, віддалених пам'ятках, як пам'ятки підгірського типу, де вони іменуються дисками⁹. Призначення їх до цього часу конкретно не визначено. В одних випадках їх вважають культовою приналежністю, в інших — заготівками для намотування ниток, пряслами тощо, а в Ольвії їх просто називають керамічними виробами. Чи мали ці кружки однакове значення на всіх поселеннях різних часів, важко судити по нечисленних розрізнених даних, які у нас є. Це питання спеціального дослідження.

Бейкушські керамічні кружки становлять виняток, бо на більшості з них є граффіті, приблизні аналогії яким були знайдені на деяких кружках подібного типу з Ольвії¹⁰. Виготовлені ці кружки з стінок чорнолакового посуду і відрізняються від бейкушських ретельністю обробки. На жаль, ні граффіті, ні умови знаходження даних предметів, ні сам матеріал, з якого вони зроблені, не можуть служити достовірними даними для їх датування. Можливо, що вони мали таке саме призначення і відносяться до того часу, що і бейкушські. В цьому зв'язку особливо цікавий є кружок¹¹ із зображенням людини з простягнутою рукою і па-

⁵ И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 40—42.

⁶ Надписи Ольвии (1917—1967). Л., 1968, 68, 1; 70, 1; 183, 3.

⁷ И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, стор. 12. Тут граффіті на посудині IV ст. до н. е.

⁸ Г. Т. Ковпаненко. Розкопки Трахтемирівського городища 1964—1968 рр.—Фонди ІА АН УРСР.

⁹ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.—АП, т. VI. К., 1956, стор. 8.

¹⁰ Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ 0—48/856.

лицею на плечі. Малюнок схематичний, як і на бейкушських кружках. Біля нього в окресленому овалі три букви АХІ. На другому кружку¹² під зображенням предмета у вигляді молотка і овала прокреслені дві букви ХІ. Зображення погано збереглося і важко проглядається. Судити про те, чи була перед цими буквами альфа, неможливо. Найбільш близький до І групи бейкушських кружків є кружок з прокресленою буквою А. Написання її аналогічне більшості цих букв на кружках з Бейкуша. Малюнки на трьох останніх кружках (дві перехресні лінії на всю довжину черепка у вигляді букви ХІ, те ж саме в спеціально прокресленому крузі, цікаве зображення на фрагментованому кружку, можливо, корабля або ж якогось візка) не мають собі близьких серед бейкушських (рис. 3).

Зіставляючи всі ці кружки, найбільш вірогідним уявляється вотивне їх призначення, пов'язане з культом Ахілла.

Відомо, що як вотивний дар на священне місце з метою одержання від божества задоволення якого-небудь прохання або ж для здійснення обіту приносились різні речі. Нерідко обіцяне зображалось написом на папірусі або восковій таблиці, як це було в Греції. В даному випадку вотивним приношенням служили керамічні кружки — явище, яке заслуговує на увагу. Оскільки на деяких з них немає ніяких зображень, можна гадати, що кружок мав певне символічне значення.

Навряд чи зараз, коли майже нічого невідомо про культ Ахілла в такий ранній час в Північному Причорномор'ї, можна правильно тлумачити призначення малюнків на кружках. Тим більше, що в самих зображеннях, як нам здається, є внутрішні суперечності. Якщо багато малюнків (дельфінчик, меч, корабель, дерево) могло служити як вотивний дар Ахіллу, то зображення людини, яка йде, круг, що міг бути схематичним зображенням диска або ж землі, чи сонця, служить доповнюючою рисою образу Ахілла (відомо, що з його культом були пов'язані спортивні змагання — з бігу, стрибків, метання диска). Хвиляста лінія, яка часто повторюється, певно, була зображенням морської хвилі. Шанування Ахілла як покровителя мореплавання по Чорному морю відмічено з самого раннього часу, ще до установлення за ним імені Понтарха, ймовірно, ще до заснування Ольвії. Найперші мореплавці по Чорному морі, певно, пов'язували о-в Левку з його культом. Особливо великого значення набуває культ Ахілла після заснування Ольвії в зв'язку з дальшим розвитком судноплавства і встановлення сполучення з о-вом Левкою, де був побудований храм Ахілла. Пізніше цей культ набуває державного значення в Ольвії, про що свідчать численні лапідарні написи з присвятою Ахіллу Понтарху від архонтів і жерців і Ахіллу Герою від агораномів¹³.

Зображення змії, як відомо, пов'язується з катахтонічними культурами, до яких відноситься і культ Ахілла¹⁴. Ще в «Одіссей» Ахілла представлений як володар потойбічного світу. Його хтонічна чи катахтонічна сутність була ясно виражена на о-ві Левка¹⁵. Воскресіння після смерті і перебування на острові внесли нові риси у традиційний образ цього героя. Він стає хтонічним божеством, яке втілювало в собі ідею смерті і воскресіння, пов'язану з народженням і плодючістю. Вічне відновлення життя втілювалось в образі Ахілла, коли він стає покровителем моряків.

¹² 0—66/1893.

¹³ К. С. Горбунова. Посвятительная надпись в честь Ахилла Героя с о. Березань.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. М., 1968, стор. 96—99.

¹⁴ Зображення змії на бронзових печатках відомо з о-ва Левки (Н. В. Пятыйшев. Археологическое обследование о. Левки осенью 1964 г., стор. 10.— НА ІА АН УРСР).

¹⁵ И. И. Толстой. Вказ. праця, стор. 10—14.

верховним господарем острівних і прибережних земель. Про це свідчать численні версії про жіночий паредр цього бога.

Зображення різних геометризованих фігур не піддається поки що ніякому поясненню, хоч, безсумнівно, вони мали якесь символічне або магичне значення, як і самі кружки. Яку саме роль відіграв Бейкушський мис в культурі Ахілла, важко судити тільки по цих кружках. На поселенні знайдені й інші предмети з присвятою Ахіллу. Це, в першу чергу, сіролощена ойнохойя, на денці якої прокреслено букви АХІ з зображенням хвилястої лінії і маленьких кружалець внизу, а також граффіті на днищі кратера VI ст. до н. е., де поруч з зображенням людини, хвилястих ліній і незрозумілих геометризованих знаків теж прокреслено три букви АХІ.

Крім цього, знайдено кілька фрагментів амфор з граффіті А. Ці амфори, певно, присвячувались Ахіллу.

Граффіті з іменем Ахілла на посуді трапляються рідко. А. С. Коцевалов пише, що в картотеці Є. М. Придіка налічується близько восьми граффіті з ім'ям Ахілла¹⁶, знайдених в Ольвії, але вони ніде не опубліковані. Згідно з цим, нічого не можна сказати про їх датування і схожість з бейкушськими граффіті.

Можливо, що мис, який так красиво підносився над обома лиманами, був присвячений Ахіллу, так само як острови Левка, Березань, Тендрівська коса.

Розкопки, які тут провадилились, показують, що поселення існувало недовго і через якісь причини було залишено його мешканцями. Проте і після цього уже в пізніші часи у цьому районі було знайдено кілька лапідарних написів з присвятою Ахіллу Понтарху від ольвійських архонтів і жерців. Певно, серед населення Ольвії ще довго існувало переконання в тому, що ці місця були пов'язані з культом Ахілла.

Таким чином, нові знахідки вотивних кружків на Бейкушському поселенні за своїм змістом доповнюють малочисленні дані про культ Ахілла в VI—V ст. до н. е. Особливості матеріалу вотивних предметів характеризують своєрідну переробку античних форм вотивних дарів в місцевому середовищі.

А. С. РУСЯЕВА

**Культовые предметы
с поселения Бейкуш
близ о-ва Березань**

Резюме

Во время раскопок Бейкушского поселения позднеархаического времени была найдена интересная группа находок, состоящая из 73 кружков, вырезанных, главным образом, из стенок амфор и другой посуды. На большинстве из них тонким острием прочерчены граффити. По своим стилистическим особенностям кружки подразделяются на шесть групп, каждой из которых свойственны свои специфические черты.

К I группе относятся кружки, на которых прочерчена буква А. II группа кружков отличается тем, что на них кроме буквы А еще есть и такие различные изображения, как дельфинчики, волнистые линии, круги, рыба и идущий человек. III группа состоит из кружков с изображениями змей, волнистых линий, листьев, идущего человека и парусного судна. IV группа представлена кружками с прочерченными тремя буквами АХІ в сопровождении какого-либо из уже упомянутых изображений. Исключение из этой группы составляет кружок, на котором имеется слово АХІАА. К V группе отно-

¹⁶ А. С. Коцевалов. Эпиграфические памятники. Рукопись.— НА ІА АН УРСР.

сять два кружка с трехстрочными надписями, одна из которых сохранилась полностью и переводится. VI группу составляют кружки, на которых нет граффити.

Все эти кружки, несомненно, votивного назначения и связаны с культом Ахилла, по своему содержанию они дополняют немногочисленные данные о культе Ахилла в VI—V вв. до н. э. в Северном Причерноморье.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Північне Причорномор'я і слов'яни-анти

Нерідко розгляд питання про освоєння слов'янами берегів Чорного моря починається з використання літописних відомостей про походи східних слов'ян на Візантію, у пізніші періоди пов'язують його з війнами, які вело козацтво проти турків, і завершують суворовськими походами й діяльністю князя Потьомкіна, спрямованими на інтенсивне освоєння Тавриди. Характеризуючи більш давні періоди, історичні праці нагадують, що арабські автори називали Чорне море Руським, і наводять відомості Прокопія з Кесарії та Йордана (VI ст. н. е.) про наявність тут слов'ян-антів¹. Археологія дозволяє в наш час висвітлити глибше хронологічні шари історії Північного Причорномор'я першої половини I тисячоліття н. е. З цього часу починається масове заселення Причорномор'я племенами, що прийшли з півночі, на нашу думку, антами.

Як відомо, племена українського Лісостепу, Степу і навіть лісової смуги здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, що особливо поживались у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста. Вони безперервно існували близько 800 років і занепали в середині III ст. н. е., в період «скіфських» воєн, або під час гуннської навали у 70-х роках IV ст. н. е.²

Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, зв'язки з Північним Причорномор'ям стали традиційними і підготували ґрунт для наступного освоєння морських берегів переселенцями іншого етнічного кореня. Основне ядро Скіфії складала степові райони. Широкі простори лісостепової зони заселяли не лише скіфські племена. Місцеве населення або політично підпорядковувалось скіфам, які зазнали певного культурного впливу Півдня, або вступало з ними в союзницькі відносини. Області Південної Білорусії і лісостепової України в археологічних і лінгвістичних працях часто розглядаються як можливі осередки слов'янського етногенезу. В цьому плані заслуговує на увагу той факт, що зона, зайнята найдавнішими слов'янськими гідронімами (за О. Н. Трубачевим)³, збігається з територією, на якій поширювалась культура полів поховань зарубинецького і черняхівського типів, зокрема в межах їх нашарування (рис. 1). З кінця I тисячоліття до н. е. український лісостеп заселяють зарубинецькі племена. Їх тенденція просуватися на південь сприяла культурним зв'язкам з пізньоскіфським населенням городищ низового Дніпра.

¹ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства.— Очерки истории СССР, III—IX вв. н. э. М., 1958, стор. 874—876.

² В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 26.

³ О. Н. Трубачев. Названия рек Правобережной Украины. М., 1968, стор. 271, карта 11.

Зарубинецьку культуру замінили величезні, єдині за рівнем соціально-економічного розвитку, етнічні масиви черняхівського типу (II—IV ст. н. е.).

Вперше досліджуючи пам'ятки полів поховань, В. В. Хвойка визначив шляхи їх виникнення і зв'язок з попередніми періодами розвитку. Він зарахував землеробів і скотарів — носіїв черняхівської культури — до східних слов'ян⁴. Найвний в науці погляд про східногерманську —

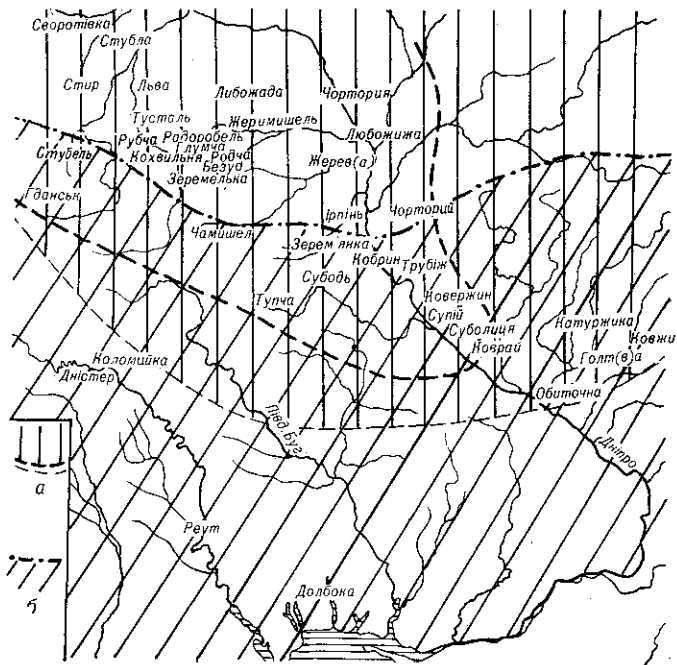

Рис. 1. Схема архаїчних слов'янських гідронімів (за О. Н. Трубачовим), суміщена із зонами поширення культур полів поховань: а — південна межа та зона поширення зарубинецьких пам'яток у розширеному варіанті (тонкий пунктир) — за Є. В. Махро, І. М. Самойловським і П. М. Третьяковим; у звуженому варіанті (товстий пунктир) — за Ю. В. Кухаренком; б — північна межа та зона поширення черняхівських пам'яток.

готську — належність черняхівців необгрунтований⁵. Втім, подібні висновки у різних варіантах здобувають прихильників не лише за рубежем⁶, а й серед окремих радянських вчених.

Спроби оголосити готськими тисячі пам'яток черняхівської культури на території Лісостепу і частково степів України від західних кордонів СРСР до Сіверського Дінця не допомагають з'ясуванню історичної правди. Безперечно, неможливо припустити, щоб нечисленне чужорідне населення відсталих північних районів Європи створило монолітну високорозвинену культуру, ареал якої охоплює величезні простори

⁴ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье.— Записки Русского археологического общества, т. XII, вып. 1-2. СПб., 1901, стор. 172—190; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья. К., 1913.

⁵ М. І. Артамонов. Славяне и Русь.— Тезисы доклада, прочитанного в Ленинградском государственном университете. Л., 1955; його ж. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 26—29.

⁶ Gh. Diaconu. Tirsgor. Necropola din secolile III—IV e. n. Bucuresti, 1965. Відсутність скільки-небудь вагомих доказів на користь германської належності культури полів поховань була показана М. Ю. Смішком. Див.: МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 59—76.

України. Вірогідніше, що ці пам'ятки залишені, як свідчать писемні джерела, незліченними племенами слов'ян-антів. Слов'янський тип культури, що виникла до появи окремих готських дружин, не підлягає сумніву. Єдність соціально-економічного розвитку, всебічні зв'язки сприяли культурно-етнічній консолідації місцевих племен, які можна вважати слов'янськими⁷. Готське вторгнення не розкололо, а лише зцементувало співдружність ранніх слов'ян у боротьбі проти спільного ворога. Саме цим племенам і належать перші осілі землеробсько-скотарські поселення на узбережжі Чорного моря, які з'явилися у період ослаблення Римської імперії II—III ст. н. е. і продовжували існувати там у пізніші часи.

Проникнення північних племен у Причорномор'я відбувалось у сприятливих для них історичних умовах, що дозволило не створювати укріплених поселень і вільно займатися землеробством, скотарством, рибальством та ремеслами. Можливо, рух племен з півночі на південь або їх спроби налагодити тісніші торгові контакти з античними центрами обумовлювалися соціально-економічним ослабленням рабовласницької Римської імперії і внутрішніми міжусобицями, що супроводилися частими змінами імператорів. Очевидно, просування на південь було викликане агресією з боку східних германців. Є підстави говорити про досить широке освоєння Причорномор'я. У період, що передував «скіфським» або «готським» війнам III ст. н. е., заселення йшло, головним чином, по ріках, вздовж берегів лиманів. Перші археологічні дослідження тут провели українські вчені⁸.

Однак фрагментарність знахідок і нетиповий для східних слов'ян звичай споруджувати будинки з каменю примушують переглянути межу черняхівської культури в цьому районі. Вона проходила на північ від Каховки по Дніпру і Вознесенська на Південному Бузі⁹. Нові пошуки і розкопки 1962—1965 рр., здійснені Інститутом археології АН СРСР разом з Одеським археологічним музеєм і Інститутом антропології при Московському університеті¹⁰, довели безперечний зв'язок пам'яток Північного Причорномор'я і Лісостепу.

Тут вирішальну роль відіграло виявлення в Причорномор'ї перших трьох ґрунтових могильників, типових для полів поховань черняхівської культури і в усіх основних деталях аналогічних лісостеповим. Всі вони розташовані у прибережній частині, між Одесою і Миколаєвом (у Коблевому — 58 поховань, у Вікторівці — 14 і Ранжевому — 20). Два перші містили поховання зі спаленням і неспалені кістяки, тоді як могильник у Ранжевому містив лише тілопокладення, орієнтовані головами на північ і захід. Ці пам'ятки характеризуються черняхівськими нормами обряду поховання для кожної групи. Супровідний інвентар представлений глиняними ліпними і гончарними, а також скляними посудинами, побутовими речами й прикрасами, що являють собою копії знахідок в Лісостепу. Кістяки і трупоспалення вільно розташовані, іноді концентруються групами; на підмазаному зеленуватою глиною дні просторих ям — заглиблення для тіл, могили обкладені деревом. Розміщення і комплекс речей також мають багато аналогій з лісостеповими пам'ятками. Як і на північних могильниках, окремі поховання черняхівської культури, особливо більш ранні, орієнтовані на північ, руйнувались у зв'язку з магич-

⁷ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968.

⁸ К. А. Раевский. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э.—СА, XXIII. М., 1955, стор. 250—276; Л. М. Славин. Археологические исследования городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1955 рр.—АП, т. V. К., 1955, стор. 145, 146.

⁹ А. Т. Брайчевська. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.—Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 3—13; Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МИА, № 82. М., 1960, рис. 1.

¹⁰ Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 205—237.

ним обрядом¹¹. Характерно, що й речі культового призначення (різного роду підвіски тощо) аналогічні знайденим у північній та південній зонах поширення пам'яток.

Збіг найтиповіших деталей культури віддалених одна від одної областей був неможливим, якби не існувала етнічна близькість племен і єдина мова як засіб спілкування між ними. Водночас черняхівська атрибуція досліджених у Північному Причорномор'ї пам'яток не викликає етнозмішувань, природних для племен, що проникли в чуже для них середовище. Обряду поховання властиві пізньоскіфські (земляні склепи в Коблевому) і сарматські особливості (значний відсоток підбійних могил), а також риси сильнішого, ніж на півночі, впливу античної культури (червонолакові посудини, амфори, скляні келихи)¹².

Час проникнення черняхівських племен у Північне Причорномор'я фіксують знайдені на поселеннях і в могилах римські монети початку і середини II ст. н. е. Найпізніші причорноморські поля поховань датуються кінцем IV — першою половиною V ст. н. е. Підставою для цього є матеріали багатого поховання з могильника с. Ранжевого, де були виявлені срібні щиткові фібули, типові для даного часу, поясна пряжка й унікальний привізний скляний келих з грецьким написом-побажанням: «Пий та поживай усім домом (з усім сімейством)»¹³.

За даними картографування черняхівських пам'яток, на 1960 р. у межах Одеської, Миколаївської та Херсонської областей налічувалося 108 назв¹⁴. В останні роки розвідками між гирлами Дністра і Дунаю відкрито ще 63 пункти черняхівської культури¹⁵. Виявлені нові поселення на Дніпрі, південніше Каховки. Невипадкова, мабуть, і концентрація в південно-західних областях СРСР римських монет, поява яких зв'язана з носіями черняхівської культури, що стояли на рубежі класового суспільства і, можливо, знали внутрішній грошовий обіг¹⁶.

В III ст. н. е. Рим не міг вже поширити свої володіння далі на північній схід, за межі Дакії. Землі на лівобережному Дунаї римляни зайняли на рубежі I—II ст. н. е. за імператора Траяна і обмежилися введенням гарнізонів в еллінські причорноморські міста — Ольвію, Тіру і Херсонес¹⁷. Римські легіонери та купці в перші століття нової ери були зацікавлені у торгівлі з місцевими племенами, яких приваблювали виробничі античного ремесла. Тоді місцеве населення перейняло також ряд ремісничих навчків, про що свідчить поширення в Лісостепу гончарського круга, ротаційних кам'яних жорен поруч з предметами, виготовленими у майстернях римських провінцій. Про жваву торгівлю свідчать знахідки денаріїв, число яких досягає на Україні приблизно 30 тис.¹⁸

¹¹ Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.—СА. М., 1963, № 1, стор. 49—60.

¹² Е. О. Симонович. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 196—201; його ж. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 205—237.

¹³ Э. А. Симонович. Стекланный кубок с надписью из-под Одессы.—ВДИ, № 1. М., 1966, стор. 105—109.

¹⁴ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры..., стор. 66—74.

¹⁵ И. Т. Черников. Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 197—204. Кількість виявлених пам'яток, наведених у вказаній праці,—120. 57 з них дали під час розвідки знахідки римських амфор і тому поки що не можуть бути зараховані до культури полів поховань.

¹⁶ В. В. Кропоткин. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР.—ВДИ, № 3. М., 1954, рис. 1, 2; А. Т. Брайтчевская. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе.—КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 99—101.

¹⁷ Т. Д. Златковская. Мезия в I—II веках нашей эры. М., 1951; И. Т. Кругликова. Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1955.

¹⁸ М. Ю. Брайтчевский. Римская монета на территории Украины. К., 1955; його ж. Бля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 249.

Готські, або «скіфські» війни, що активно велися в 30—50-х роках н. е., спочатку розгорталися в західних районах, поза сучасними кордонами СРСР¹⁹. У Північному Причорномор'ї вони обмежилися грабедом і розгромом ряду еллінських міст. Не виключено, що в цих походах брало участь і черняхівське населення. Зокрема, черняхівський посуд знайдено у верхніх шарах таких значних центрів, як Ольвія і Тіра, де життя ще тривало після так званого готського розгрому, бо, як тепер з'ясовано за матеріалами розкопок, він не був тотальним²⁰. Не припинилося існування багатьох населених пунктів і в наступні часи. Чи населення, що лишило культури полів поховань черняхівського типу, потрапило в залежність від готської племінної верхівки, чи це були союзницькі відносини — судити в наш час важко. Важливо одне: чужинці-готи так само, як римські легіонери, потребували постачання продовольством. Орди завойовників, тому, мабуть, і не руйнували сільських поселень Північного Причорномор'я, які продовжували існувати в період розквіту держави Германаріха. Слідів розгрому в III—IV ст. н. е. на них немає.

Гуннська навала змела остготів і примусила, певно, відхилити від берегової лінії Чорного моря мирних вихідців з Лісостепу (на жодній з причорноморських пам'яток черняхівського типу до цього часу не знайдено виразних комплексів озброєння, що обов'язково були у воїнів-готів). Про відступ на північ слов'янських жителів-черняхівців свідчать, наприклад, матеріали поселення і могильника поблизу с. Ранжевого (Тигульський лиман), де, як уже згадувалося, були виявлені речі кінця IV—початку V ст. н. е. Гунни здійснювали походи на територію не лише Степу, а навіть і Лісостепу. За спостереженнями М. Я. Мерперта, у період підготовки наступу на Захід, приблизно протягом 50 років, гуннські «тьми» нападали на землеробське населення лісостепової України²¹. Мабуть, під натиском кочовиків воно було змушене знятися з насиджених місць і відступити у північні області України і райони сучасного Курська в Посейм'ї, де, очевидно, слід шукати ключів до загадкової проблеми пізнього розвитку культури полів поховань або її загибелі й трансформації.

В цей період перервалися зв'язки з античним світом, які багато в чому визначили характер культури. Однак, запустіння та обезлюднення більшою мірою спостерігались у степовій зоні, ніж в областях Середнього Причорномор'я. В літературі, зокрема в працях Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевського, В. Д. Барана, А. Т. Сміленко та інших, є безперечні свідчення того, що ряд населених пунктів черняхівського типу продовжував існувати. Відомості Йордана про розташування антів на узбережжі Понтійського (Чорного) моря, між Дністром і Дніпром²², датовані VI ст. н. е., але характеризують попередній історичний етап. Вони свідчать, що освоєння слов'янами берегів Чорного моря продовжувалося. Саме в цих районах для більш раннього періоду — II—V ст. н. е. зафіксована безліч поселень і могильників культури полів поховань черняхівського типу. Отже, речовий матеріал підтверджує відомості писемних джерел про локалізацію антів.

Лише масове і систематичне проникнення слов'ян-антів у Причор-

¹⁹ А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом. М., 1954, стор. 3.

²⁰ П. О. Карышковский. Находка монет Римской империи в Ольвии.— Нумизматика и сфрагистика. К., 1965, стор. 50—75; И. Т. Кругликова. Боспор III—IV вв. н. э. в свете новых археологических исследований.— КСИА АН СССР, вып. 103. М., 1965, стор. 3—10.

²¹ Н. Я. Мерперт. Гунны в Восточной Европе.— Очерки истории СССР, III—IX вв. н. э., стор. 160—162.

²² Иордан. О происхождении и деяниях готы (Готика). М., 1962, стор. 72.

номер'я могло призвести до грандіозних балканських воєн у VI ст. н. е., коли нерідко створювалась загроза існуванню Костантинополя та всієї Східної Римської, Візантійської імперії.

В. А. СИМОНОВИЧ

Северное Причерноморье и славяне-анты

Резюме

Культурно-етнічна належність численних поселень Причерномор'я, синхронних черняхівським пам'ятникам в лесостепній зоні, до недавнього часу вважалась невідомою і викликала суперечки. Відкриття трьох могильників, що належать до такого роду пам'ятників (в Коблево, Вікторівці та Раїжівці), дозволило зв'язати ці комплекси з культурою полів поховань черняхівського типу. Існували вони в Причерномор'ї з II—III вв. н. е. до кінця IV — початку V в. н. е. і, оскільки виникли до появи там східногерманців-готов, з останніми зв'язані бути не могли. Свідчення Іордана (середина VI в. н. е.) стосовно місця перебування слав'ян-антів між Дністром і Дніпром, «на узліссі Понта», то є саме там, де знайдено численні черняхівські пам'ятники, дозволяють вважати зв'язок черняхівської культури з цими племенами, що оселилися на берегах Чорного моря вже в римський час.

В. А. БАЛАГУРИ

Археологічні дослідження на Закарпатті за роки радянської влади

Великих успіхів в економічному і культурному розвитку досягли трудящі Закарпаття за 25 років Радянської влади. Вперше в історії краю був відкритий Ужгородський державний університет. Уже з перших років його існування кафедра загальної історії організувала постійно діючу археологічну експедицію, яка успішно працювала над вивченням минулого і сучасного Закарпаття. Обласний краєзнавчий музей також почав проводити археологічні дослідження. У вивчення пам'яток первіснообщинного ладу та раннього середньовіччя включилися і науковці Інституту археології АН УРСР та АН СРСР, Державного Ермітажу та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

Внаслідок такої співдружності археологів на Закарпатті була проведена значна робота по виявленню та дослідженню пам'яток різних епох. В результаті розширилась джерелознавча база, з'явився ряд статей і монографічних праць з найдавнішої історії Закарпаття.

Найбільш стародавніми на цій території є археологічні пам'ятки доби палеоліту. Сліди перебування палеолітичної людини вперше зафіксовано в 1906 р. на Павловій горі в Мукачевому краєзнавцем і піонером археологічного дослідження Закарпаття Тиводаром Легоцьким. Другу стоянку того ж часу виявили в 30-х роках чеський археолог Я. Скутіл та місцевий краєзнавець М. Янкович¹. За роки Радянської

¹ J. Skutil. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi.— Matica Slovenska. Bratislava, 1935, стр. 126—135; J. Jankovich. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukačevo, 1931.

влади на Закарпатті систематичними пошуками О. П. Черниша, В. М. Гладиліна і П. П. Сова збагатився список місцезнаходжень пам'яток стародавнього кам'яного віку.

В 50-х роках в Ужгороді та його околицях відкрито кілька стоянок палеолітичної людини (Замкова гора, Кальварія, Радванська гора й Горяни)². Так, на Радванській горі зібрані численні знаряддя середнього і пізньопалеолітичного часу. Подібні знахідки зустрічаються в Прикарпатті і в усій Карпатській котловині і є свідченням спільності матеріальної культури цих районів.

Порівняно краще досліджено добу неоліту. Зараз відомо понад 70 стоянок цього часу. Завдяки розкопкам на Малій горі поблизу Мукачєвого, в Осій III, Дрисиному, Ужгороді, Оріховиці, Доманинцях, Галочі, Великих Лазах, Дубрівці³ та інших місцях вдалось провести стратиграфічні спостереження і визначити тип житлового будівництва неолітичних людей (легкі наземні житла, напівземлянки та свайні споруди серед боліт)⁴.

Отримано достовірні дані й про господарські заняття неолітичного населення Закарпаття. Воно займалося мотичним землеробством, рибальством і мисливством. Неолітичні знахідки належать до пам'яток тиської культури IV—III тисячоліття до н. е. Проте ще не визначені їх етнокультурні особливості, шляхи поширення, хронологічні рамки, зв'язки носіїв неолітичних культур Закарпаття та інші питання.

Слабо досліджені пам'ятки енеолітичного часу (епохи міді), з яких відомо всього кілька десятків. Добре вивчене поселення на Малій горі, відкрите в 1877 р. Т. Легоцьким. У 1948 р. з метою встановлення його стратиграфії і топографії об'єднана експедиція обласного краєзнавчого музею та університету провела тут контрольні розкопки. Зібраний керамічний матеріал, що характеризується багатством орнаментальних композицій, дав змогу віднести цю пам'ятку до тиської культури кінця неоліту та початку епохи міді⁵.

В 1967 р. на північно-західній околиці м. Берегового було виявлене поселення енеолітичного часу, дослідження якого проводить Закарпатська археологічна експедиція Інституту суспільних наук УРСР (Львів). Було відкрито прямокутні в плані житла — напівземлянки з глинобитними печами та господарськими ямами. В житлах і ямах зібрано численний керамічний матеріал та мініатюрні крем'яні скребачки, кам'яні ножі, сокири, зернотерки, а також окремі знаряддя з обсидіану, глиняні жіночі статуєтки, намисто. Характерними є миски і посудини на високих, розширених донизу порожнистих підставках, конічні миски й амфори. Посуд здебільшого прикрашений темно-коричневим або чорним орнаментом у вигляді навскісних ліній та інших мотивів.

Кераміка берегівського поселення не має близьких аналогій серед інших знахідок цього часу на Закарпатті. Але разом з тим вона подібна

² П. П. Сова. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 180—187.

³ Ф. М. Потушняк. Неолітична стоянка Дубрівка.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. 20. Ужгород, 1954, стор. 105—130; його ж. Неолітична стоянка Великі Лази.— Доповіді та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту, серія історико-філологічна, № 1. Ужгород, 1957, стор. 124, 125; його ж. Неолітична стоянка Підставлінець.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. 36. Ужгород, 1958, стор. 180—203; його ж. Неолітична стоянка Галоч.— Тези та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту, серія історична, № 3. Ужгород, 1959, стор. 75—76.

⁴ Ф. М. Потушняк. Неолітичні пам'ятники Закарпаття.— Тезиси докладов к XII Всесоюзной археологической студенческой конференции. Ужгород, 1966, стор. 14—16.

⁵ К. В. Бернякович. Енеолітичне поселення на Малій горі біля м. Мукачєва.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 163—170.

до кераміки ряду пізньонеолітичних і енеолітичних пам'яток Центральної Європи, віднесених до лендельської культури⁶.

В зв'язку з тим, що енеолітичний матеріал Закарпаття ще недостатньо досліджений, важко охарактеризувати пам'ятки доби бронзи, бо невідомо, на яких компонентах вони формувались. Середня бронзова доба представлена поселеннями на Малій горі поблизу Берегового та в селах Дідовому Берегівського, Дяковому і Чепі Виноградівського районів. Але тут не провадилися стаціонарні розкопки. За підйомним керамічним матеріалом ці поселення можна зарахувати до культури Отомань, поширеної у північно-східній частині Тисо-Дунайського басейну в середині II тисячоліття до н. е.

Краще досліджені, порівняно з попередніми епохами, пам'ятки доби пізньої бронзи. За 10 років (1950—1960) археологічна експедиція історичного факультету Ужгородського державного університету під керівництвом Ф. М. Потушняка вивчала поселення цього часу в селах Клиновому, Дяковому, Лоховому, Клячановому, Чопівцях, в м. Береговому та могильники в селах Хомцях, Лоховому і Чопівцях⁷. З 1965 р. провадяться стаціонарні розкопки на поселеннях кінця II тисячоліття до н. е. в с. Медведівцях Мукачівського та в с. Дяковому Виноградівського районів. Зараз на території Закарпаття відомо близько 20 місцезнаходжень пам'яток пізньобронзової доби, зарахованих до станівської культури⁸. На основі цих матеріалів вивчено топографічні особливості поселень, спорудження господарсько-житлових об'єктів, економіку та суспільні відносини населення краю.

Поселення розміщувались серед боліт, на підвищеннях та берегах струмків і річок. Ті місця, де колись були господарсько-житлові комплекси, являють собою невисокі бугри (Дідове, Братове, Дякове, Берегове та інші населені пункти) з великим скупченням культурних залишків. Житла — наземні й напівземлянкові, з вогнищевими ямами або глинобитними печами і домашнім начинням. Мешканці займалися орним землеробством і скотарством. Високого рівня розвитку досягла бронзолivarна справа. Виготовлялись різні типи посуду, серед якого виділяються багато орнаментовані спіральними лініями вазі і черпаки.

Завдяки розкопкам могильників вдалося вивчити й обряд поховання у носіїв пам'яток фельшесевч-станівської культури. Для нього характерні наявність урн з прахом небіжчика у неглибокій (40—50 см) могильній ямі разом з супровідним інвентарем та їжею і спалювання небіжчика на місці та збирання залишків кремацій у ямку в центрі. За матеріалами поховань не можна визначити ознаки соціальної нерівності.

Подібні пам'ятки широко відомі в долині р. Самуш у Трансильванії, в північно-східній частині Угорщини та Східній Словаччині. Їх монографічне дослідження має першорядне значення у з'ясуванні культурних взаємозв'язків та історичної долі населення Верхнього Потисся і всього Карпатського басейну в кінці II — на початку I тисячоліття до н. е.

До цього ж періоду відноситься поява численних скарбів бронзових виробів, випадково знайдених у зв'язку з інтенсивним міським і сільським будівництвом. На Закарпатті тепер відомо близько 160 таких скарбів.

⁶ Н. А. Пелешин. Раскопки энеолитического поселения у г. Берегово Закарпатской области.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 269, 270.

⁷ Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958.

⁸ Э. А. Балагури. Результаты раскопок поселения конца эпохи бронзы и раннего железа возле села Медведевцы Закарпатской области (1964—1966).— A Móra Fejlesztés múzeumi évkönyve 1966—1967 évi kötete. Szeged, 1967, стор. 83; його ж. Археологічні новинки Закарпатської області.— «Український історичний журнал», 1969, № 3, стор. 155, 156; його ж. Исследование памятников поздней бронзы и раннего железа на Закарпатье в 1966—1967 гг.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 105—107; його ж. Фельшесевч-становская группа памятников эпохи поздней бронзы в Верхнем Потисье.— СА, М., 1969, № 2.

бів з 23 пунктів⁹. Переважна більшість зібраних матеріалів була опублікована¹⁰. Заслугує на увагу праця К. В. Берняковича, де вперше впорядковуються та визначаються типологія, хронологія, походження і територія поширення бронзових предметів¹¹. В останні роки дослідники намагались дати цим скарбам історико-технологічну характеристику*, а також на їх основі визначити господарсько-суспільний розвиток населення Закарпаття за доби бронзи¹². Однак нез'ясовані етнічна належність жителів, їх роль у формуванні культури ранньої залізної доби Верхнього Потисся.

Певний вклад у вивчення історії первіснообщинного ладу на Закарпатті внесли дослідники пам'яток ранньозалізної доби. Ще в 1949 р. закарпатська експедиція Львівського відділення Інституту археології АН УРСР займалась розкопками курганного могильника з трупоспаленням в с. Білках Іршавського району. Крім того тут виявлено поселення та бронзовий скарб з 16 предметів, рівночасні з могильником, який віднесено до пам'яток куштановицької культури¹³. У 50-х роках експедиції Ужгородського державного університету і Закарпатського обласного краєзнавчого музею з метою вивчення цієї епохи провели дослідження на Замковій горі в Ужгороді, в селах Великій Паладі, Сільці, Горбку, Верхніх Реметах, Великих Ратівцях, Ромочевиці, містах Виноградовому й Хусті, обстежили городища в с. Ардановому на горі Богослов, с. Колчиному на горі Тупча, Малій Копані в ур. Городище, а також курганні могильники в Колодному і Дунковиці¹⁴.

В 1962—1965 рр. західноукраїнська експедиція Державного Ермітажу провела повторні розкопки на городищах в селах Колчиному, Шелестовому і Ардановому, щоб встановити час існування цих поселень та їх культурну належність¹⁵. У 1965 р. археологічною експедицією Закарпатського обласного краєзнавчого музею виявлено аналогічне першим городище в м. Солотвиному в ур. Читаття¹⁶. Тоді ж експедиція Ужгород-

⁹ Закарпатський обласний краєзнавчий музей. Фонди. Книга реєстрації археологічних пам'яток, № 1-3.

¹⁰ Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті; його ж. Бронзовий скарб з с. Білки.— Археологія, т. IX. К., 1954; С. І. Пеняк. Знахідки прикрас епохи пізньої бронзи.— Археологія, т. XX. К., 1966; його ж. Негровский клад бронзовых мечей.— ААН, т. XX, 1-4. Budapest, 1968, стор. 148, 149; С. І. Пеняк, А. Д. Шабалин. Олешниковские клады бронзовых изделий.— СА, № 2. М., 1964; В. І. Бідзіля. Скарб бронзових браслетів із Закарпаття.— Археологія, т. XX. К., 1966.

¹¹ К. Вегпjakovic. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR).— Slovenska Archeologia, VIII-2. Nitra, 1960, стор. 325—392.

* Е. М. Чорних провів аналіз бронзових предметів, результати якого будуть опубліковані.

¹² М. М. Кучинко. Нові бронзові скарби, знайдені на території Закарпаття за роки Радянської влади.— Тези доповідей та повідомлення XVII студентської конференції, серія історична. Ужгород, 1964; його ж. До питання про господарський і суспільний лад племен Закарпаття в пізньобронзовій добі.— Тези доповідей та повідомлення XVIII студентської конференції, серія історична. Ужгород, 1965; його ж. Археологические памятники бронзового века Закарпатья.— Тезисы докладов к XII Всесоюзной археологической студенческой конференции. Ужгород, 1966.

¹³ М. Ю. Смішко. Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках.— АП, т. XI. К., 1956; Ф. М. Потушняк. Бронзовий скарб з с. Білки.— Археологія, т. IX. К., 1954.

¹⁴ К. В. Бернякович. Исследования поселения эпохи раннего железа в Ужгороде.— Научные записки Ужгородского гос. ун-та, т. XVIII. Ужгород, 1955; Ф. М. Потушняк. Археологічні знахідки...; Г. І. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья.— Археологический сборник, № 7. М.—Л., 1965, стор. 89—115.

¹⁵ Г. І. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатья.— СА, XIV-2. Nitra, 1966, стор. 397 і далі.

¹⁶ Фонди Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Матеріали розкопок С. І. Пеняка.

ського державного університету приступила до розкопок поселення пізньобронзової та ранньозалізної доби в с. Медведівцях. З цього села походять два бронзові скарби¹⁷. Один з них знайдено в ур. Бабинка, а другий — на галявині Могилка. Обидва хронологічно збігаються з часом існування поселення. В ур. Гірка виявлено курганне поховання з трупоспаленням, зараховане до пам'яток куштановицької культури. Рівночасним з похованням є відкрите на чорних землях поселення.

Слід констатувати, що за 25 років археологічних досліджень пам'яток ранньозалізної доби Закарпаття досягнуто значних успіхів. Насамперед джерелознавча база поповнилась новими матеріалами, на основі яких відтворено реальну картину соціально-економічного та культурного розвитку населення Верхнього Потисся. Важливим є і те, що пам'ятки культури фракійського гальштату, хронологічно віднесені до XI—X ст. до н. е., були виділені в окрему групу. Друга група, датована VI — початком III ст. до н. е., зв'язана з куштановицькою культурою¹⁸.

Пам'ятки ранньозалізного часу, на відміну від тих, що походять з доби бронзи, поширені в передгірських місцевостях або в горах, у долинах річок. Мешканці цих поселень займались відгінним скотарством. Крім того, наявність багатой сировинної бази (ліси, сіль, корисні копалини) сприяли розвитку промислів і обміну. Розкопки на поселеннях Замкова гора в Ужгороді та с. Медведівці дали можливість визначити тип жител: це наземні або землянокоподібні будівлі. В середині їх були вогнища-печі. Керамічний матеріал репрезентований банкоподібними горщиками, корчагами типу Вілланова та мисками. Значна частина їх чорного або сірого лощіння, орнаментована канелюрами і невеликими конусоподібними виступами в місцях найбільшої опуклості бочка посудини. Подібна кераміка відома в культурах фракійського гальштату Східної Словаччини, північно-східної Угорщини, Трансільванії (тип Гава) та Прикарпаття (тип Голігради).

Носії цієї культури в Закарпатті на початку I тисячоліття до н. е. в зв'язку з постійними нападами ворожих племен споруджували городища (Шелестове, Арданове, Мала Копаня, Солотвине) на сопках важкодоступних підвищень, які укріплювалися валами і ровом. Завдяки археологічним дослідженням з'ясовано, що в цих городищах люди з навколишніх поселень лише тимчасово переховувались під час небезпеки¹⁹. Однак, як свідчать сліди наземних споруд, наявність знарядь праці і керамічного матеріалу, тут перебував невеликий колектив людей з метою охорони і ведення дозорної служби, щоб своєчасно попередити про небезпеку мешканців долинних поселень. На постійну військову загрозу вказують численні знахідки зброї (бойові чекан-молоти, мечі, кинджали, наконечники списів, рукозахисні спіралі) і заховані далеко від поселень скарби золотих і бронзових речей²⁰.

Важливе місце в дослідженнях радянських і зарубіжних археологів²¹ посідають пам'ятки племен так званої куштановицької культури,

¹⁷ Е. А. Балагурі. Звіт про археологічні розкопки на поселенні пізньобронзової і ранньобронзової доби біля с. Медведівці Мукачівського району Закарпатської області.— НА ІА АН УРСР; його ж. Клад бронзових изделий из поселения эпохи поздней бронзы с. Медведевцы Мукачевского района Закарпатской области.— ААН, т. XX, 1968, стор. 149—152.

¹⁸ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 98, 106.

¹⁹ Г. И. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатье.— SA, XIV-2, стор. 402.

²⁰ К. Веглякович. Bronzezeitliche Hortfunde...

²¹ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця; М. Ю. Смішко. Курганний могильник...; В. І. Бідзіля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тис. до н. е.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Ужгород, 1965, стор. 136—138; J. Lengyel. Beiträge zur Ursprungsfrage der Kustanovice-Kultur.— Folia archaeologica, XII. Budapest, 1960; M. Dusek. Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej.— Archeologické rozhledy, XIV-5. Praha, 1962.

які датуються серединою VI — початком III ст. до н. е. і синхронні культурам українського Лісостепу скіфського часу. Археологічні розкопки, проведені на курганному могильнику в селах Колодному, Дунковиці, дали можливість по-новому розглядати ряд питань, зв'язаних з хронологією, походженням, історичною долею та звичаями куштановицьких племен²². Зокрема, характерною особливістю їх поховального ритуалу було трупоспалення в урнах або збирання залишків кремацій в купу чи ямку. В основному поховання мали супровідний інвентар (банкоподібні горщики, корчаги, миски, черпаки з високими ручками та інші речі). Все це знаходилося під земляним або кам'яним насипом курганів. Нерідким явищем були кенотафи на честь померлих далеко від місць поселень.

Подібні пам'ятки широко відомі в Лісостеповій Україні, на Поділлі в скіфський час. Є думка, що куштановицька культура на Закарпатті виникла в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. завдяки переселенню із Західного Поділля племен, яким загрожували скіфи. Отже, археологічні дані спростовують хибне твердження зарубіжних археологів про скіфську належність пам'яток куштановицької культури. Нескіфське походження племен Лісостепової України, зокрема Поділля, нині цілком з'ясоване²³. Це стосується і населення Закарпаття.

Отже, за скіфського часу мешканці Карпат мали схожу матеріальну культуру й обряд поховання (спорудження курганів з каменю і глини, а також кенотафів), що вказує на їх етнічну близькість. Правда, прийшло населення з Поділля запозичило чимало місцевих рис культури фракійського гальштату (звичай кремації померлих, збереження традиційних гальштатських форм корчаг, мисок та інших виробів). Безперечно, таке переплетення особливостей надало своєрідного забарвлення новосформованій культурі. Але нюанси своєрідності потребують дальших досліджень. І першочерговим завданням в цьому плані повинні бути широкі розкопки поселень. Це дозволить відтворити загальний історичний розвиток населення Закарпаття в середині і другій половині I тисячоліття до н. е. На порядку денному стоїть і питання його етнічної належності. Щодо цього більшість дослідників схильна зараховувати носіїв куштановицької культури до фракійських племінних груп²⁴.

Доля куштановицького населення добре простежується на матеріалах пам'яток останньої чверті I тисячоліття до н. е. В цей історичний час Закарпаття увійшло в сферу впливу середньоевропейської, так званої латенської культури, створеної кельтами. В побуті все більше застосовуються металеві вироби різного призначення, гончарні посудини ремісничого виробництва, яке наближається до професійного. Свідченням цього є унікальні пам'ятки, відкриті в Закарпатті за останні роки експедицією Інституту археології АН УРСР. Ще наприкінці XIX ст. Т. Легоцький відкрив у горах поселення Галіш-Ловачка і в результаті його систематичного вивчення виявив у 24 господарських і житлових комплексах предмети залізообробного ремесла (зброю, знаряддя, прикраси) та кераміку. Дослідник зарахував цю винятково важливу пам'ятку до кельтських. Такої думки дотримуються й сучасні археологи зарубіжних країн.

Однак на підставі матеріалів Т. Легоцького та проведених тут у 1962 р. додаткових розкопок В. І. Бідзіля прийшов до висновку, що жителі цього поселення місцевого походження, а не кельтського. Зараз у Закарпатті відомо близько 40 поселень, 20 могильників та десятки скарбів речей, прикрас і монет, які належать до пам'яток латенської культу-

²² Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 98—99.

²³ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени Лесостепного среднего Поднепровья.— МИА, № 64. М., 1958; А. И. Тереножкин. Культура племен Северо-Западной Скифии.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 24—26.

²⁴ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Вказ. праця, стор. 102.

ри. З них особливу увагу привертає залізодобувний ремісничий центр поблизу с. Новоклинового (ур. Халомдомб) Виноградівського району, відкритий В. І. Бідзілею в 1964 р. Дослідження його не закінчилось. За чотири роки (1964—1967) розкопок тут було знайдено понад 100 металургійних чушок вагою до 80 кг і більше та кілька заліоплавильних горен. Сировиною для виплавки заліза правили місцеві поклади руди. В ході досліджень дедалі більше з'ясовується цей технологічний процес, а також організація ремісничого виробництва. За відомими даними, Новоклинівський залізообробний центр — другий виявлений у Європі (перший відкрито в Польщі) і датується кінцем I тисячоліття до н. е.²⁵

Таким чином, в ранньому залізному віці на Закарпатті існували спеціальні виробничі поселення. Мешканці їх належали не до кельтського етнічного складу, а були нащадками місцевого куштановицького населення, культура якого видозмінилась під сильним впливом латенів.²⁶ Цю думку підтверджують і поховальні комплекси, відкриті в селах Оноківцях, Бобовому, Мачолі, Колодному, Ратівцях та ін. Супровідний керамічний інвентар в курганных похованнях з трупоспаленням складався з традиційної куштановицької кераміки та типово кельтської за формою, виготовленої на гончарському крузі. Взагалі куштановицьких зразків латенських пам'яток Закарпаття більше половини (60%), що свідчить про збереження місцевим населенням успадкованих традицій минулого.²⁷ Це стосується і поховального обряду (трупоспалення на місцях під курганным насипом), бо він також не має нічого спільного з кельтським.²⁸

Отже, латенська культура на території Закарпаття виникла на рубежі III—II ст. до н. е. в результаті інфільтрації кельтської цивілізації в місцеву куштановицьку культуру, племена якої відтоді були втягнені у широкий середньоевропейський ринок. Значного розвитку в цей час досягло землеробство, а ремесло, як уже зазначалось, набуло рівня професійного виробництва. Поряд з цим існувало скотарство і полювання, ширилися торговельні та культурні зв'язки з гето-дакійськими племенами Трансільванії, населенням Прикарпаття і Подніпров'я.

На початку нашої ери після падіння кельтської цивілізації в Середній Європі місцеve населення Закарпаття створює нові форми матеріальної культури, які увійшли в основу культури карпатських курганів першої половини I тисячоліття н. е.²⁹

Слід зазначити, що пам'ятки I тисячоліття н. е. посідають в радянській археологічній науці особливе місце, бо з вивченням їх зв'язані проблеми походження і ранньої історії східних слов'ян. В дослідженні цих пам'яток, яке стало можливим лише після встановлення Радянської влади на Закарпатті, взяли участь не тільки археологи Ужгородського університету і краєзнавчого музею, а й фахівці з всесоюзних і республіканських науково-дослідних інститутів.

В 1948 р. експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР, керована М. Ю. Смішком, розпочала вивчення курганных

²⁵ В. И. Бидзиля. Латенская культура на территории Закарпатья. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1966; В. И. Бидзиля, Д. Т. Березовец, С. П. Пачкова. Закарпатский металлургический центр раннего железного века.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 152—156.

²⁶ В. И. Бидзиля. Поселения Галиш-Ловачка.— Археология, т. XVII. К., 1964, стор. 139—141.

²⁷ В. И. Бидзиля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тисячоліття до н. е., стор. 136—139.

²⁸ М. Брайтчевский, В. Бидзиля. Проблема кельтов в северо-восточном Прикарпатье.— Acta archaeologica Carpathica, t. VIII, fasc. 1-2. Kraków, 1966, стор. 57—62.

²⁹ В. И. Бидзиля. Етно-культурні зв'язки..., стор. 139.

могильників у районі с. Ізи Хустського району³⁰. Одну групу виявлених поховань (Іза I) дослідник відніс до III—IV ст. н. е., а другу (Іза II) — приблизно до рубежу нашої ери. У 1960 р. розвідувальний загін експедиції разом із студентами історичного факультету Ужгородського університету провів додаткові розкопки в першій групі, а також відкрив в околицях сіл Ізи, Липчі, Кошелькового та м. Хуста рівночасні з могильниками поселення. Того ж року синхронні Ізі I (III—IV ст. н. е.) поселення були відкриті також в ур. Мале Поле (нині зруйноване кар'єром цегельного заводу) і в м. Виноградовому³¹. Всі ці пам'ятки М. Ю. Смішко зарахував до культури карпатських курганів, що датуються першою половиною I тисячоліття н. е. При цьому дослідник виходив із своєрідного поховального ритуалу: підкурганне поховання з трупоспаленням та слідами кремації на місці. Крім зазначеного обряду, характерною особливістю було збереження спалених людських кісток в урні, ямці чи на горизонті. Біля залишків трупоспалення наявні кістки тварин, уламки посуду, залізні вироби, монети, прикраси, тобто супровідний інвентар. На підставі аналізу матеріальних комплексів поселень і могильників М. Ю. Смішко дійшов висновку, що носії культури карпатських курганів займалися в основному скотарством, але розвинутими були і землеробство та ремісниче виробництво. Численні поодинокі знахідки та скарби римських монет і ряд речей провінціально-римського походження вказують на існування торгових і культурних зв'язків місцевого населення з сусідами. На думку деяких дослідників, носії цієї культури були безпосередніми предками згадуваних у літопису східних слов'янських племен — білих хорватів³².

За роки Радянської влади в Закарпатті проведено значну роботу по виявленню та вивченню слов'янських пам'яток VII—XIII ст., зокрема поселень і могильників. Відомо понад 20 таких місцезнаходжень. Заслужують на увагу відкриті Ф. М. Потушняком поселення в селах Оріховиці Ужгородського, Бобовому Виноградівського, Чинадієвому Мукачівського, Лісковому Свалявського районів. Але, на жаль, матеріали розкопок не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. З 1947 по 1955 рр. досліджувалося укріплення на Замковій горі й селище на Радванці в Ужгороді. Тоді ж відкрито поселення поблизу с. Червеневого Мукачівського району і слов'янське городище в Малій Копані Виноградівського району.

Завдяки багаторічним розкопкам вперше впорядковано всі відомості про пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е. і проведено спробу відтворити картину соціально-економічного розвитку слов'янського населення краю³³.

З 1960 р. об'єднана експедиція Ужгородського університету і краєзнавчого музею провадить стаціонарні розкопки на поселеннях поблизу с. Червеневого (ур. Густяни) і на правому березі р. Верке в районі м. Берегового та с. Бучі, а також на курганних могильниках в околиці сіл Червеневого і Зняцевого (ур. Козуптове) і вздовж берегів р. Мертвецької, починаючи від с. Зняцевого до с. Драгіна Мукачівського району. У 1964 р. ця експедиція обстежила в с. Варах Березівського райо-

³⁰ М. Ю. Смішко. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області.— АП, т. III. К., 1952; його ж. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади.— МДАПВ, вип. 2. К., 1959; його ж. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960.

³¹ В. М. Цигилик. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.

³² М. Ю. Смішко. Карпатські кургани..., стор. 151—152.

³³ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР).— SA, V-2. Nitra, 1957; його ж. Исследование древнеславянского поселения 8—9 вв. в Ужгороде.— КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954.

ну³⁴ слов'янське земляне городище, що в угорських хроніках XII ст. фігурує як Боржавський замок. На початку X ст. його знищили угорські племена, які прийшли в Тисо-Дунайську рівнину. Археологічні розкопки підтвердили достовірність писемних даних. Нині від боржавського городища збереглися залишки валів і ровів. Вал був споруджений з випаленої і щільно утрамбованої глини. Під час розкопок зібрано і значний керамічний матеріал. Посуд виготовлявся на гончарському крузі. Значна частина його оздоблена хвилястим та лінійним орнаментом, властивим слов'янській кераміці.

Багаторічні археологічні розкопки слов'янських пам'яток Закарпаття сприяли розгляду по-новому того етапу історичного розвитку, який тривалий час залишався невивченим. Завдяки новим даним можна вважати, що ранньослов'янські пам'ятки на Закарпатті з'являються в першій половині I тисячоліття н. е., а вже в другій половині слов'яни густо заселяють низинну і передгірську частину краю³⁵. Їх поселення порівняно невеликі, житла двох типів: землянки і напівземлянки з печами. Основне заняття — орне землеробство і скотарство. Розвинутими були гончарне, ткацьке і залізообробне ремесла. Поховальний обряд характеризувався трупоспаленням, над залишками якого споруджувався курган.

Щодо племінної належності носіїв давньослов'янських пам'яток Закарпаття дослідники висловлюють думку про їх спорідненість з літописними білими хорватами. У них вже в VIII—XI ст. існували центри, якими були Ужгородський і Боржавський замки³⁶. Ці висновки, основані на археологічному матеріалі, підтверджуються і письмовими джерелами X—XI ст.³⁷

В XIII ст. почалося інтенсивне будівництво фортифікаційних споруд-замків, залишки яких збереглися в Невицькому, Середньому, Квасовому, Виноградовому, Королевному і Хусті³⁸. Але, на жаль, вони ще не стали предметом спеціальних археологічних досліджень.

Підсумовані тут результати переконливо свідчать про значні досягнення археологічної науки у вивченні стародавньої історії Закарпаття.

³⁴ С. І. Пеняк. Дослідження древньослов'янського поселення в районі с. Червене в Мукачівського району Закарпатської області УРСР.— Тези доповідей та повідомлення XVII наукової конференції Ужгородського держ. ун-ту, серія історична. Ужгород, 1964; його ж. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського держ. ун-ту, серія історична. Ужгород, 1965, стор. 59.

³⁵ С. І. Пеняк. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР.— *Archeologické rozhledy*, 5. Prahа, 1968, стор. 604.

³⁶ С. І. Пеняк. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади, стор. 60.

³⁷ М. М. Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. II. Ужгород, 1949, стор. 37, 38.

³⁸ П. С ова. Архітектурні пам'ятки Закарпаття. Ужгород, 1958; П. А. Раппопорт. Закарпатские средневековые замки.— *Archaeologiai ertesitö*. Budapest, 1965.

Э. А. БАЛАГУРИ

**Археологические исследования
на Закарпатье
за годы Советской власти**

Резюме

С установлением Советской власти на Закарпатье началось широкое и всестороннее исследование разных периодов древней истории от каменного века до средневековья. В этой статье дан краткий очерк изучений археологических памятников.

Автор указывает на большой вклад, внесенный в развитие археологии края местными исследователями и учеными ведущих научно-исследовательских институтов АН СССР, АН УССР и Государственного Эрмитажа.

На Закарпатье большое внимание уделялось памятникам раннеславянского времени. Сейчас известно более 50 поселений и могильников древних славян. Благодаря работам М. Ю. Смишко, К. В. Берняковича, Ф. М. Потушняка, С. И. Пеняка и других археологическая наука получила важнейшие материалы о социально-экономическом развитии племен I тысячелетия в Верхнем Потисье, о их роли, месте в истории Центральной и Восточной Европы.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Поселення дніпро-донецької культури на півночі України

Ще в 30-х роках К. М. Полікарпович виявив в долині р. Сож значну кількість неолітичних пам'яток¹. Після Великої Вітчизняної війни неолітичні поселення досліджені на Дніпрі в районі Києва². Трохи пізніше аналогічні пам'ятки стали відомі на Прип'яті³ і Верхньому Подніпров'ї, в районі Рогачова і Жлобіна⁴, а також на території нинішнього водоймища Київської ГЕС⁵. До останнього часу залишався мало вивченим неоліт Чернігівщини, зокрема на ділянці Дніпра від верхів'я Київського водоймища до гирла р. Сож. Були відомі лише окремі знахідки неолітичної кераміки, виявлені тут розвідками О. О. Попка, Г. С. Махури, В. В. Іногди⁶ та ін. На лівому (білоруському) березі Дніпра в 1964 р. провів розвідку В. Ф. Ісаєнко⁷.

Вивчення неолітичних пам'яток долини Дніпра на півночі України має важливе значення, оскільки з'ясування їх характеру дає нові дані про культурно-хронологічне співвідношення дніпро-донецьких поселень Київського Придніпров'я і неолітичних пам'яток південно-східної Білорусії, зокрема виявлених на р. Сожі, в районі Рогачова і Жлобіна.

Влітку 1966 р. експедицією під керівництвом автора обстежено в долині Дніпра на території Ріпкінського району Чернігівської області 14 неолітичних поселень, з яких переважна більшість відкрита вперше. На всіх обстежених пунктах зібраний наземний матеріал, значна кількість із них прошурфована, а на поселеннях неподалік с. Кам'янка і в ур. Пчелиця, поблизу с. Коробки, проведені стаціонарні розкопки.

Кам'янка. На південній околиці с. Кам'янка Ріпкінського району, Чернігівської області, біля садиби Блохи К. Є., розвідковою групою В. О. Круца виявлене неолітичне поселення з культурним шаром доброї збереженості. Знахідки зібрані у розмиві і видуві піщаної дюни. Поселення розміщено на краю борової тераси лівого берега Дніпра, безпосередньо над заплавою з зарослями вільхи. Висота місцезнаходження над рівнем лук — 5—6 м.

Поселення досліджено на площі 186 м². Як показало шурфування, проведене на площі тераси за межами розкопу, цією площею, очевидно, і обмежувались розміри давнього поселення⁸.

¹ К. М. Полікарпович. Дагистарычныя стаянкі Срэдняга і Ніжняга Сажа.— Запіскі адзелу гуманітарных навук, кн. 5, т. I. Мінськ, 1928.

² Д. Я. Телегін. Неолітичні пам'ятки Києва та його околиць.— Вісник АН УРСР. К., 1956, № 3.

³ В. Ф. Ісаєнко. Мезолит и неолит Припятского Полесья.— Древности Белоруссии. Минск, 1966.

⁴ И. И. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи, Гомельской области БССР.— Памятники каменного и бронзового веков. М., 1964.

⁵ Д. Я. Телегін. Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр.— Археологія, т. XIX. К., 1965.

⁶ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁷ Фонди Сектору археології ІА АН БРСР.

⁸ Частина поселення зруйнована розмивом.

Стратиграфія в розкопі, де поверхня тераси не зруйнована і не перекрита наносом піску, характеризується такими нашаруваннями: 1) гумусований темний ґрунт із слабим дерном зверху — 16—20 см; 2) підзол сіруватий, пісок з малиново-золистим відтінком — 7—10 см; 3) підґрунтя, бурий пісок із слабкими слідами орштейну, в основі 60—80 см; 4) білий материковий пісок.

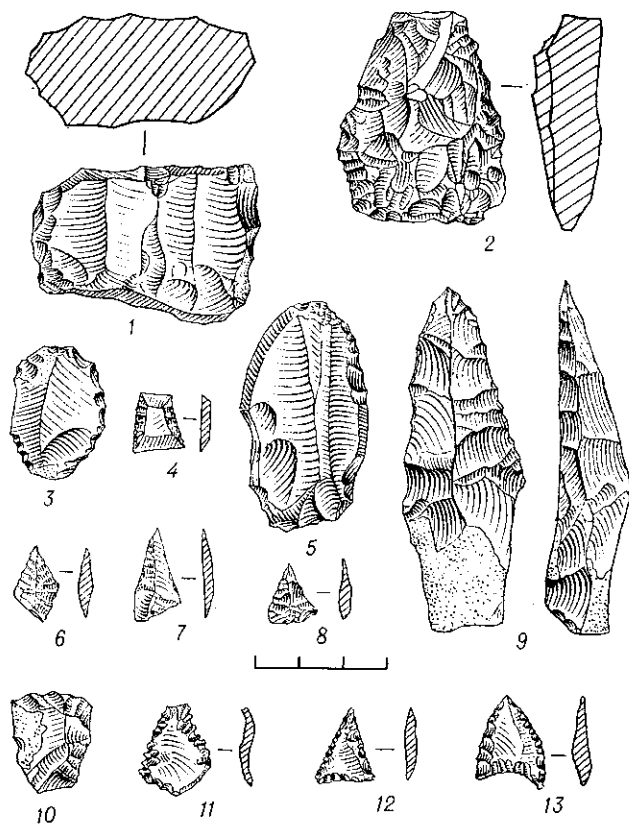

Рис. 1. Крем'яні знаряддя з поселень Кам'янка (1—9) і Пчелиця (10—13).

Знахідки залягають у верхній частині підґрунтя на глибині 0,3—0,4 м і лише в окремих місцях на глибині 0,5 м насиченість культурного шару більш значна, особливо в північній половині розкопу, де розчищено розвали горщиків, окремі камені пісковика. Тут же виявлено залишки вогнища, що складались із скупчення піску, змішаного з попелом, та дрібних вуглинок дерева. Вогнище мало округлу форму, поперечником близько 0,5 м. Товщина заповнення 18—20 см. В розрізі простежено, що темне заповнення вогнища починається на глибині 0,45 м тобто на рівні нижньої частини неолітичного культурного шару.

В комплексі Кам'янки зареєстровано 794 знахідки, в тому числі крем'яні вироби, відщепи і 516 уламків кераміки. Слід підкреслити виключну чистоту комплексу (в рамках неоліту), де цілком відсутні знахідки епохи бронзи і більш пізнішого часу. Це місце на березі Дніпра було заселене лише в епоху неоліту і, як можна судити за складом знахідок, очевидно, неодноразово.

Кремій, з якого виготовлені знаряддя, темно-сірий, плямистий, очевидно, сожського або деснянського походження. Нуклеуси неправильних обрисів, одно- і двоплощинні. Техніка сколювання пластин грубувата, краї фасеток нерівні (рис. 1, 1). Ножовидні пластини невеликих розмірів,

довжиною до 4,5 см, відносно погано огранені. Скребки, довжиною від 2,5 до 5 см, виготовлені з відщепів великих і дрібних (рис. 1, 3, 5). В комплексі є сокировидне знаряддя довжиною 4,8 см з двобічною обробкою (рис. 1, 2). Вістря стріл ромбічної і підтрикутної форми (рис. 1,

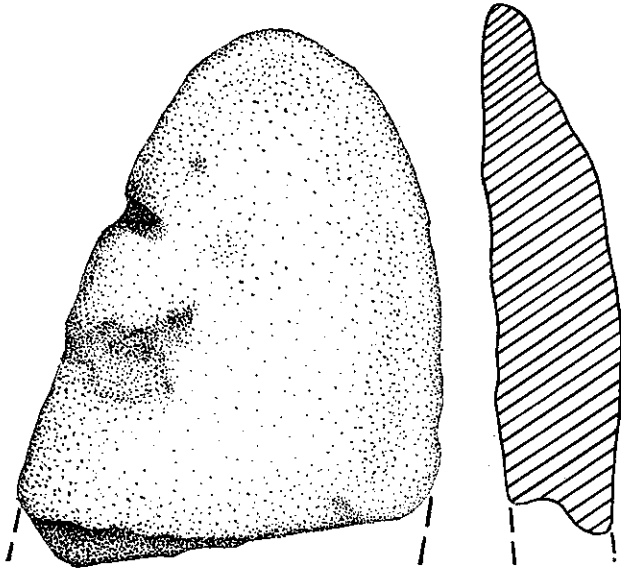

Рис. 2. Кам'янка. Уламок зернотерки (?) з пісковика.

6, 8), є також заготовка вістря до списа (рис. 1, 9). Усі вістря виготовлені в техніці двобічної оббивки. Крім описаних знарядь в комплексі є два типових мікролітичних вироби — невелика трапеція і трикутник, сформовані крутою крайовою ретушшю (рис. 1, 4, 7).

Кам'яні вироби на поселенні представлені уламком зернотерки (?), виготовленої з пісковика (рис. 2).

Кераміка кам'яньського поселення складається з двох окремих груп: кераміка звичайна для поселень дніпро-донецької культури По-

Таблиця 1

Орнамент на кераміці поселення Кам'янка і Пчелиця

Орнамент	Кам'янка				Пчелиця	
	дніпро-донецька		струмельсько-гастятинська		кількість фрагментів	%
	кількість фрагментів	%	кількість фрагментів	%		
Гребінець, насічки	202	50	25	22	107	34
Відступаючі наколи	20	5	—	—	10	4
Ямки	8	2	—	—	34	11
Відтиски кінця перевитої палички	14	3,5	—	—	35	11
Прокреслені лінії	15	3,5	—	—	6	1
Лапки	—	—	22	20	18	5
Інші	—	—	—	—	6	1
Черепки без орнаменту	145	36	65	58	102	33
Разом	404	100	112	100	318	100

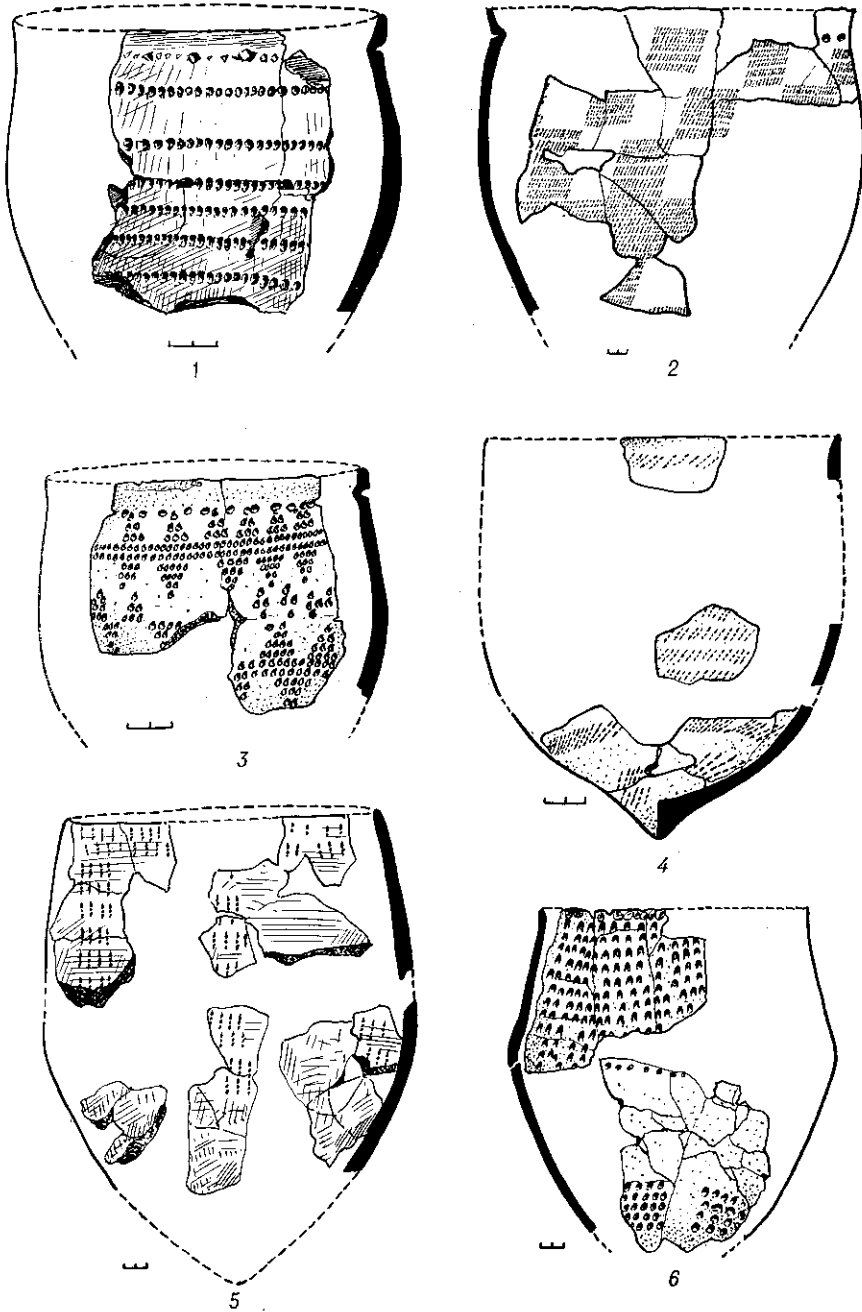

Рис. 3. Реконструкції посуду з поселень Кам'янка (1—5) і Пчелиця (6).

дніпров'я і кераміка типу Струмеля-Гастятина або групи «а» поселення Грині⁹.

Дніпро-донецька кераміка виготовлена із глини з домішкою рослинних решток і піску. За формою це горщик з широкою шийкою, рівними вінцями і гострим дном. Плоскі денця в колекції відсутні зовсім. Вся поверхня густо покрита суцільним або розрідженим орнаментом (рис. 3, 1—4). Про те, що візерунок прикрашував поверхню посуду не завжди

⁹ Д. Я. Телегін. Основні результати робіт Київської експедиції..., стор. 88.

густо, свідчить наявність значної кількості черепків (36%), позбавлених орнаменту. Основними елементами орнаменту є дрібнозубий гребінець, відступаючі наколи, в тому числі нанесені кінцем перевитої палички, неглибока ямка і прокреслена лінія (табл. 1). Під зрізом вінець майже в усіх випадках є ряд глибоких циліндричних ямок. Мотиви візерунка — горизонтальні, рідше вертикальні ряди. Інколи для візерунка властиві досить складні композиції: трикутники, прямо- і косокутні фігури, ромби тощо. Один горщик був покритий криволінійним візерунком, що нагадує орнамент горщика із с. Завалівки¹⁰.

Описану першу групу кераміки за складом тіста, товщиною стінок і орнаментом можна поділити на дві підгрупи. Першу складають товстостінні горщики (до 1 см), з домішкою трави в тісті, прикрашені в основному відтисками гребінця. Посуд другої підгрупи більш тонкостінний (до 0,5 см), з домішкою піску в тісті, половина його орнаментована відтисками гребінця, відступаючими наколами, ямками, відтисками кінця перевитої палички тощо. Різкої різниці між керамікою першої і другої підгруп немає. Типологічно посуд другої підгрупи дещо пізніший від матеріалів першої. Генетичний зв'язок обох підгруп безперечний.

З точки зору техніки виготовлення описаної кераміки цікава одна деталь: майже всі черепки, особливо другої підгрупи, зі слідами обмотки прядивом по сирій глині по краю вінець. Така ж обмотка краю посуду нерідко простежується на неолітичних горщиках Верхнього Подніпров'я.

Струмельсько-гастятинська група посуду Кам'янки відрізняється товстостінністю. Обидві поверхні посуду покриті смугастим згладжуванням. В тісті невеликий процент органічних домішок. Маса комкувата. Горщики прямостінні з рівними на зрізі або заокругленими вінцями і гострим дном. Посуд цього типу слабо орнаментований — звичайно лише у верхній частині рядом відтисків гребінця (рис. 3, 5). Значний процент черепків прикрашено защипами. Майже половина фрагментів посуду цієї групи зовсім позбавлена орнаменту. Кераміка з поселення Кам'янки знаходить близьку аналогію в посуді групи «а» з поселення Грині, третьої групи кераміки з Віти-Литовської, а також посуді типу Струмеля-Гастятин (Шмаївка, Гастятин)¹¹.

За характером кераміки і крем'яних виробів Кам'янське поселення відноситься до першого і другого періодів дніпро-донецької культури. І лише в своїй найпізнішій частині, можливо, доживає до пізнього (третього) періоду цієї культури.

За типом глиняного посуду, його орнаментациєю, досліджене поселення знаходить найближчу аналогію в матеріалах поселення Грині в пониззі Тетерева, де виділяються групи типової дніпро-донецької і струмельсько-гастятинської кераміки.

Пчелиця. Поселення в ур. Пчелиця знаходиться напроти с. Коробки Ріпкінського району, Чернігівської області, в 1,5—2 км на захід від села. Воно розташовано на краю борової тераси біля невеличкого місточка через старицю Дніпра по дорозі Радуль — Любеч¹². Поселення значною мірою зруйноване при земляних роботах, лише ближче до стариці збереглися залишки культурного шару, дослідженого нами на площі близько 50 м². Тут під дерновим шаром (0,15 м) на материковому піску зафіксовано скупчення попелу, значно гумусованого. Місцями шар попелу виявлено на глибині 0,4 м. Скупчення попелу зосереджено, головним чином, по краю підвищення, на самому схилі до води. В основі дернового шару на глибині 0,2—0,3 м і в скупченні попелу зібрано значну кількість

¹⁰ Д. Я. Телегін. Основні результати робіт Київської експедиції..., рис. 4, 2.

¹¹ Д. Я. Телегін. Неолитические стоянки типа Струмеля-Гастятин Северной Украины.— Древности Белоруссии. Минск, 1966.

¹² На поселенні провадив збір підйомного матеріалу вчитель Радульської школи В. В. Іюгда.

черепків, інколи до двох десятків на квадрат (2×2 м). В одній із западних шару на глибині 0,4 м розчищено розвал великого горщика, прикрашеного ямковим візерунком (рис. 3, 6). Всього в колекції з поселення Пчелиця 318 уламків кераміки і 35 крем'яних знахідок.

Кераміка поселення відрізняється різноманітністю. Кількісно переважають товстостінні черепки (до 1,2 см) з помітною рослинною домішкою в тісті. Значно менший процент уламків кераміки товщиною до 0,5—0,6 см. Як правило, зовнішня поверхня посуду була прикрашена орнаментом; деякі горшки мали розрідженість візерунка. Три посудини, очевидно, були позбавлені орнаменту (в колекції 33% неорнаментованих черепків). Як видно з табл. 1, переважаючими елементами орнаменту слід вважати відтиски гребінця, насічки і ямки, округлі або ромбічні; останні часто нанесені кінцем перевитої палички. Інші елементи орнаменту — відступаючі накіли, лапки, лінії, перлини, валик — посідають другорядне місце. Мотиви візерунка — прості — горизонтальні ряди, вертикальні або діагональні смуги. Лише в окремих орнаментах візерунків включав прості геометричні фігури.

Крем'яний інвентар поселення Пчелиця нечисленний. В комплексі, крім відщепів, є три нуклеуси, погано ограничені, три наконечники стріл підтрикутної форми і скребки (рис. 1, 10—13).

Кераміка з ур. Пчелиці знаходить близьку паралель в комплексах типу Пустинки 5 та інших пізніх поселень Подніпров'я. Про відносно пізній, пізньонеолітичний вік матеріалів Пчелиці свідчить наявність тут, як і на поселенні Пустинка 5, уламків кераміки, оздобленої перлиним і валиковим орнаментом, а також візерунка, що складається з відтисків кінця перевитої палички (рис. 4, 1—4).

Датування поселень Кам'янки і Пчелиці, проведене на підставі порівняння з більш південними пам'ятками, дозволяє зробити висновок про виділення в чернігівському Подніпров'ї неолітичних поселень двох хронологічних груп. До більш ранньої групи, що датується першим і другим періодами дніпро-донецької культури, крім Кам'янки, відносяться матеріали, зібрані в гирлі р. Сож, поблизу сіл Суслівка і Клубівка, а також на Дніпрі, поблизу хут. Корчев'я, с. Новосілки, Коробки та ін.

Неподалік с. Суслівка, в ур. Горбаха, знайдені уламки кераміки з рослинною домішкою в тісті і дрібні крем'яні вироби. В околицях с. Клубівка І. І. Артеменко виявив різночасову кераміку¹³, в тому числі фрагменти посуду дніпро-донецького і струмельсько-гастятинського типу (рис. 4, 10). Поблизу хут. Корчев'я Радульської сільради, на березі Грабовицького болота зібрані знахідки товстостінної крихкої кераміки з дрібногребінчастим орнаментом (рис. 4, 9). В глині є порожнечки від вигорілої трави. Типологічно ці фрагменти можуть бути віднесені до раннього періоду дніпро-донецької культури. Такі ж черепки знайдено і в ур. Стрілки поблизу с. Новосілки (рис. 4, 11). Два пункти із знахідками кераміки типу Кам'янки обстежені і розвідкою напроти с. Коробки в заплаві Дніпра по дорозі із с. Радуш до с. Любеч¹⁴. В ур. Борківщина виявлені фрагменти тонкостінних горщиків, прикрашених відступаючими насічками і ямками (рис. 4, 5, 13). Черепки товстостінних горщиків з відтисками дрібногребінчастого штампа значною кількістю зібрані при шурфуванні місцезнаходження біля оз. Посеред в ур. Високе Поле (рис. 4, 7, 8).

До пізньонеолітичного часу відносяться пункти, виявлені в ур. Мале Іванне напроти с. Коробки, на узбережжі оз. Кабакового, недалеко від хут. Корчев'я і оз. Котового, між селами Суслівка і Радуль. Характерною ознакою кераміки з цих місцезнаходжень є переважаючий ямковий візерунок, в тому числі нанесеного кінцем перевитої палички, а також

¹³ Фонди ІА АН УРСР.

¹⁴ Місцезнаходження біля с. Коробки були відкриті О. О. Попко в 1945, 1946 р.

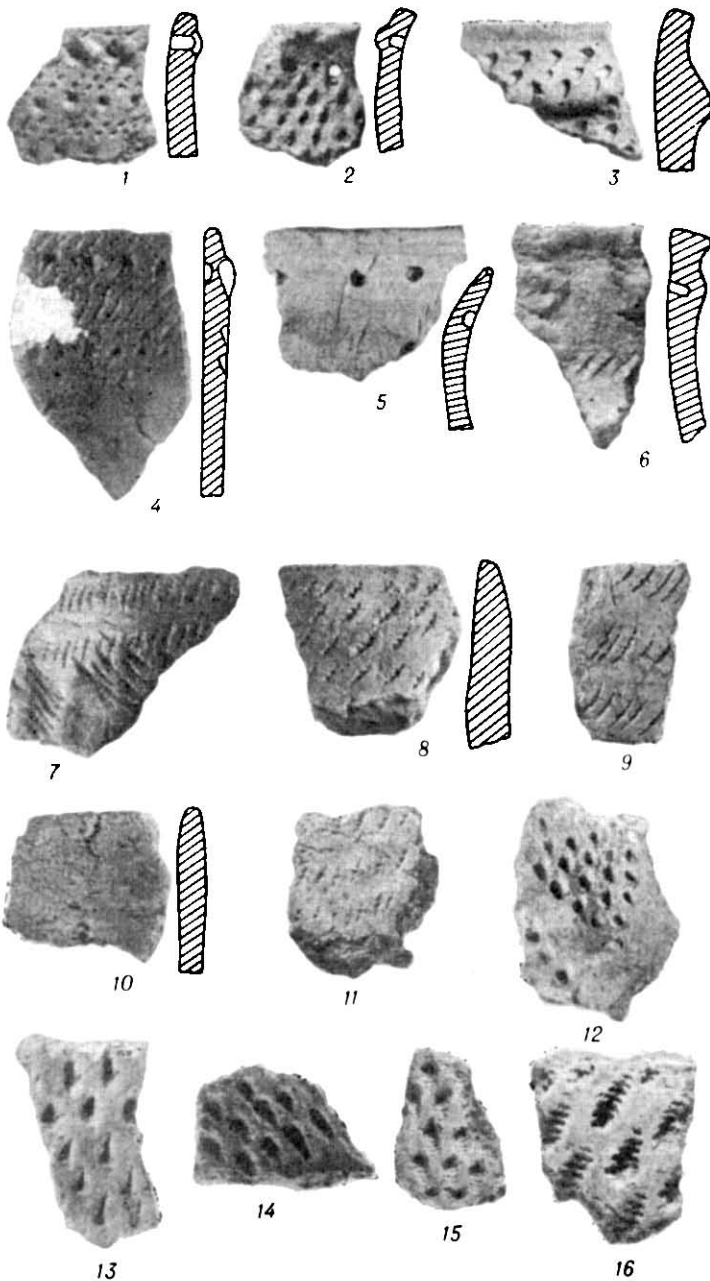

Рис. 4. Кераміка з неолітичних місцезнаходжень Північної України.

1—4 — Пчелиця; 5, 13 — с. Коробки, ур. Борківщина; 6, 15 — с. Коробки, ур. Мале Іванне; 7, 8 — с. Любеч, ур. Високе Поле; 9 — хут. Корчів'я, Грабовицьке болото; 10 — с. Клубівка; 11—12 — с. Новосілка, ур. Стрільки, Докулів Ліс; 14 — хут. Корчів'я, оз. Кабанове; 16 — с. Кам'янка, оз. Котове.

повна відсутність в тісті рослинних решток і поява перлинного візерунка (рис. 4, 6, 12, 14—16).

При вирішенні проблеми культурної приналежності пам'яток, досліджених на півночі України, крім візуального зіставлення матеріалів, застосований ще метод статистичного порівняння керамічних комплексів різних поселень. В основу його покладено співвідношення процентного складу елементів орнаменту, що є найбільш чутливим показником спо-

рідності і відмінності комплексів при спільних формах посуду і близькій технології виготовлення. При підрахуванні процентного складу орнаментів кожного комплексу взяті всі фрагменти (вінця, стінки, денця). Порівнювались поселення, що мають не менше кількох сот фрагментів кераміки¹⁵. Всі елементи орнаменту на кераміці поселень, взяті нами для порівняння, поділені на групи. Співвідношення орнаментів і неорнаментованих фрагментів подається в процентах. За 100% взята вся кількість черепків, орнаментованих і неорнаментованих. Порівняння процентного складу орнаменту і встановлення ступеня спорідненості провадиться попарно для двох взятих пам'яток, наприклад Кам'янки і Гринів, Кам'янки і Хоршево тощо. Ступінь спорідненості двох комплексів виводиться шляхом простого підрахунку: спочатку визначається різниця процентного складу кожного окремого елемента орнаменту для обох пам'яток, що порівнюються; всі різниці додаються і після поділу суми на два, одержуємо індекс ступеня відмінності між двома комплексами. Величина, одержана при відніманні індексу відмінності від 100, дає індекс ступеня спорідненості цих комплексів. Так, при порівнянні комплексів Кам'янки і Гринів ми користуємось такими даними (див. табл. 2): гребінчастий орнамент в Кам'янці становить 50%, в Гринях — 46%; $50-46=4$; накольчастий орнамент — $23-5=18$; ямчастий — $2-0=2$; лінійний — $3,5-3=0,5$; «лапки» прості — $4,5-0=4,5$; «лапки-гусенички» — $3,5-0=3,5$; інші види орнаменту $0,5-0=0,5$; черепків без орнаменту $36-23=13$. Разом:

$$\frac{4+18+2+0,5+4,5+3,5+0,5+13}{2}=23.$$

Отже, індекс ступеня відмінності між керамічними комплексами Кам'янки і Гринів — 23, а індекс спорідненості між ними $100-23=77$.

Індекс спорідненості комплексів можна виводити також шляхом додавання менших кратних кожного елемента орнаменту двох

Таблиця 2

Процентний склад орнаментів і індекс спорідненості деяких керамічних комплексів дніпро-донецької культури України і південної Білорусії

Типи орнаментів	Київщина		Прип'ять	Чернігівщина	Верхнє Подніпров'я		
	Віта-Литовська	Грині	Литвин	Кам'янка	Хоршево	Сосонка	Веть VI
Гребінчастий, насічки	47	46	22	50	51	50	35
Накольчастий, відступаюча лопаточка	18	23	13	5	—	—	7
Ямки	—	—	8	2	11	17	20
Лінійний, прогладжний або прокреслений	9,5	3	—	3,5	2	—	—
«Лапки» (прості) розмочаленою паличкою	—	4,5	5	—	—	—	—
«Лапки-гусенички», кінця перем'ятої палички	—	—	6	3,5	1	8	15
Шнур плетений	—	—	0,1	—	—	—	—
Перлини	—	—	0,2	—	—	—	—
Валик	—	—	0,2	—	—	—	—
Інші види орнаменту	—	0,5	—	—	5	—	—
Черепків без орнаменту	25	23	45	36	30	25	23
Індекс спорідненості з Кам'янськими поселеннями	80,5	77	68,5	—	85	80,5	68,5

¹⁵ Віта-Литовська — 554 фрагменти, Грині — 1198, Литвин — 704, Кам'янка — 404, Хоршево — 484, Сосонка — 1200, Веть VI — 843.

комплексів. Ряд спільних величин для керамічних комплексів Кам'янки і Гринів буде мати такий вигляд: $46+5+0+0+3+0+0+0+23=77$.

Ступінь спорідненості може визначатися не лише для двох комплексів, а також і для трьох, чотирьох і більше одноразово. Величина індексу спорідненості буде, як правило, зменшуватись із збільшенням кількості взятих комплексів, а ступінь спорідненості визначатиметься меншою точністю. Більш позитивні і надійні результати дає порівнювання всіх взятих комплексів до одного комплексу-еталона. Величина індексу спорідненості кожного із взятих комплексів по відношенню до комплексу-еталона дасть також уявлення і ступінь спорідненості їх між собою.

Індекс спорідненості пам'яток, природно, може бути виведений не лише за процентним складом елементів орнаменту, а й за іншими даними, що піддаються статистичній обробці, наприклад, мотивами візерунка, формами посуду, складом знарядь праці, типами поховань тощо. Середнє арифметичне індексів спорідненості за окремими рисами комплексу повинно дати загальний індекс спорідненості пам'яток.

При з'ясуванні питання ступеня спорідненості між неолітичними пам'ятками дніпро-донецької культури Київщини, Верхнього Подніпров'я і Середньої Прип'яті в ролі комплексу-еталона взято колекцію кераміки із Кам'янки. Порівняння цього комплексу з більш південними і північними знахідками дало досить цікаві результати. Так, індекс спорідненості Кам'янки з поселеннями Київщини дорівнює 77 (Грині) і 80,5 (Віта-Литовська). Близькі до них індекси спорідненості виведені і при порівнянні комплексів Кам'янки з комплексами Верхнього Подніпров'я, зокрема з матеріалами поселень Хоршево, Сосонка і Веть VI¹⁶. Найнижчий індекс спорідненості зазначається між Кам'янкою і Веттю VI (68,5), що зумовлюється, напевно, дещо більш пізнім віком цього поселення в порівнянні з Кам'янкою. При порівнянні керамічного комплексу Кам'янки з матеріалами поселення біля оз. Литвин на Середній Прип'яті індекс спорідненості — 68,5. За складом орнаментів приблизно такий же індекс спорідненості мають й інші поселення (Юревичі 1, 2), долини Прип'яті¹⁷.

Застосування способу визначення індексу спорідненості керамічних комплексів стверджує висновки, зроблені нами раніше про культурно-хронологічну єдність пам'яток Південно-Східної Білорусії з поселеннями гребінчасто-накольчастої кераміки України. Разом з тим детальне вивчення орнаментики показує дещо більшу спорідненість між комплексами Північної Київщини і матеріалами поселень Верхнього Подніпров'я, ніж між пам'ятками України і середньої течії Прип'яті.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Поселения днепро-донецкой культуры на севере Украины

Резюме

В 1966 г. экспедицией под руководством автора проведено обследование левого берега долины Днепра на участке от с. Любеч до устья р. Сож, где обнаружено 14 неолитических поселений и местонахождений. На поселениях у с. Каменка и в ур. Пчелица проведены стационарные раскопки. Материалы этих поселений позволяют расчленить мес-

¹⁶ И. И. Артеменко. Неолитические стоянки...; його ж. Неолитическое поселение в ур. Сосонка.— КСИА АН СССР, вып. 101. М., 1961; його ж. Неолитические стоянки у с. Веть, Могилевской обл.— КСИА АН СССР, вып. 87. М., 1964.

¹⁷ В. Ф. Исаенко. Вказ. праця. Для підрахунку орнаментів поселення Литвин взяті матеріали розкопок 1962 р.

тонахождение обследованного района на две группы: более раннюю — типа Каменки, хронологически соответствующего первому и второму периодам днепро-донецкой культуры, и поздненеолитическую группу (Пчелица и др.), по материалам близкую к поселениям типа Пустынка 5 более южных территорий Поднепровья. При решении вопроса культурной принадлежности исследованных памятников северной Украины автором кроме визуального сопоставления материалов применен метод статистического сравнения орнаментов на керамике и выведение индекса родственности комплексов. Как это видно из таблиц, поселения типа Каменки северной Киевщины полностью входят в круг днепро-донецких памятников Украины и Юго-Восточной Белоруссии.

Ю. М. МАЛЕЕВ

Мегалітичні гробниці на Тернопільщині

Культура кулястих амфор відома досі на Західному Поділлі тільки з поховань і випадкових знахідок¹. Важливою групою пам'яток III тисячоліття до н. е. на цій території є мегалітичні поховання в кам'яних гробницях.

Незначна кількість фактичного матеріалу не дозволяє достатньою мірою висвітлити проблему суспільного ладу племен, що тут жили. Тому цінними є нові археологічні знахідки, що доповнюють наші відомості про цю культуру, з двох поховань в кам'яних гробницях, досліджених восени 1964 р. поблизу сіл Довге і Хартонівці на Тернопільщині розвідкою Інституту суспільних наук Львівського університету².

Гробниця в с. Довге. Восени 1964 р. під час орання поля в ур. Збич близько с. Довге Теревельського району Тернопільської області випадково знайдено кам'яну гробницю, віко якої було знято трактористами. Вміст гробниці був порушений працівниками райвідділу міліції та мешканцями, які передали в Тернопільський краєзнавчий музей фрагменти двох горщиків, кістяну пряжу, крем'яні сокиру і жовно, знайдені в гробниці.

Ур. Збич являє собою південно-західний схил підвищення над старою заплавиною р. Серет. Гробниця виявлена на віддалі близько 800 м від річки і близько 1 км на захід від с. Довге

Віком гробниці (рис. 1, I—III) служила прямокутна плита, розміром близько 1,4×2,65 м і завтовшки 4—6 см. Вона лежала похило з південного сходу на північний захід і з південного заходу на північний схід і залягала на глибині 0,18—0,42 м від сучасної поверхні ґрунту. Гробниця була складена з поставлених на ребро кам'яних плит завтовшки 4—6 см, що оточували неправильним прямокутником простір, розміром 0,74—0,98×2 м. Дном гробниці служила суцільна плита завтовшки 3—4 см, прямокутної форми, розміром 0,72—0,96×2 м, покладена горизонтально на глибині 1,11 м від сучасного горизонту (глибина гробниці всередині 0,62—0,85 м). На внутрішній поверхні віка збереглися сліди примикання до стінок і неправильний прямокутник темнішого кольору, що відповідав розмірам гробниці. Встановлено, що віко

¹ І. К. Свешников. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. Львів, 1957; його ж. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1958, стор. 13 (див. карту).

² Розвідка працювала у такому складі: І. К. Свешников (керівник), О. С. Тур, Ю. М. Малеев та працівники Тернопільського краєзнавчого музею (Є. А. Харитонов і І. П. Герета).

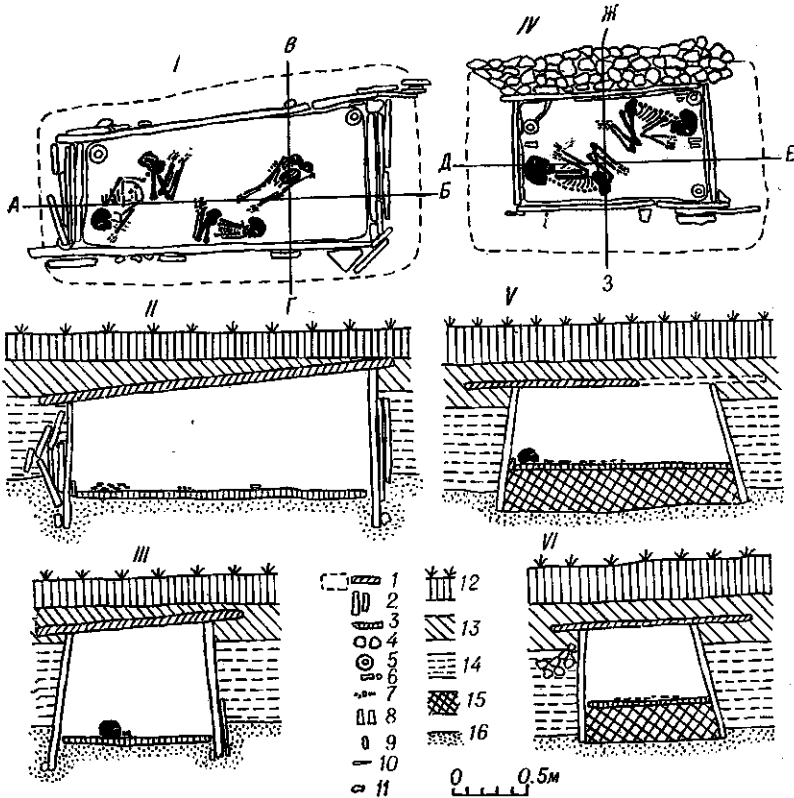

Рис. 1. Плани та розрізи гробниць поблизу сіл Довге і Хартонівці:

I. План гробниці в с. Довге; II. Розріз гробниці в с. Довге по лінії А—Б; III. Розріз гробниці в с. Довге по лінії В—Г; IV. План гробниці в с. Хартонівці; V. Розріз гробниці в с. Хартонівці по лінії Д—Е; VI. Розріз гробниці в с. Хартонівці по лінії Ж—З.

Умовні позначення:

1 — віко гробниці; 2 — стінки гробниці; 3 — дно гробниці; 4 — каміння; 5 — кераміка; 6 — людські кістки; 7 — янтарні намистини; 8 — крем'яні сокири; 9 — крем'яний ніж; 10 — кістяна проколка; 11 — крем'яний відщеп; 12 — орний шар; 13 — чорнозем; 14 — суглинок; 15 — земля, підсилана під дно гробниці; 16 — материк.

гробниці виступало за її стінки приблизно на 20 см. Північно-західна і південно-східна (короткі) стінки ззовні були укріплені великими кам'яними плитами, поставленими на ребро. Щілини між дном і стінками були замазані просушеною глиною. Стінки гробниці опускались в ґрунт на 17—23 см нижче її дна. Верхній край стінок має незначний нахил до середини гробниці. По причині залягання дна на не порушеному шарі материкової глини можна вважати, що для встановлення стінок були вириті рови, які оточували дно гробниці³. Рови для укріплення заповнювались кількома рядами плит і кусків каменя і були ширші за окремі плити стінок. Під зовнішніми плитами стінки в східному куті гробниці знайдено розбиту на дрібні фрагменти янтарну намистину.

На дні гробниці знаходилось три кістяки (позначені на рис. 1, I як кістяки а, б, в). Кістяк а займав південно-західну частину гробниці. Він належав жінці віком 35—40 років⁴, покладений на спину із зігнутими в ліктях руками і, очевидно, зігнутими в колінах ногами. На місці поховання збереглися в не порушеному стані череп і кістки верхньої частини тіла, за виключенням довгих кісток рук. Фаланги пальців лівої руки,

³ Сліди ровів у ґрунті простежити не вдалось в зв'язку з тим, що їх простір був заповнений вертикально поставленими плитами.

⁴ Визначення зроблено кандидатом біологічних наук Т. С. Кондукторвою.

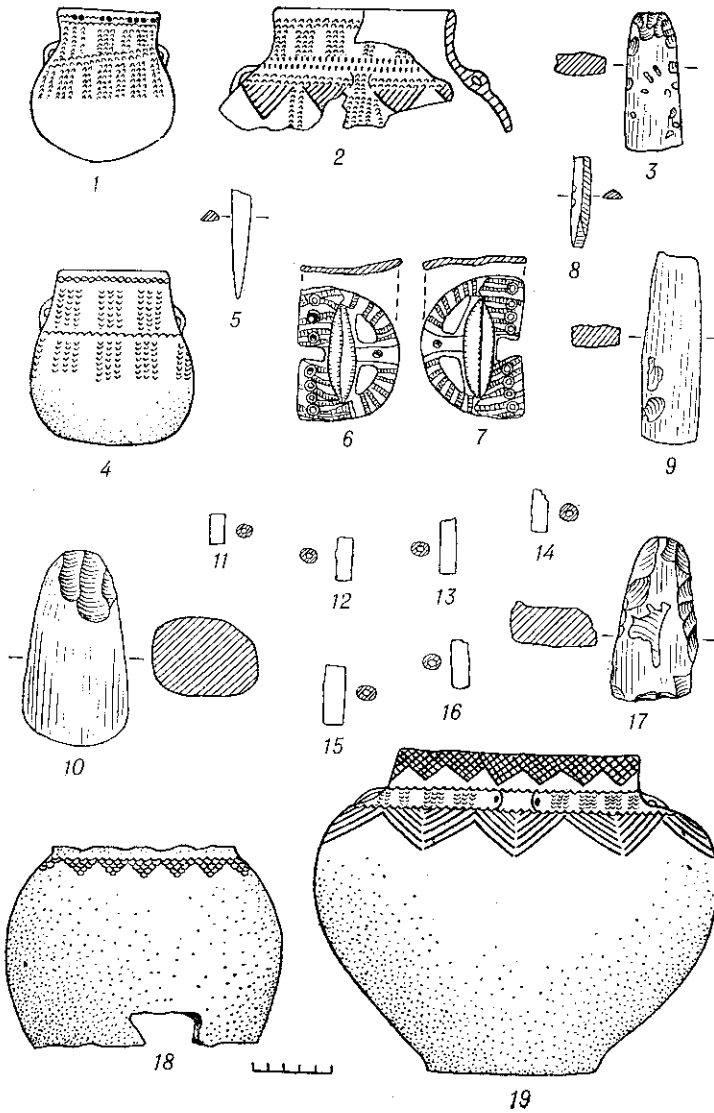

Рис. 2. Інвентар з поховань поблизу сіл Довге і Хартонівці:
 с. Хартонівці: 1, 2, 4 — кераміка; 3, 9 — крем'яні сокири; 5 — кістяна
 проколка; 8 — крем'яний ніж.
 с. Довге: 6, 7 — кістяні пряжки до пояса; 10 — крем'яне жовно; 11—16 —
 намистини з бурштину; 17 — крем'яна сокира; 18—19 — кераміка.

що лежала в анатомічному порядку перед обличчям похованої, вказують на те, що руки покійниці були обернені кістями до голови. За аналогією з іншими похованнями в кам'яних гробницях культури кулястих амфор слід вважати, що ноги похованої були зігнуті в колінах. Біля лівого плеча, шийних хребців і нижньої щелепи кістяка знайдено 10 янтарних трубчатих намистин (рис. 2, 11—16), аналогічних виявлених під плитами гробниці у її східному куті. До кістяка *a*, мабуть, відносяться і дві кістяні пряжки (рис. 2, 6, 7), знайдені в середній частині гробниці, в землі, перекопаній дослідниками. За спиною похованої в північному куті гробниці стояла одна глиняна посудина (рис. 2, 19). Лобові кістки і перенісся черепа зберегли сліди вогню. Під верхньою частиною грудної клітки виявлено дрібні шматки дерев'яного вугілля. Аналогічні

спостереження зроблено в похованні неподалік с. Войцехівка (тепер Колосівка) Житомирської області⁵.

Кістяк *б* знаходився в середній частині гробниці, біля її південно-західної стінки. На місці поховання збереглися кістки верхньої частини тіла (крім черепа) і фалангів пальців ніг. На основі їхнього положення вдалось встановити, що похований лежав скорчено на лівому боці головою на південний схід. Його руки були зігнуті у ліктях, а ноги підігнуті п'ятами до ягодиць. Стать і вік похованого на основі збережених кісток встановити не вдалось.

Кістяк *в* знаходився в південно-східній частині гробниці. Збережені на місці поховання кістки лежали у такому порядку: на кістках тазу і лівій стегновій кістці лежали ребра, хребці, ключиці і кістки зігнутої лівої руки, що збереглися в анатомічному порядку. Фаланги пальців правої руки знаходились біля лівого тазостегнового (кульшевого) суглоба. На основі аналогій⁶ такого розташування кісток можна твердити, що небіжчик похований в сидячому положенні, з витягнутими на захід ногами, спиною на схід, з зігнутими в ліктях і схрещеними на животі руками, пальці яких знаходились біля тазостегнових суглобів. У східному куті гробниці за спиною кістяка *в* стояла глиняна посудина (рис. 2, 18).

Крім згаданого інвентаря в гробниці ще були виявлені крем'яна сокира (рис. 2, 17) і жовно (рис. 2, 10).

Гробниця з с. Хартонівці. Восени 1958 р. в ур. Другі гони, недалеко від с. Хартонівці Заліщицького району, Тернопільської області під час орання поля була зрушена верхня плита кам'яної гробниці, яку дослідив учитель середньої школи м. Заліщики О. С. Тур з учнями — членами історико-краєзнавчого гуртка. В гробниці знайдено два горщики (рис. 2, 1, 4) і дві крем'яні сокири (рис. 2, 3, 9)⁷. Гробницю знову покрили віком і засипали землею. Остаточоно вона була досліджена в жовтні 1964 р.

Гробниця була розташована на північному схилі невеликого підвищення на відстані близько 1 км від с. Хартонівці. Вона була складена з плит рожевого вапнякового пісковика. Її віко (прямокутна плита, розмірами 1,35×2,05 м і завтовшки 3 см) знаходилось на глибині 0,4 м від сучасної поверхні ґрунту. На його зворотному боці виразно видно прямокутник світлішого кольору, який відповідав розмірам гробниці. Завдяки цьому вдалося встановити, що віко виступало за межі гробниці на 0,25—0,35 м. Гробниця орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Її стінки складались з поставлених на ребро плит, завтовшки 2—4 см (рис. 1, IV—VI). Верхній край стінок мав незначний нахил до середини гробниці. Із зовнішнього боку стінки були укріплені поставленими на ребро плитками. За однією з довгих (північно-східною) стінок гробниці знаходився завал з каміння (від 5×7 до 18×13 см) неправильної форми. Вони залягали в два, місцями в три ряди (один над одним), в напрямку від стінки гробниці. Дном гробниці служила прямокутна плита (0,83×1,46 см), що залягала на глибині 0,95 м від сучасного горизонту нижче віка гробниці на 0,48—0,53 м. Щілини між стінками гробниці і її дном були заповнені поставленими на ребро плитками і місцями замазані просушеною глиною. Нижній бік стінок знаходився на 0,25—0,3 м нижче дна. Простір між материком, на яко-

⁵ І. Ф. Левицький. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині).— Записки ВУАК, т. I. К., 1930, стор. 159—178.

⁶ С. Городниця, Тернопільської області («Kurjer Poznański», 1925, № 321; «Z otchłani wieków», т. I, 1926, стор. 14); с. Колодяжне, Житомирської області (І. Ф. Левицький. Вказ. праця).

⁷ Інвентар поховання зберігається в музеї Заліщицької середньої школи ім. О. Маковея. Положення кістяків та знайденого біля них інвентаря зафіксовано в журналі гуртка (О. Тур. Знахідка.— «Войовничий атеїст», 1964, № 8 (47), стор. 34—36).

му стояли стінки, і дном гробниці був заповнений сірою мшаною землею.

На основі спостережень, зроблених О. С. Туром в 1958 р., і речей, знайдених розвідкою 1964 р. в непорушеному стані (частина горщика у східному куті гробниці (рис. 2, 2), кістяне вістря (рис. 2, 5), крем'яні відщепок і ніж (рис. 2, 8), окремі кістки дорослого чоловіка і дитини⁸), відтворено таку картину поховання: в гробниці знаходились два кістяки, що лежали в скорченому положенні. Чоловічий був орієнтований головою на північний захід, лежав на лівому боці, дитячий — також на лівому боці, головою на південний схід. Перед чолом чоловічого кістяка знаходилась більша крем'яна сокира (рис. 2, 9), а дещо ближче до північного кута гробниці — горщик (рис. 2, 1). В східному куті гробниці за черепом дитячого кістяка стояв горщик (рис. 2, 2), біля якого лежали крем'яний відщепок і кістяне вістря (рис. 2, 5). Перед чолом цього кістяка лежала менша крем'яна сокирка (рис. 2, 3) і крем'яний ніж (рис. 2, 8). В протилежному куті гробниці стояв ще один горщик (рис. 2, 4). При остаточній розчистці дна гробниці під чоловічим кістяком знайдено кілька шматків деревного вугілля, а серед його кісток — фрагмент кабанячого ікла. Аналогічні поховання відомі з поховань в Чорноконцях і Глубічку Тернопільської області⁹.

Інвентар гробниць в селах Довге і Хартонівці складається з крем'яних і кістяних знарядь, кераміки та кістяних і янтарних прикрас.

В склад крем'яного інвентаря поховань входять:

1. Клиновидна, чотирикутна в поперечному розрізі сокира з сірого з чорними плямами кременю, з дбайливо відшліфованою поверхнею з гробниці в с. Хартонівці (рис. 2, 9). Довжина її 14,6 см, ширина обуха 2,2 см, ширина леза 3,5 см.

2. Клиновидна, чотирикутна в розрізі сокирка з чорного кременю з с. Хартонівці (рис. 2, 3). Уся поверхня ретельно відшліфована, тільки на обухній частині залишені незгладжені фасетки поверхневої ретуші. Довжина 8,7 см, ширина обуха 2,2 см, ширина леза 3,5 см. Аналогічна сокира походить з поховання в с. Глубічок¹⁰.

3. Клиновидна, чотирикутна в поперечному розрізі сокирка з гробниці в с. Довге (рис. 2, 17), виготовлена з молочно-сірого з білими плямами кременю. Широкі боки сокирки відшліфовані, вузькі — оббиті, біля обуха також оббиті. Довжина 10 см, ширина леза 5 см, ширина обуха 2,3 см. Подібні сокири відомі з поховань в селах Межирічі Ровенської області¹¹ і Анета Житомирської області¹².

4. Жовно з чорного кременю, грушевидної форми з гробниці у Довгому (рис. 2, 10). Біля вузького кінця — негативи трьох відбитих пластин. Довжина 12,2 см.

Кістяні вироби з гробниць у селах Хартонівці і Довге репрезентовані такими знахідками:

1. Рогове вістря з Хартоновців має вигляд майже трикутної в розрізі палички з нерівною поверхнею (рис. 2, 5). Довжина 7 см.

2. Дві парні пряжки до пояса виготовлені з тонкої кістяної пластинки з с. Довге (рис. 2, 6, 7). Обидві підкововидної форми з неправильно прямокутним вирізом в середній частині основи і двома підтрикутними вирізами у верхній частині пряжки. З обох боків прямокутного вирізу, в основі пряжок, розміщені округлі просвердлені отвори, а у верхній частині перемички, що розділяє підтрикутні вирізи, на обох

⁸ Кістки визначені Т. С. Кондукторвою.

⁹ І. К. Свешніков. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі, стор. 25, 27.

¹⁰ Там же, табл. II, 4, 9.

¹¹ Зберігається в Острозькому краєзнавчому музеї (інв. № 719).

¹² І. Ф. Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині.— Антропологія, т. II, К., 1928, табл. II, 12.

екземплярах знаходиться по одному округлому такому отвору. Зовнішня поверхня пряжок згладжена і покрита нарізним орнаментом: півкруглими та горизонтальними лініями з примикаючими до них зубцями та мотивом «драбинок» з двох паралельних ліній, сполучених поперечними нарізами. Обидві пряжки різняться незначними деталями орнаменту та розмірами. Довжина основи одного екземпляра 8,2 см, другого — 7,7 см, висота однієї пряжки 6 см, другої — 6,2 см. Товщина обох екземплярів 3—4 мм. Зворотні боки зрізані, незгладжені. Поверхня білого з жовтим відтінком кольору. Пряжки виготовлені з вивареної кістки. Аналогічні пряжки відомі в уламках з Чорноконець, Тернопільської області¹³ та в двох екземплярах з місцевості Долхешті Марі (Румунія)¹⁴. Близькі аналогії відомі з Увисли (Тернопільська область)¹⁵ та з місцевості Кассево (Польща)¹⁶.

Янтарні прикраси представлені 10 намистинами з с. Довге (рис. 2, 11—16). Вони мають циліндричну трубчасту форму; їх довжина 2—3,7 см, діаметр 0,9—1,4 см. Намистини округлі або овальні в перетині, з поздовжнім округлим у плані отвором, діаметром 0,4—0,6 см. Поверхня покрита товстою жовтою коркою, що утворилась внаслідок розкладу янтарю в землі. В окремих екземплярах янтар настільки розклався, що намистина складається з суцільної корки і розсіпається при дотику. П'ять намистин збереглись повністю, за винятком невеликих пошкоджень, шоста обломана з одного кінця, решта розсипалась на дрібні фрагменти. Аналогічні янтарні намистини походять з поховання I (кістяк VI), близько Сверчина (Польща)¹⁷, з Богуцина (Польща)¹⁸ та з поховань в селах Анега¹⁹ і Склабів²⁰ Житомирської області.

Кераміка з гробниць поблизу сіл Довге і Хартонівці представлена такими посудинами:

Амфора з с. Довге (рис. 2, 19), з рівним, чуть опуклим в середній частині дном, більш опуклими стінками і циліндричною шийкою. Край вінець обломаний. На переході шийки в тулуб посудини — чотири невеличкі вушка з поперечними округлими отворами. Шийка під краєм вінець прикрашена косими нарізними лініями, що утворюють мотив звисаючих трикутників, покритих косо розміщеними ромбами. Нижче основи шийки — два горизонтальних рядки півкруглих заглиблених ліній. Простір між ними заповнений групами півкруглих заглиблень, що утворюють потрійні вертикальні стрічки. Верхня частина тулуба орнаментована мотивом «обернутої ялинки», утвореної рядом звисаючих трикутників. Поверхня темно-коричнева, підлощена, глина з домішкою товчених черепашок. Заглиблення орнаменту заповнені білою вапняковою масою. Висота 20 см, діаметр вінець 15 см, діаметр дна 10,3 см, максимальний діаметр тулуба 25 см.

Друга амфора з с. Довге (рис. 2, 18) має кулястий тулуб, який прикрашено у верхній частині рядом звисаючих трикутників, покритих мотивом «риб'ячої луски». Шийка і дно горщика не збереглись. Заглиблення орнаменту заповнені білою вапняковою масою. Зовнішня поверхня чорна, з сірими плямами, лощена, внутрішня — світло-коричнева,

¹³ L. Kozłowski. Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lwów, 1924, табл. XXV, 5.

¹⁴ М. Дину. К вопросу о культуре шаровидных амфор на территории Молдовы.— Dacia, т. IV. Bucarest, 1960, рис. 5, 3, 4.

¹⁵ L. Kozłowski. Młodsza epoka kamienna w Polsce, табл. XXV, 2, 3.

¹⁶ W. Antoniewicz. Z dziedziny archeologii ziem Polski.— Światowit, t. XVII. Warszawa, 1938, рис. 10.

¹⁷ L. Kozłowski. Groby megalityczne na wschód od Odry. Kraków, 1921, табл. X, 13.

¹⁸ Там же, табл. X, 8.

¹⁹ І. Ф. Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Західному Поділлі, стор. 200.

²⁰ Там же, табл. II, 6.

згладжена. Глина з домішкою товчених черепашок. Максимальний діаметр тулуба 17,2 см. Подібні посудини відомі з поховань в селах Велика Мукша Хмельницької області²¹, Застав'я²² і Слобідка Кошиловецька²³ Тернопільської області та Лепесівка Житомирської області²⁴.

Амфорка з с. Хартонівці (рис. 2, 1) має циліндричну шийку, рівно зрізаний край вінець, кулястий тулуб і два невеликі петельчасті вушка, розміщені на переході шийки в тулуб. Під краєм вінець — два горизонтальних ряди півкруглих заглиблень. Верхній ряд орнаменту в кількох місцях перерваний розміщеними по два-три в ряд округлими наскрізними отворами. Шийка і верхня частина тулуба орнаментовані фестонами з подвійних і потрійних вертикальних рядів півкруглих вдавлень. На лінії вушок фестони перетинаються двома горизонтальними (дещо скошеними) рядами півкруглих вдавлень. Поверхня темно-коричнева з чорними плямами, лощена. Глина з домішкою дрібного піску. Висота 9,6 см, діаметр вінець 6,5 см. Аналогічна за формою посудина відома з Слобідки Кошиловецької Тернопільської області²⁵.

Фрагмент амфори з циліндричними вінцями і кулястим тулубом з с. Хартонівці (рис. 2, 2). Біля основи вінець — чотири невеликі петельчасті вушка. Вінця і верхню частину тулуба прикрашено горизонтальними рядами півкруглих вдавлень і звисаючими від них фестонами з вертикальних рядів півкруглих вдавлень. На переході вінець в тулуб — два ряди коротких вертикальних заглиблень. На рівні вушок — ряд косо заштрихованих трикутників. Поверхня коричнева, лощена, глина з домішкою дрібних зерен піску. Діаметр вінець 11,2 см.

Амфорка з циліндричними вінцями, кулястим тулубом, сферичним дном і двома вушками з с. Хартонівці (рис. 2, 4). Під краєм вінець — орнамент у вигляді ромбів, утворених двома зигзагоподібними лініями. На шийці і верхній частині тулуба — фестони з потрійних вертикальних рядів кутовидних заглиблень. Нижче лінії вушок фестони розділені горизонтальним рядом півкруглих заглиблень. Поверхня темно-коричнева, з чорними плямами, лощена. Глина з домішкою піску. Висота 10,8 см, діаметр вінець 6,8 см. Амфорка за своєю формою близька до посудини з поховання в с. Слобідка Кошиловецька²⁶.

Розглянутим знахідкам з сіл Довге і Хартонівці знаходимо аналогії серед пам'яток культури кулястих амфор, поширеної на території Східної Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Молдови в Румунії та в західній частині УРСР (на Волині і Поділлі), зокрема серед пам'яток східної групи цієї культури²⁷ — на Волині й Поділлі.

Описані поховання є першими за останній час (після дослідів кінця XIX ст.) документованими об'єктами культури кулястих амфор на Поділлі. Вони значно доповнюють наші відомості про побудову самих гробниць, характер їх інвентаря і обряд поховання цієї недостатньо дослідженої культури.

²¹ Ю. Сіцінський. Матеріали по археології Західного Поділля.— Записки ВУАК, т. I. К., 1930, рис. 6.

²² W. Antoniewicz. Z dziedziny archeologii ziem Polski.— Swiatowit, t. XVII, рис. 60.

²³ Там же, рис. 64.

²⁴ І. Ф. Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Західному Поділлі, табл. III, 10.

²⁵ W. Antoniewicz. Z dziedziny archeologii ziem Polski.— Swiatowit, t. XVII.

²⁶ Там же, рис. 62.

²⁷ T. Wisłański. Próba wyswietlenia genezy tzw. kultury amfor kulistych.— «Archeologia Polski», t. VII, z. 2. Wrocław — Warszawa — Krakow. 1963.

Мегалитические гробницы на Тернопольщине

Резюме

Важной группой памятников III тысячелетия до н. э. на территории Западной Подолии являются погребения культуры шаровидных амфор, известные до сих пор на этой территории исключительно из погребений и случайных находок. Поэтому очень важны новые археологические находки, относящиеся к этой культуре. Такой новый фактический материал дали два погребения в каменных гробницах, исследованные осенью 1964 г. разведкой Института общественных наук Львовского университета близ сел Довге и Хартоновцы на Тернопольщине.

Гробница в с. Довге Тербовельского р-на была обнаружена в ур. Збыч на юго-западном склоне возвышенности над старой поймой р. Серет. Крышкой гробницы служила прямоугольная плита. Стенки гробницы были составлены из поставленных на ребро каменных плит. Цельная плита, положенная горизонтально, служила дном, на котором находились три скелета. Находящийся в юго-западной части гробницы женский скелет лежал в скорченном положении. В верхней части скелета найдено 10 янтарных трубчатых бусин. Этому же скелету принадлежат и две костяные пряжки. В северном углу гробницы стоял глиняный сосуд. Второй скелет находился в средней части гробницы, у ее юго-западной стены. Погребенный лежал скорченно на левом боку. Третий скелет находился в юго-восточной части гробницы в сидячем положении. За его спиной стояла другая шаровидная амфора. Кроме указанного инвентаря в гробнице были обнаружены кремневый топор и желвак.

Вторая гробница была обнаружена осенью 1958 г. в ур. Други гоны у с. Хартоновцы Залещицкого района и предварительно исследована О. С. Туром. Она располагалась на северном склоне небольшой возвышенности. Гробница была ориентирована по линии северо-запад — юго-восток. За северо-восточной стеной гробницы находился завал камней неправильной формы. Гробница в Хартоновцах, как и предыдущая, была сооружена из каменных плит. В ней находились два скелета в скорченном положении. Перед лицом мужского скелета находился большой кремневый топор, а ближе к северному углу — шаровидный сосуд. В восточном углу стоял другой сосуд, возле которого лежали кремневый отщеп и костяное острие, а неподалеку меньший кремневый топор и кремневый нож. В южном углу гробницы стоял еще один сосуд.

Описанные погребения являются первыми за последнее время документированными объектами культуры шаровидных амфор на Подолии.

М. І. ОСТРОВСЬКИЙ

Поховання культури шнурової кераміки поблизу с. Липа Ровенської області

Надзвичайно багате на різноманітні археологічні пам'ятки с. Липа Дубнівського району, Ровенської області. Зокрема, наприкінці 1930-х років в урочищах Загуменна та Під Пустухою було відкрито поховання культури шнурової кераміки, які належать до типу недостатньо вивчених пам'яток і являють собою значну наукову цінність.

Могильник в ур. Загуменна знаходився на північно-західній околиці села, на віддалі близько 250 м від р. Липки, на її першій надзаплавній терасі. За свідченням мешканців, тут часто виорювались куски каміння

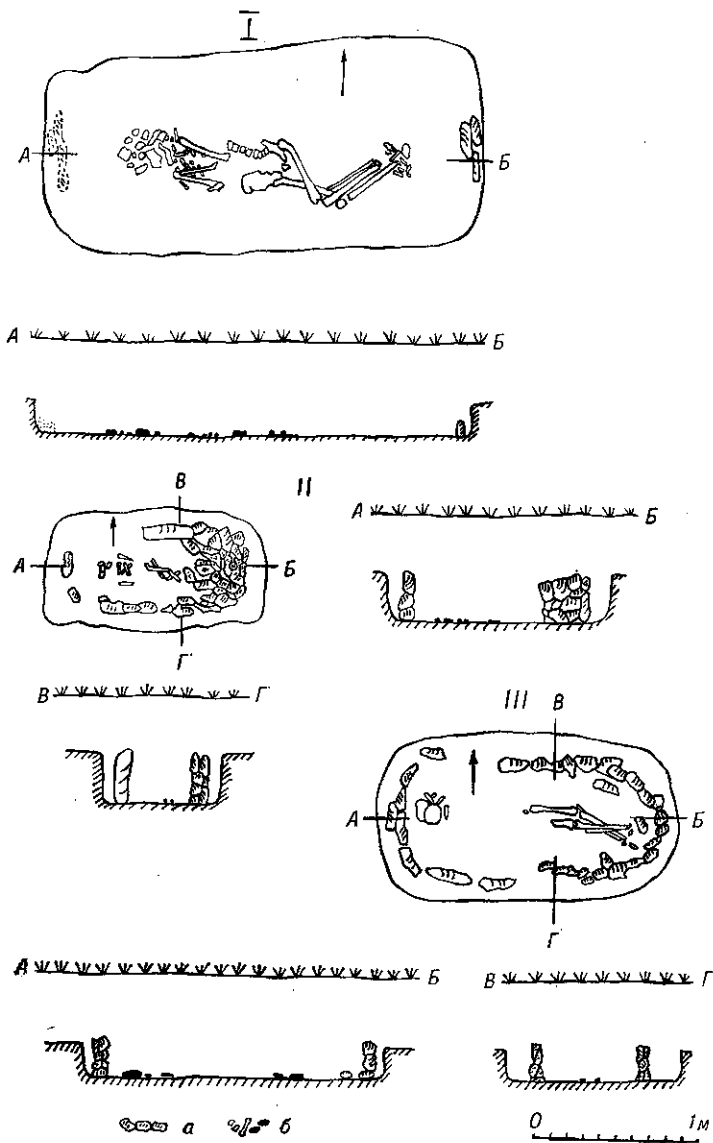

Рис. 1. Поховання I—III в ур. Загуменна поблизу с. Ліпа (план та розріз):

a — каміни; *б* — кістки похованих.

та людські кістки. В 1939 р. було відкрито три поховання в кам'яних гробницях. Розкопками автора встановлено, що поховання були вже значно пошкоджені. Гробниці побудовані з необроблених шматків вапнякового пісковика, розміщені на відстані 0,7—0,8 м одна від одної.

Поховання № 1 (рис. 1, I) виявлено на глибині 0,56 м від поверхні ґрунту. Могильна яма, заповнена темнішою землею, чітко простежувалась на фоні жовтого суглинку на глибині 0,36 м від сучасного горизонту. Вона мала форму прямокутника, розміром $1,2 \times 2,65$ м, і орієнтована зі сходу на захід. На її дні знаходився кістяк чоловіка віком близько 45 років, який лежав на правому боці головою на захід у чуть скорченому положенні, з підігнутими в колінах ногами і зжогненими перед обличчям руками. Череп похованого був розбитий під час земляних робіт. В північній частині могильної ями знайдено кілька грудок випале-

ної глини та окремі вуглини. В ногах похованого, біля східної стінки могильної ями, знаходились три поставлені на ребро плитки вапнякового пісковика. За словами очевидців, кілька таких каменів знайдено біля західної стінки ями. Ці залишки кам'яної конструкції є, мабуть, рештками стінок гробниці, знищеної земляними роботами. Ніякого інвентаря біля кістяка не виявлено.

Поховання № 2 (рис. 1, II). На глибині 0,36 м від поверхні ґрунту виявлено гробницю, розміром близько 0,55×1,15 м, побудовану

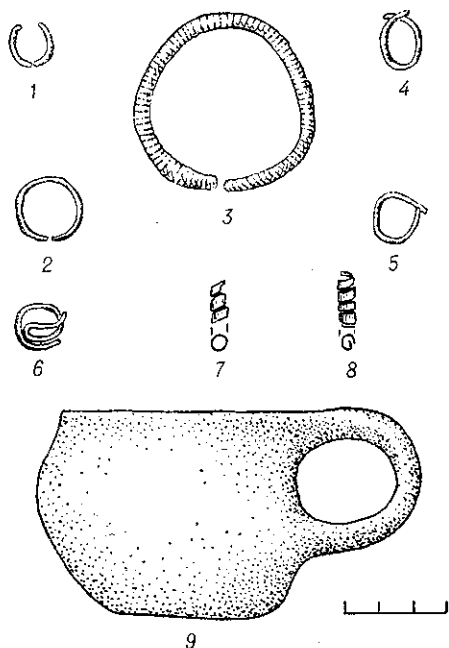

Рис. 2. Інвентар поховань поблизу с. Липа:

1, 2, 3 — браслет; 5 — сережки; 4 — сережка; 6 — скроневе кільце; 7, 8 — пронизки; 9 — черпак.

з кусків каменю. Довкола стін гробниці, на віддалі 0,08—1,12 м від них, простежено слід могильної ями, розміром 0,75×1,35 м, орієнтованої зі сходу на захід. Стінки гробниці, товщиною 0,12—0,3 м та висотою 0,3 м, краще збереглися у східному її кінці, де вдалось простежити й рештки перекриття гробниці з таких же кусків каменю. В західному кутку могильної ями кам'яна конструкція гробниці дуже пошкоджена під час земляних робіт. Слід зазначити, що камені гробниці зверху були обпалені, а в щілинах між ними знаходились дрібні залишки деревного вугілля (сосна й дуб) та зола. Вуглини, попіл та грудки випаленої глини зустрічались в могильній ямі до глибини 0,47 м від поверхні ґрунту. На дні гробниці (на глибині 0,65 м від сучасного горизонту) виявлено рештки пошкодженого кістяка дитини. В первісному стані лежали лише кістки рук і ніг та окремі фрагменти черепа, розміщення яких свідчить, що похований покладений у скорченому положенні і орієнтований головою на захід. Його права нога зігнута в коліні майже під прямим кутом, ліва випростана, руки зложені долонями біля обличчя. За головою похованого стояв глиняний черпак з увігнутим денцем, опуклим тулубом, легко піднесеною над рівним краєм вінець петельчастою ручкою (рис. 2, 9). Зовнішня поверхня ручки прикрашена поздовжнім жолобком. Поверхня посудинки світло-коричнева, згладжена.

Поховання № 3 (рис. 1, III). Могильна яма простежувалась на глибині 0,43 м від сучасної поверхні ґрунту. Вона мала прямокутну форму з заокругленими кутами, розміром 1,03×1,83 м. Залишки кам'яної гробниці, частково знищеної в середній її частині, виявлено на глибині 0,38 м від сучасного рівня. Стінки гробниці, заввишки 0,23—0,25 м та завтовшки близько 0,1 м, побудовані з кусків каменю. На дні гробниці (на глибині 0,62 м від поверхні) знаходився кістяк жінки віком 35—40 років. Його верхня частина була порушена, череп розбитий. Положення кісток свідчить, що похована лежала на лівому боці, головою на захід. Її ліва нога була легко зігнута в коліні, права — випростана. Біля лівого коліна знайдено невеликий крем'яний відщепок без слідів ретуші, біля черепа — дві пронизки зі спіралью зігнутої вузької мідної стрічки (рис. 2, 7, 8), в землі, яка заповнювала череп, — ще одна подібна пронизка та скроневе кільце з округлого в розрізі дроту, один кінець якого відігнутий у зворотному напрямку і утворює петельку (рис. 2, 6).

Найближчі аналогії інвентарю поховань в Липі знаходимо на Захід-

ному Поділлі та серед пам'яток типу Хлопце (Польца) — Веселе (Словаччина). Черпаки, близькі до знайденого в похованні № 2, але прикрашені шнуровим орнаментом, відомі з поховань поблизу сіл Якторова (сучасна Ясенівка)¹, Чижикова² і Ріпнева³ Львівської області, з могильника поблизу місцевості Веселе в Словаччині⁴ та з території Польщі⁵. В похованні близько с. Почапи Львівської області знайдено намісто із спіральних пронизок, аналогічних знайденим в похованні № 3 неподалік с. Липи⁶. Скроневе кільце з поховання № 3 належить до типу прикрас, відомих з с. Якторова Львівської області⁷ і Передівання Івано-Франківської області⁸.

Поховання культури шнурової кераміки в гробницях, побудованих з кусків каменю, відомі ще в кількох місцевостях Ровенської області⁹.

Поховання в ур. Під Пустухою неподалік с. Липа було зруйноване під час орання. Серед кісток знайдено металеві (мідні або бронзові) прикраси, що зберігаються в Дубнівському краєзнавчому музеї: браслет з тупими кінцями (рис. 2, 4), три серезки з загостреними кінцями (рис. 2, 1—3) і одна серезка з розклепаного дроту (рис. 2, 5). Два аналогічні браслети входили до скарбу бронзових речей культури шнурової кераміки з с. Стубло (сучасне с. Стеблівка) Ровенської області¹⁰. Серезку було знайдено в одному з поховань близько с. Веселе в Словачії¹¹.

Поховання поблизу с. Липа відноситься до раннього періоду бронзової доби і може бути датоване приблизно початком II тисячоліття до н. е. Однак відсутність детально розробленої абсолютної хронології культури шнурової кераміки не дозволяє поки що докладніше визначити вік цих пам'яток. Можна лише навести думку польського археолога Я. Махніка, який схильний датувати синхронну нашим пам'яткам групу Хлопце — Веселе приблизно 1900—1800-ми роками до н. е.¹²

¹ Я. Пастернак. Перша бронзова доба в Галичині.— ЗНТШ, т. CLII, № 11. Львів, 1933, табл. III, 3.

² М. Ю. Смишко. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.— СА. М., 1957, № 1, табл. I, 9.

³ В. Д. Баран. Поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (Ріпнів II), Львівської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, рис. 2, 1.

⁴ V. Budinský-Krička. Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselce.— SA, XIII, № 1. Bratislava, 1965, табл. V, 4, 7, 10, 20; VI, 1, 4, 11, 12, 15 та ін.

⁵ J. Machnik. Uwagi o wczesnej fazie epoki brązu w dorzeczu górnej Wisły i Dniestru.— Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie, lipiec — grudzień. Kraków, 1960, рис. 1, a, c, d.

⁶ Я. Пастернак. Перша бронзова доба..., табл. I, 7.

⁷ Там же, табл. II (нижній ряд зліва).

⁸ L. Kozłowski. Zarys pradziejow Polski południowo-wschodniej. Lwów, 1939, tabl. XIII, 8—10.

⁹ П. К. Федоренко. Могильник с. Городка Ровенского уезда, Волынской губернии.— Труды общества исследователей Волыни, т. XIII, вып. 1. К., 1915, стор. 1—11; Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów.— «Encyklopedia Polski», IV, cz. 1. 1939—1948. Kraków, стор. 206; И. К. Свешников. Памятники культуры шнуровой керамики села Здолбича УССР.— КСИА АН УССР, вып. 85. М., 1961, стор. 55—58, рис. 18.

¹⁰ W. Antoniewicz. Der in Stublo in Wolhynien aufgefundenene Bronzeschatz.— ESA, IV. Helsinki, 1930, рис. 9, 12.

¹¹ V. Budinský-Krička. Вказ. праця, табл. VII, 15.

¹² J. Machnik. Stosunki kulturowe na przelomie neolitu i epoki brązu w Malopolsce.— Materiały do prahistorii ziem polskich, cz. III, Epoka brązu, z. 1. Warszawa, 1967.

М. И. ОСТРОВСКИЙ

Погребения культуры
шнуровой керамики
близ с. Липа Ровенской области

Резюме

Публикуются памятники культуры шнуровой керамики близ с. Липа Ровенской области, открытые в конце 30-х годов, дающие представление об обряде погребений и солгвождающем инвентаре. Они относятся к раннему периоду эпохи бронзы и могут быдатинованы приблизительно началом II тысячелетия до н. э., синхронные памятникам группы Хлопице — Веселе (1900—1800-е годы до н. э.).

В. В. ОТРОЩЕНКО

Про зображення
на сокирці
доби пізньої бронзи з Керчі

Серед нечисленних пам'яток образотворчого мистецтва доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я привертає увагу плоска бронзова сокирка з боковими виступами та широкою п'яткою (обухом), що походить з Керчі (рис. 1, 1) ¹. На обох площинах знаряддя вирізьблена фігурка рогатої тварини, у якій над головою знак у вигляді вписаного коло хреста. Трохи нижче від знака (його з певністю можна назвати солярним) зображені концентричні півкола, що розходяться від бічних виступів.

Рідкісна знахідка привернула увагу дослідників. Було встановлено, що вона походить з Малої Азії, де для неї знайдені близькі аналогії ². О. О. Йессен вказав на вагомість керченської знахідки як свідчення існування торговельних зв'язків між степовим Причорномор'ям та Малою Азією в доскіфські часи ³. О. М. Джапарідзе на підставі аналізу мистецтвостей використання предметів такого типу дійшов висновку, що вони могли застосовуватись саме як сокири ⁴, а Й. Ядін вважає їх бойовими сокирами ⁵. А. О. Щепінського керченська сокирка цікавить як предмет — носій солярного знака ⁶.

Однак ніхто з археологів не зробив спроби розгадати зміст рисунка, вирізьбленого на сокирці. По-різному тлумачилось зображення тварини з коротким тулубом, стрункими ногами, довгастою і вузькою голівкою, яку прикрашали великі роги. Ось деякі з визначень: «бик» ⁷

¹ А. Таггрен. La Pontide Préscythique.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 180 рис. 103.

² Б. А. Куфтин. Урартський «колумбарий» у подножжя Арарата и куро-аракський неолит.—Вестник Государственного музея Грузии, XIII. Тбилиси, 1944, стор. 30, рис. 23а, 7—11.

³ А. А. Йессен. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, стор. 32.

⁴ О. М. Джапаридзе. Бронзовые топоры Западной Грузии.— СА, XVIII, 1953, стор. 295, 296.

⁵ Y. Yadin. The art of warfare in Biblical lands. London, 1963, стор. 184—185.

⁶ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, 1961, № 2, стор. 231.

⁷ А. А. Йессен. Вказ. праця, стор. 32.

«бик» (?)⁸, бик або олень»⁹, «символічна рогата тварина»¹⁰. Характерно, що ніхто не пояснює, чому це бик, а не олень.

Звертаючись до зображення на сокирці, потрібно, передусім, підкреслити його культовий характер. Солярний знак над головою тварини не залишає в цьому ніяких сумнівів. Риси стрункої фігурки істоти видають в ній оленя і лише роги нагадують про бика. Мабуть, перед нами фантастична тварина (монстр), що сполучає в собі риси оленя та бика.

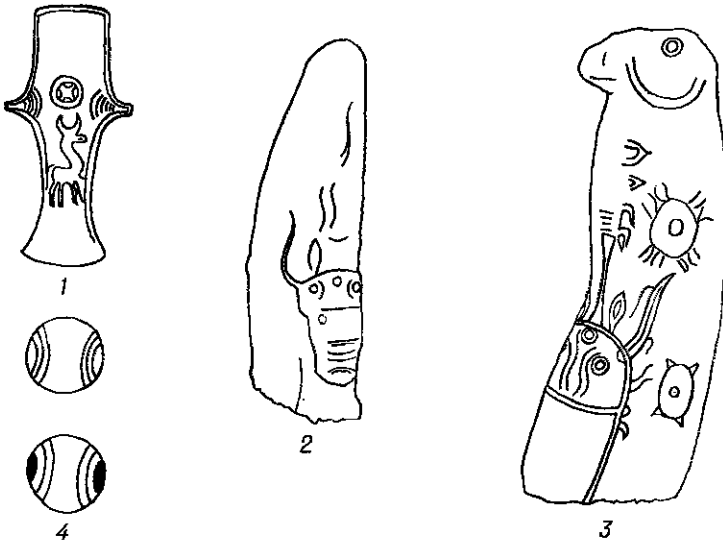

Рис. 1. Зображення на виробах доби міді—бронзи:

1 — бронзова сокирка з Керчі (за Тальгреном); 2—3 — мінусінські стели (за С. В. Кисельовим); 4 — знаки на трипільській кераміці (за Б. О. Рибаківим).

Це справді символічна фігура, створена уявою віруючих людей бронзової доби. Можна навести чимало прикладів подібного відображення в легендах та іконографічних матеріалах¹¹.

Пояснення треба шукати в тенденціях розвитку ідеологічних уявлень, які завжди залежали від міри розвитку виробничих сил. М. Я. Марр проаналізував лінгвістичні матеріали щодо групи тварин, які в той чи інший час використовувались як засіб пересування. Учений довів, що при зміні однієї тяглової тварини іншою на останню перепадають не тільки основні транспортні функції попередниці, а також її родове ім'я, а значить, і зв'язані з нею ідеологічні уявлення¹². Яскравий приклад на підтвердження такої думки дає Месопотамія, де коня називали «ослом гірської країни», оскільки там до появи коней основною транспортною одиницею був осел¹³.

Виятково важливе значення для розуміння композиції на сокирці

⁸ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, 1961, № 2, стор. 231.

⁹ О. М. Джапаридзе. Бронзовые топоры Западной Грузии.— СА, XVIII, стор. 295.

¹⁰ M. Gimbutas. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe. Paris—London, 1965, стор. 512.

¹¹ J. Gardner Wilkinson. A popular account of the ancient Egyptians. London, 1890, стор. 225—227, рис. 244, 1—6.

¹² Н. Я. Марр. Средства передвижения, орудия самозащиты и производства в доистории. Л., 1926.

¹³ Б. Л. Богаевский. Изображение лошади в позднеархаическом обществе Днестро-Днепровского района.— Сообщения ГАИМК, 1931, № 1, стор. 25.

має знахідка в одному з пазирикських курганів коня в оленячій масці¹⁴ (тобто коня з оленячими рогами). Для нас важливо, що маска символізувала сонячне божество¹⁵.

Оскільки на керченській сокирці зображений олень з бичачими рогами, то, мабуть, можна припустити, що культ оленя і бика в якийсь період часу співіснував. Шанування оленя виникло серед мисливських племен в глибоку давнину і вже в неоліті набуло цілком чіткі і виразні риси¹⁶. За енеолітичний час та добу бронзи культ оленя, пов'язаний з шануванням сонця, продовжує існувати¹⁷.

Культ бика виникає пізніше, з переходом людини до відтворюючих форм господарства. З економічної точки зору бик досить широко витісняє сонце. В ідеології заміна оленя биком проходила повільніше. Так, у трипільців шанується і олень, і бик¹⁸. Така сама картина і в Малій Азії на рубежі III—II тисячоліття до н. е. В царських похованнях Аладжа Хююка разом з ритуальними черепами биків знаходяться наверха з фігурками оленя або бика, вкритими солярними знаками¹⁹. Так відбувалось створення символічного образу оленя-бика.

Щось подібне ми спостерігаємо і далеко на сході, на пам'ятках з Мінусінської улоговини, на стелах. Тут наочно можна спостерігати еволюцію оленячих рогів у бичачі. Поступово дві основні віти оленячого рога втрачають бокові відростки, які з часом стають орнаментальним додатком вже на бичачих рогах, а потім і зовсім зникають (рис. 1, 3)²⁰. С. В. Кисельов схильний пояснювати цей цікавий факт як «прояв зміни одного тваринного символу іншим в залежності від зміни господарської ролі оленя та бика»²¹. Не меншу цікавість, ніж сама фігурка тварини, становлять знаки над її головою. Дослідники сокирки згадують солярний знак і не звертають уваги на бічні концентричні півкола біля виступів зняряддя. А між тим півкола були складовою частиною композиції зображення. Про це свідчать все ті ж мінусінські стели. На чолі бикоподібної личини одного з ідолів видовбано круглу заглибину в центрі та ще дві трохи нижче по боках. Бічні заглибини вміщені у півкола, що спрямовані дугами одне до одного і до заглибини в центрі (рис. 1, 2)²². Таким чином, розташування центральної заглибини і півкіл таке, як і на сокирці з Керчі. На іншій личині у такому самому порядку вирізьблені три концентричні кола (рис. 1, 3)²³.

На трипільській кераміці зустрічаються знаки у вигляді направлених одне до одного концентричних півкіл, вміщених у коло (рис. 1, 4)²⁴. Б. О. Рыбаков схиляється до думки, що ці півкола символізують фази місяця²⁵. Зображення солярного знака (трохи вище і між півколами) на мінусінських істуканах і сокирці з Керчі дозволяють припустити інше їх тлумачення.

¹⁴ С. Руденко. «Скифское погребение» Восточного Алтая.— Сообщения ГАИМК, 1931, № 2, стор. 27.

¹⁵ И. А. Мещанинов. О применении лингвистических материалов при исследовании вещественных памятников.— Сообщения ГАИМК, 1932, № 1-2, стор. 10.

¹⁶ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. К., 1969, стор. 219—221.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, стор. 14, 15.

¹⁸ Там же.

¹⁹ K. F. A. Schaeffer. Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948, tab. XL, E, рис. 178, 4; 179, A—B.

²⁰ С. В. Киселев. Семантика орнамента карасукских стел.— ИГАИМК, вып. 100. М.—Л., 1933, стор. 284, рис. 3.

²¹ Там же.

²² Там же, стор. 283, рис. 1.

²³ С. В. Киселев. Семантика орнамента карасукских стел.— ИГАИМК, вып. 100, стор. 285, рис. 3.

²⁴ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, рис. 7, 14—15.

²⁵ Там же, стор. 30, 31.

Виходячи з того, що олень у деяких народів, зокрема у скіфів, виступає як символ сонця і його руху по небу²⁶, можна припустити, що система розташування кола та півкіл означає появу сонячного диска з-за обрію, підйом його у небесну височінь і зникнення світила за горизонтом. Такий же зміст, певне, закладений і в трипільських дисках з концентричними півколами. Б. О. Рибаків зазначає, що вони вміщуються в середині спіралей, на традиційному місці солярних знаків, і вбачає в них графічно виражену ідею часу²⁷. У максимально конкретизованому вигляді розглянута нами схема знайшла відтворення на мінусінській стелі Червоний камінь. З пащі змія виходить диск сонця, по спеціально прокресленій дузі він піднімається у найвищу точку, а потім опускається вниз і зникає у другій пащі²⁸. Змій тут виступає як символ мороку ночі, що поглинає сонце.

Таким чином, композиція на керченській сокирці може бути прочитана так: сонценосний олень, але вже з бичачими рогами, повернутий мордою в бік руху, водить сонце по небосхилу зліва направо. Солярні знаки над головою тварини фіксують три моменти руху: появу сонячного світила, знаходження сонця в zenіті і зникнення його.

Оскільки сокирка з Керчі є випадковою знахідкою, а до того ж ще й імпортною, наше дослідження носить загальнотеоретичний характер. Проте виявлення зображень аналогічних композицій в комплексах речей певної археологічної культури пояснює окремі риси ідеологічних уявлень її носіїв.

В. В. ОТРОЩЕНКО

**Об изображении
на топорике
эпохи поздней бронзы
из Керчи**

Резюме

В заметке подвергается рассмотрению рисунок, выгравированный на бронзовом топорике из Керчи — уникальной находке эпохи поздней бронзы. Исследователи, обращаясь довольно часто к этой находке, до сих пор не уделяли особого внимания изображению на ней.

Автор считает, что на топорике изображена символическая фигурка оленя с бычьими рогами. Появление в искусстве животного со смешанными чертами оленя и быка, вероятно, объясняется сосуществованием культа быка с сохранившимися еще со времени неолита — ранней бронзы пережитками культа оленя.

Над головой животного находится три знака: в центре крест, заключенный в круг, а по сторонам две концентрические полукружности, обращенные выпуклостями к центральному кругу. Описанные знаки относятся к числу солярных. В сочетании с изображением оленя с бычьими рогами они, вероятно, символизируют три узловых момента движения солнца по небосводу: восход, выход в zenит и закат. Животное выступает здесь, как возница солнца.

Такая расшифровка композиции на керченском топорике находится в соответствии с верованиями людей бронзового века, связывавших целый ряд животных, в том числе оленя и быка, с культом солнца.

²⁶ И. А. Мещанинов. Вказ. праця, стор. 10.

²⁷ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 30—31.

²⁸ А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству.— МИА, № 165, М., 1969, рис. 70, 3.

І. К. СВЕШНИКОВ

Пам'ятки Милоградської
культури
в басейні р. Горинь

Кінець бронзової і початок залізної доби Західної Волині вивчений ще недостатньо. Зокрема, слабо досліджений басейн р. Горині, з цього періоду відомо лише кілька поселень, білогрудівської культури¹ і окремі пам'ятки так званого могильнянського типу², а в 1963 р. відкрито поселення поморської культури³. В останні роки стало можливим виділення на цій території групи пам'яток милоградської культури. Могильнянки цієї культури вперше досліджувались польськими археологами в 30-ті роки поблизу с. Забороль Ровенської області⁴. В 1950-ті роки ряд пам'яток милоградської культури розвідано і розкопано Ю. В. Кухаренком біля устя Горині⁵, а в 1952 р. близько с. Корост Ровенської області виявив і частково дослідив В. І. Канівець⁶. Працями Ровенської археологічної експедиції Львівського інституту суспільних наук під керівництвом автора цієї статті в 1959—1964 рр. в середній течії Горині було виявлено ряд поселень і один ґрунтовий могильник⁷. Завдяки цим роботам зараз в басейні Горині відомо 30 поселень, три ґрунтових і сім курганных могильників та шість пунктів випадкових знахідок кераміки милоградської культури (рис. 1).

Поселення милоградської культури у вказаному районі, як правило, розташовані на високих берегах річок та озер. Культурний шар залягає на глибину 0,4—0,6 м від поверхні ґрунту. Він порівняно слабо насичений уламками кераміки, кістками тварин і крем'яними відщепами та знаряддями. В жодному випадку не зазначено слідів земляних укріплень навколо поселень. Поселення неподалік сіл Городок і Великий Олексин перевірено невеликими розкопками.

На поселенні поблизу Великого Олексина досліджено 340 м² суцільної площі. Стверджено, що культурний шар, який залягав до глибини 0,6 м від поверхні ґрунту, значно пошкоджений могильником XIV—XV ст. та окопами часу Великої Вітчизняної війни. На дослідженій площі відкрито залишки наземного або частково заглибленого в землю житла, що простежувалось на глибині 0,55—0,85 м від сучасної поверхні завдяки темнішому забарвленню ґрунту. Темна пляма на місці житла мала форму неправильного прямокутника, розміром близько 2,9×3,5 м, з овальним виступом у північному куті і була орієнтована по лінії схід—захід (рис. 2). В її межах в основному концентрувались культурні залишки. На глибині 0,9 м від поверхні ґрунту на площі житла виявлено сліди невеликих гостро затесаних знизу кілків, що входили в конструк-

¹ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 67—69.

² М. Ю. Смишко. Погребення раннежелезного века в с. Могильня Ровенской области.— КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 54—57; О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 22—35.

³ Л. І. Крушельницька. Поселення поморської культури у Ровенській області.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 194—198.

⁴ Z otchłani wieków, VII. Poznań, 1932, стор. 87; T. Sulimirski. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968, стор. 165—167.

⁵ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья.— Археологія СССР. САИ, вып. Д 1-29. М., 1961, стор. 21—24.

⁶ Там же, стор. 69.

⁷ І. К. Свешніков. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь.— XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 рік. Тези доповідей. Львів, 1965, стор. 64.

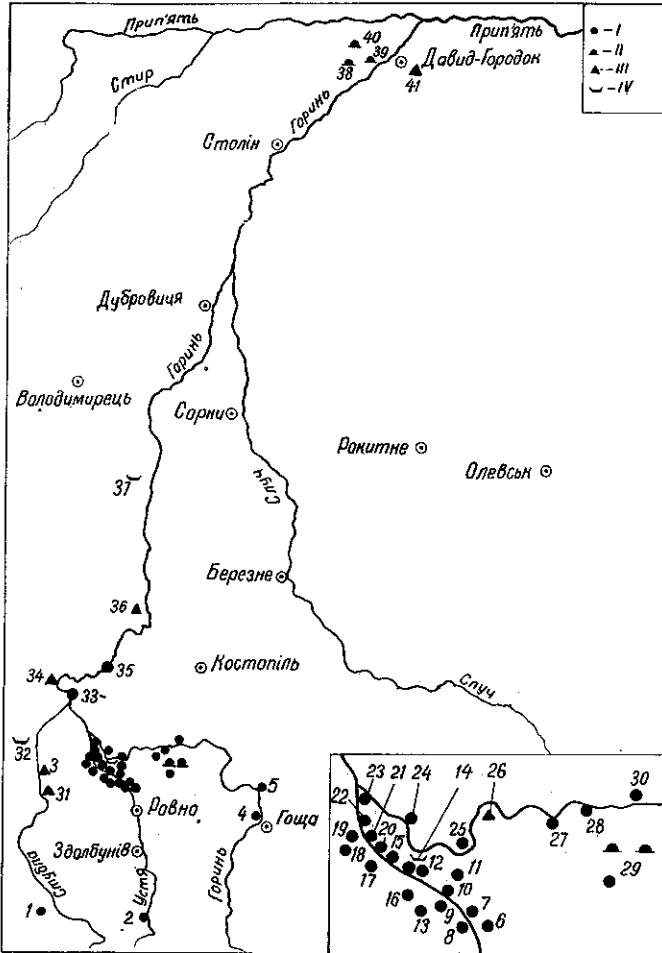

Рис. 1. Схема поширення пам'яток милоградської культури в басейні р. Горинь:

I — поселення; II — курганий могильник; III — випадкові знахідки; IV — ґрунтовий могильник.

1 — Мирогоща; 2 — Лебеди; 3 — Диків; 4 — Горбаків; 5 — Воскодавці; 6 — Шпанів; 7 — Великий Олексин (Кар'єр); 8 — Великий Олексин (Мочалки); 9 — Великий Олексин (За річкою); 10 — Зозів (Кут); 11 — Зозів (Новини); 12 — Зозів (Маловиця); 13 — Городок (Клем'янтів); 14 — Городок (Кургани); 15 — Городок (Кут); 16 — Понель; 17 — Обарів; 18 — Бронне (Панський сад); 19 — Бронне (Над заплавиною); 20 — Караєвичі (Солоний рів); 21 — Караєвичі (Вадитини); 22 — Караєвичі (Гай); 23 — Оржів; 24 — Митків; 25 — Хотин; 26 — Ходоси; 27 — Сергіївка; 28 — Волошки; 29 — Забороль; 30 — Пухова; 31 — Пересопниця; 32 — Дерев'яне; 33 — Дюсин; 34 — Деражне; 35 — Чудви; 36 — Збуж; 37 — Корост; 38 — Боб Дубинецький; 39 — Вулька Орея; 40 — Дубой; 41 — Велемичі.

цію стін житла і підтримували його дах. Вони мали в плані вигляд округлих або овальних чорних плям, діаметром 0,08—0,12 м, а у вертикальному розрізі — форму обернутих вершинами вниз трикутників, що сягали вглиб на 0,10—0,15 м від рівня долівки житла.

У східній частині житла відкрито рештки глинобитної куполовидної печі, виліпленої з материкової глини. Округла черинь печі, діаметром 1—1,1 м, знаходилась на глибині 0,88 мм від поверхні ґрунту і складалась з шару міцно випаленої глини, завтовшки 0,03—0,05 м. Випалені до червоного кольору стінки печі, завтовшки 0,1 м були зруйновані і лише з південного її боку збереглись до висоти 0,3 м від рівня черені. Біля краю черені знайдено уламки великої посудини (рис. 3, 8).

У південно-західній частині житла виявлено рештки зруйнованого вогнища чи печі у вигляді скупчення кусків печини на площі близько $0,2 \times 0,4$ м, а поруч з ними — скупчення попелу, що мало неправильно овальну форму, розміром близько $0,4 \times 0,9$ м і залягало шаром завтовшки $0,08$ — $0,1$ м. За межами житла, на схід від нього, знаходилося друге скупчення печини, розміром $0,45 \times 0,6$ м, та попелу — $0,35 \times 0,9$ м і завтовшки $0,1$ м.

На площі житла виявлено уламки посуду, кілька крем'яних відщепів, фрагмент крем'яного розтиральника, невелике глиняне грузило (рис. 3, 3), тваринні кістки та черепашки річкових молюсків.

Житло за своєю формою, розмірами та особливостями конструкції (виступ у північному куті, сліди дерев'яних кілків) аналогічне житлам милоградської культури у Південній Білорусії⁸.

На поселенні в ур. Кургани недалеко від с. Городок досліджено 240 м² суцільної площі. Виявлено рештки наземного житла і сліди шести господарських ям. Контури житла чітко не простежувались. Воно було овальним або прямокутним в плані, розміром близько $1,5 \times 3,5$ м, орієнтованим зі сходу на захід. У західній частині житла відкрито розвал шматків печини від зруйнованої печі. Біля західного боку житла, на віддалі $0,2$ м від розвалу печі, знаходилась кругла

яма, яка, можливо, входила у конструкцію житла, діаметром близько $1,4$ м та глибиною $1,25$ м від сучасного рівня ґрунту. У заповненні ями знайдено крем'яні відщепки та уламки кераміки (рис. 4, 1), а на площі житла — кам'яний розтиральник (рис. 4, 11), тваринні кістки та уламки кераміки, в тому числі — фрагмент горщика, орнаментованого на короткій шийці трикутними заглибленнями (рис. 4, 4). На віддалі ($0,9$ — 8 м) від житла відкрито сліди ще п'яти ям неправильно округлої форми, діаметром до $1,3$ м і глибиною близько 1 м від поверхні. В ямках знайдено крем'яні відщепки, кінцевий скребок на масивній крем'яній пласти-

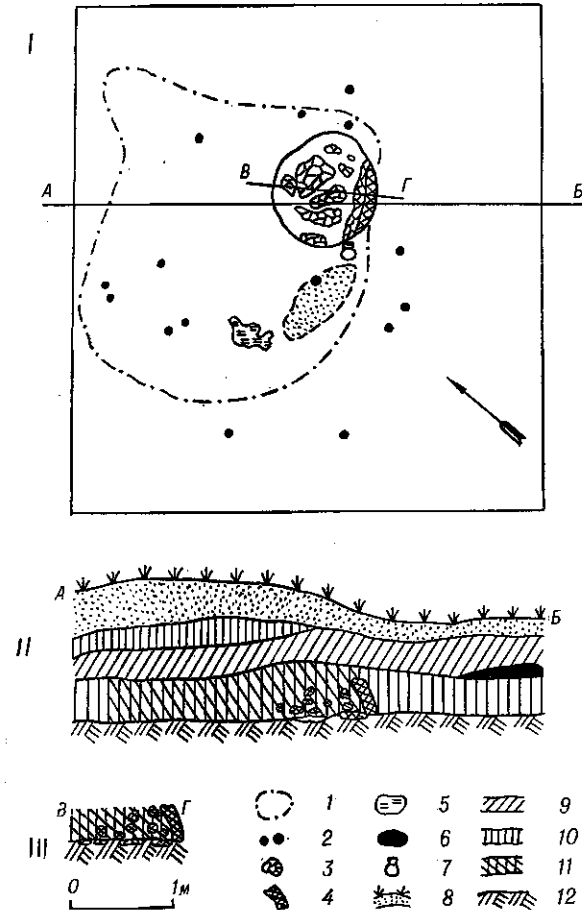

Рис. 2. План і розріз житла на поселенні біля с. Великий Олексин.

I — план житла; II — розріз площі житла по лінії А—Б;

III — розріз печі по лінії В—Г.

1 — контури затемнення ґрунту на місці житла; 2 — сліди дерев'яних кілків; 3 — чернь печі; 4 — стінки печі; 5 — печина; 6 — скупчення попелу; 7 — горщик; 8 — гумус; 9 — чорнозем; 10 — культурний шар; 11 — затемнення ґрунту на місці житла; 12 — материк.

⁸ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, рис. 11, 1, 3.

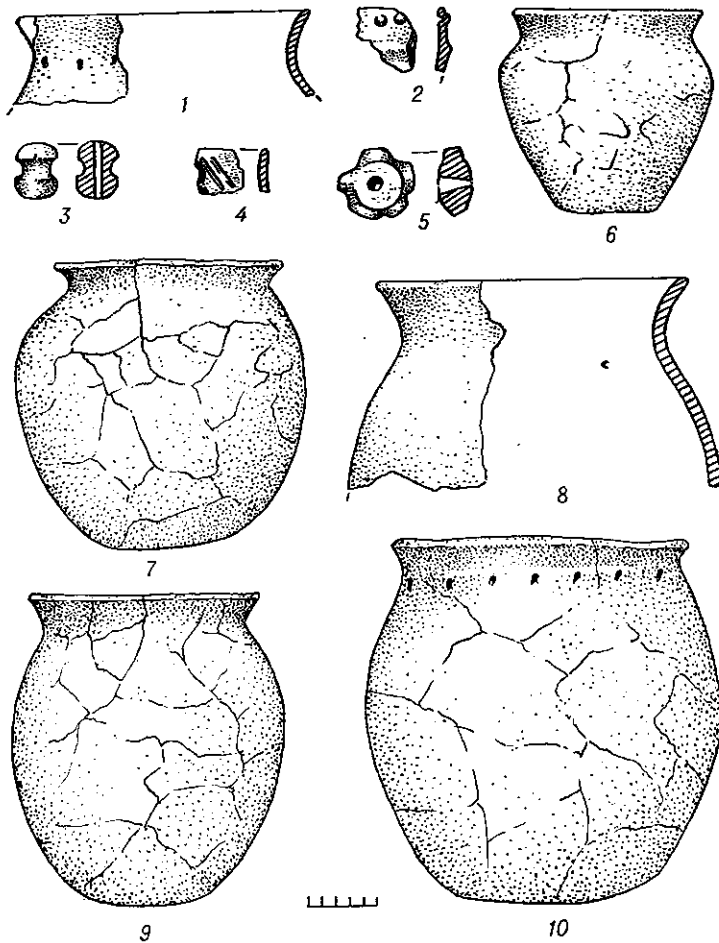

Рис. 3. Кераміка з поселень і поховань в басейні р. Горинь:
 1 — с. Хотин; 2 — с. Бронники; 4 — с. Зозів; 3, 8 — с. Великий Олексин;
 5 — с. Мирогоща; 6, 10 — с. Збуж (випадкова знахідка); 7, 9 — Курган
 № 5 поблизу с. Заборозь.

ні (рис. 4, 15), кам'яний розтиральник (рис. 4, 12), тваринні кістки та уламки кераміки. Із знайдених в культурному шарі поселення уламків посуду вдалось реставрувати один цілий горщик (рис. 5, 10).

Могильник неподалік с. Городок розташований на північний схід від поселення. Розташування окремих поховань на схилах першої і другої надзаплавних терас р. Устя підтверджує ґрунтовий характер могильника. Поховання залягають на невеликій глибині (0,3—0,7 м від поверхні), вони дуже пошкоджені оранкою. В момент дослідження зафіксовано близько 18 місць поховань, повністю зруйнованих, а на їх місці зібрано лише розрізнені людські кістки, уламки посуду та крем'яні знаряддя (рис. 5, 2, 4). В одному знищеному оранкою похованні знайдено розбитий горщик, який вдалось реставрувати (рис. 5, 6). Розкопками 1961 р. на могильнику досліджено п'ять поховань, в яких виявлено від одного до чотирьох випростаних, орієнтованих головами на схід кістяків.

Поховання № 1. На глибині 0,65 м від поверхні ґрунту лежав головою на схід випростаний кістяк дорослої жінки. Череп похованої знищено глибокою колією польової дороги. На цьому кістяку лежали два інші, від яких збереглись лише перемішані і поламані кістки, в то-

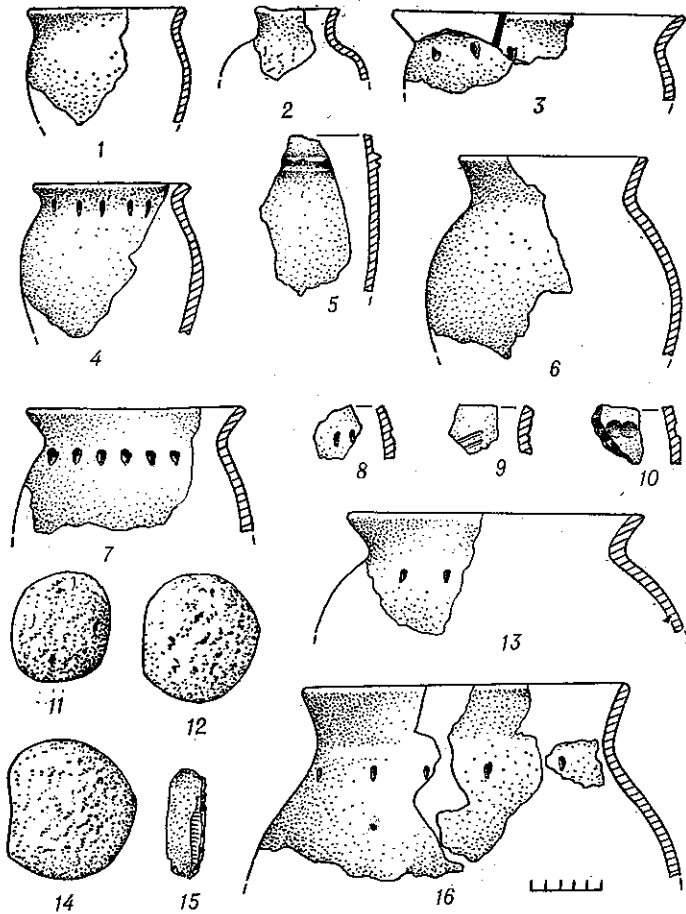

Рис. 4. Речі з поселення поблизу с. Городок.

му числі — половина нижньої щелепи старої людини та нижня щелепа людини віком 30—40 років. Судячи за положенням кісток ніг, які частково зберегли анатомічний порядок, ці поховання орієнтовані головами на схід. Біля колін знайдено уламки черепа, кілька хребців та ребер дитини. В похованні знайдено три невеликі уламки посудин милоградської культури.

Поховання № 2. На глибині 0,42 м від поверхні відкрито пошкоджені оранкою кістяки двох дітей 8—10 років, що орієнтовані головами на схід. Між ними, але дещо вище лежав кістяк підлітка 12—14 років також у випростаному стані, орієнтований головою на схід. Черепи і більшість кісток похованих пошкоджені під час земляних робіт. Серед кісток знайдено уламки трьох горщиків, з яких лише один зберігся у значній своїй частині (рис. 5, 8).

Поховання № 3. Виявлено на віддалі 5 м на південний схід від поховання № 2. Воно повністю зруйноване. Серед кісток похованого знайдено уламки горщика, форму якого на основі збережених фрагментів відтворити важко.

Поховання № 4. Виявлено на відстані 37 м на південний схід від поховання № 3. На невеликій глибині знайдено розрізнені кістки дорослої людини, похованої головою на схід у випростаному стані. Біля ніг похованого стояв горщик, що зберігся лише у своїй нижній частині. Він мав рівне, з обім'ятими краями дно, діаметром 9 см.

Поховання № 5. Знаходилось за 7 м на захід від поховання

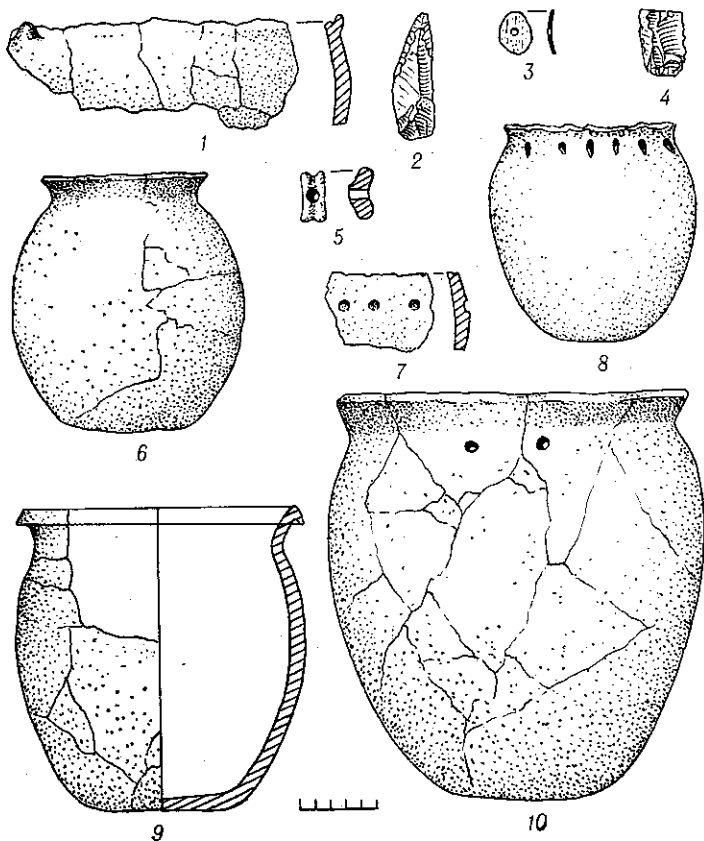

Рис. 5. Речі з поселення і могильника поблизу с. Городок.

№ 4. На невеликій глибині лежали переважно зміщені і поламані кістки дорослої людини, похованої у випростаному стані, головою на схід. Речей біля похованого не знайдено.

До ґрунтових могильників милоградської культури з трупопкладеннями слід, очевидно, віднести й випадково виявлений в 1950 р. могильник близько с. Дерев'яне, помилково зарахований Ю. В. Кухаренком до пам'яток висоцької культури⁹. В одному з поховань цього могильника знайдено бронзові прикраси — шпильку і шийну гривню.

Досліджуваний В. І. Канівцем ґрунтовий могильник з трупоспаленнями поблизу с. Корост був розташований на розвіяній пісковій дюні. В кількох розкопаних похованнях, які залягали на глибині 0,65—0,9 м від поверхні ґрунту, перепалені людські кістки були зсіпані на дно могильної ямки або в горщик та біля нього. В одному з поховань знайдено уламок бронзового предмета, а на площі могильника — ще один розбитий горщик, бронзова шпилька та фрагмент бронзової гривні¹⁰.

Два курганні могильники недалеко від с. Забороль складались із 20—25 насипів кожний. На одному з них (ур. Глибока) розкопано вісім курганів, що відносяться до комарівської культури, скіфського періоду та милоградської культури. До неї можуть бути зараховані три кургани — один розкопаний Я. Гофманом, два інші — Т. Сулімірським (кургани № 5 і 6 — за його позначеннями)¹¹. На другому могильнику (ур. Бі-

⁹ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье.— КСИА АН СССР, вып. 107. М., 1966, стор. 69.

¹⁰ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

¹¹ Т. Sulimirski. Вказ. праця, стор. 166—167, план 42, 1, 3, 4.

чаль) Т. Сулімірський розкопав чотири кургани милоградської культури¹². Насипи округлі, діаметром 8—12 м і заввишки 0,4—0,6 м. В них зустрічалась велика кількість крем'яних відщепів, дрібні знаряддя з кременю та уламки кераміки. На стародавньому горизонті простежено прямокутні могильні ями, розмірами близько 1×2 м і глибиною 0,4—0,6 м, орієнтовані з південного заходу на північний схід, або невеликі вогнища у вигляді скупчення деревного вугілля. В кургані № 5 на стародавньому горизонті і на дні могильної ями знайдено куски деревного вугілля, кальциновані кістки та уламки кераміки, в кургані № 8 — незначну кількість вугілля. В інших курганах слідів кістяків або перепалених кісток не виявлено, хоч із розташування інвентаря можна зробити висновок, що поховання було здійснене на стародавньому горизонті. Інвентар поховань складався з крем'яних відщепів і знарядь, цілих і фрагментованих посудин, залізних наконечників списів (знайдених в двох курганах), фрагментів бронзової прикраси. Два горщики з кургану № 5 вдалось реставрувати повністю (рис. 3, 7, 9).

Кургани поблизу с. Дубой мають округлі насипи, висотою від 0,25 до 1,7 м та діаметром від 6 до 20 м. В досліджених Ю. В. Кухаренком курганах¹³ виявлено поховання на стародавньому горизонті і в могильних ямах, розміром від 0,8×2 м до 2×4 м та глибиною 0,3—0,8 м, орієнтованих по лінії північний захід — південний схід. Поховання на стародавньому горизонті лежали на площадках, насипаних з білого піску. В більшості курганів знайдено деревне вугілля і спалені стовпи, а в курганах № 11 і 13 виявлено обвуглені дерев'яні зруби, в середині яких лежали кістяки похованих. В окремих похованнях знаходилося від одного до трьох випростаних і орієнтованих головами на південний схід кістяків. Інвентар зустрічався в насипах курганів і біля похованих. Він складався з одного крем'яного скребка, кам'яних розтиральників, глиняного посуду, залізного ножа, залізних наконечників списів, золотої сержки та кіських кісток. Деякі особливості посуду з курганів неподалік с. Дубой, зокрема наявність грушевидних горщиків з подвійними гудзами та виступами — вушками біля основи шийки, а також певна своєрідність поховального обряду, змусила Ю. В. Кухаренка виділити могильники поблизу с. Дубой в окремий локальний тип пам'яток милоградської культури.

До випадкових знахідок пам'яток милоградської культури в басейні Горині належать уламки посуду, зібрані в тих місцях де не вдалось ствердити ознак культурного шару поселень або слідів могильників. Найбільше скупчення уламків кераміки, що походили від чотирьох посудин, виявлено під насипом давньоруського кургану недалеко від с. Збуж. З цього скупчення вдалось реставрувати дві посудини (рис. 3, 6, 10). На нашу думку, до милоградської культури слід також зарахувати бронзову фігурку коня, випадково знайдену поблизу с. Пересопниця. Фігурка являє собою тварину з чотирма ногами, довгим тулубом, довгою і високою шиєю, коротким хвостом, схематично переданою головою зі слабо зазначеними вухами і очима¹⁴. Близькою аналогією цій знахідці є глиняна фігурка коня з городища милоградської культури в с. Горшків Гомельської області¹⁵.

Матеріал, зібраний розвідками й розкопками пам'яток милоградської культури в басейні середньої течії Горині, складається з кам'яних, кістяних, залізних, бронзових виробів, кераміки і тваринних кісток. З поселень і могильників осторонь Городка і Заборолія походять чис-

¹² Т. Сулімірський. Вказ. праця, стор. 167, план 41, 1—3, 6.

¹³ Ю. В. Кухаренко. Пам'ятники залізного века..., стор. 21—24, рис. 10, V, VI; 11; 12.

¹⁴ А. Szlankówna. Kilka importów staroitalskich i zachodnioeuropejskich z południowo-wschodniej Polski i Ukrainy.— Światowit, XVII, 1936/37, стор. 293, 294, рис. 1.

¹⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 57.

ленні крем'яні відщепи, ножі і скребки на пластинах з дрібною ретушю на кінці або вздовж краю¹⁶ та кулясті розтиральники з пісковика.

Дві кістяні підвіски знайдено в похованні № 1 недалеко від с. Городок. Одна з них має вигляд плоскої, трохи вигнутої пластинки неправильної овальної форми з округлим отвором в центрі (рис. 5, 3), друга виготовлена з обструганої і просвердленої впоперек коров'ячої фаланги (рис. 5, 5). Близькою аналогією першій є плоска кам'яна підвіска із згаданого городища в с. Горошків¹⁷, друга належить до типу знахідок, поширених на поселеннях милоградської культури у Південній Білорусії¹⁸.

Групу бронзових виробів складають два уламки прикрас з поховань в Заборолі і Корості (їх опис в літературі відсутній), дві шпильки з поховань поблизу сіл Корост і Дерев'яне, виготовлені з округлого в поперечному розрізі дроту з загостреним кінцем і кільцевидною голівкою, розклепаною на кінці і загнутою в мале вушко¹⁹, гривня з округлого в перетині дроту з розклепаними, закінченими поперечними циліндричними вушками-кінцями, орнаментованими мотивом ялинки з поховання близько с. Дерев'яне²⁰, уламки гривні з могильника поблизу с. Корост, прикрашеної псевдовитим орнаментом²¹, та описана вище фігурка коня з Пересопниці. Численні аналогії шпилькам з кільцевидною голівкою відомі з пам'яток милоградської культури Білорусії²².

До найбільш численних знахідок на всіх пам'ятках милоградської культури в середній течії Горині належить кераміка, представлена одним типом горщика з нерівним по краях дном, яйцевидним тулубом, лійчато відігнутими вінцями (рис. 3, 1, 6—10; 4, 1—4, 6, 7, 13, 16; 5, 6, 8—10). Посуд виготовлений з глини із значною домішкою товченого перепаленого кременю; його поверхня згладжена, найчастіше залощена. Орнамент у вигляді трикутних, серцевидних або округлих заглиблень, розташований під вінцями на верхній частині тулуба посудини (рис. 3, 1, 10; 4, 3, 4, 7, 13, 16; 5, 8), рідше — на лінії найбільшої опуклості тулуба (рис. 4, 8, 10; 5, 7). Трапляються також екземпляри, прикрашені під краєм вінець скісними нарізами (рис. 3, 4; 4, 4) або перлинним орнаментом (рис. 3, 2), а біля їх основи — відтягнутим або наліпним валиком з округлими вдавленнями (рис. 3, 2; 4, 5). Один уламок великого горщика належить посудині, тулуб переходив чітким вигином у високу шийку, біля основи якої розташовано невеликий конічний гудзик (рис. 5, 1). Формам описаних посудин і їх орнаменту відомі численні аналогії з поселень милоградської культури в Південній Білорусії²³. Згадана вище посудина, орнаментована гудзиком біля основи шийки, аналогічна горщикам з могильника поблизу с. Дубой²⁴.

Крім посуду до групи глиняних виробів належить ще мале грузило з поздовжнім каналом, кулясто формованим кінцями та перехватом в середній частині з поселення у Великому Олексині (рис. 3, 3) і пряслице з п'ятьма циліндричними виступами по краю (рис. 3, 5), знайдене на поселенні близько с. Мирогоша. Обом цим знахідкам відомі аналогії на пам'ятках милоградської культури²⁵.

Характеристику матеріалу милоградської культури на основі знахідок з середньої течії Горині доповнюють результати розкопок могиль-

¹⁶ Т. Сулімирські. Вказ. праця, рис. 17, 14; 18, 1, 2, 4—6.

¹⁷ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 36, 29.

¹⁸ Там же, стор. 85, рис. 25, 7.

¹⁹ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье, рис. 43, 2.

²⁰ Там же, рис. 43, 1.

²¹ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

²² О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, рис. 37, 10—12, 14, 15; 38, 2.

²³ Там же, рис. 7, 8, 9, 12, 13; 17, 2; 41, 1, 3, 8; 44, 1, 2, 6, 7, 10, 12, 15 та ін.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, рис. 52, 19, 20; 53, 44.

ника недалеко від с. Дубой у пониззі Горині, де крім аналогічних описаним посудин²⁶ і розтиральників²⁷ було знайдено залізний ніж з дугастою спинкою і коротким черенком²⁸, залізні листовидні вістря на списи з довгою втулкою²⁹ та золоту сережку з кінцями, формованими на зразок голівки цвяха³⁰.

Аналізом кісток тварин з поселень поблизу Городка і Великого Олексина стверджено, що вони належали великій і дрібній рогатій худобі, коню, домашній свині та благородному оленю³¹. Зуби й уламки щелепи коня знайдено також у двох курганах неподалік с. Дубой.

Основою господарства племен, які залишили в басейні Горині пам'ятки милоградської культури, було, очевидно, скотарство. На це вказує ряд фактів розташування поселень переважно на піскових неродючих ґрунтах, поблизу пасовищ у заплавах річок; легкий тип жител, характерний для нетривкої осілости, зв'язаної з частим перегоном худоби на нові пасовища; перевага у кераміці посудин з округлим та нерівним дном — явище також зв'язане з нетривкою осілістю; відсутність форм посуду, характерних для землеробського господарства (зерновиків, мисок тощо); відсутність знахідок будь-яких землеробських знарядь (призначення численних кам'яних кулястих розтиральників при відсутності зернотерок неясне); численні знахідки кісток домашніх тварин на поселеннях; звичай класти в поховання кістки коня; наявність культових фігурок коня.

Наведені вище аналогії розглянутих пам'яток не залишають сумніву щодо їх приналежності до милоградської культури. Однак поселення і могильники басейну Горині відрізняє від пам'яток Південної Білорусії ряд своєрідних ознак: відсутність укріплень на поселеннях, наявність курганів та індивідуальних і групових поховань з трупопокладеннями, поховання решток кремації в урнах, звичай ставити цілі посудини в поховання, порівняно значна кількість крем'яних знарядь на могильниках і поселеннях, певні особливості у формах і орнаменті кераміки (чіткіше зазначене денце), більша різноманітність заглибленого і рельєфного орнаменту), а також домішки товченого перепаленого кремню в тісті посудин. Ці особливості свідчать про те, що пам'ятки басейну Горині становлять локальний або хронологічний варіант милоградської культури. Однак, розподіл цих ознак на локальні й хронологічні ще неможливий через відсутність датуючого матеріалу. Зокрема, велику різноманітність можна зазначити в обрядах поховань: в басейні Горині відомі ґрунтові могильники з індивідуальними й груповими трупопокладеннями (Дерев'яне, Городок), ґрунтовий могильник з рештками трупоспалення в урні і ямках (Корост), курганний могильник з індивідуальними та груповими трупопокладеннями й похованнями в обвуглених зрубках (Дубой), курганні могильники з рештками кремації на стародавньому горизонті та в могильних ямах (Забороль). Велика кількість варіантів поховальних звичаїв на порівняно невеликій території є, мабуть, доказом різночасовості цих пам'яток. Але за винятком могильника поблизу с. Дубой, зарахованого О. М. Мельниковською до найраніших пам'яток милоградської культури й датованого VI—початком V ст. до н. е.³², могильника неподалік с. Корост, що відноситься до V—IV ст. до н. е.³³ та поховання поблизу Дерев'яне, датованого

²⁶ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., табл. 1, 6, 8, 10; 2, 1, 3, 5, 9.

²⁷ Там же, табл. 2, 10.

²⁸ Там же, табл. 1, 1, 2, 5, 7; 2, 2.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, табл. 1, 7.

³¹ Аналіз проведено кандидатом біологічних наук В. І. Бібіковою.

³² Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 11; О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 49.

³³ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 51.

Ю. В. Кухаренком VII—VI ст. до н. е.³⁴, ми не маємо достатніх підстав для визначення хронології інших пам'яток милоградської культури в басейні Горині. Значна кількість крем'яних знарядь в інвентарі цих пам'яток, відсутність укріплених поселень і наявність курганів (що О. М. Мельниковська вважає ранньою ознакою), здається, підтверджують думку цієї дослідниці, яка датує південні пам'ятки милоградської культури періодом з кінця бронзової доби до V—IV ст. до н. е., розглядаючи їх як більш ранні в порівнянні з пам'ятками Південної Білорусії які, згідно з її хронологією, відносяться до VI ст. до н. е.— I ст. н. е.³⁵

У нашому розпорядженні немає також даних для вирішення питання про виникнення в басейні Горині милоградської культури, історичну долю її племен та їх етнічну належність. Здобуття нових матеріалів, які допомогли б розв'язати ці питання, є завданням майбутніх досліджень. Район поширення милоградської культури на Західній Волині, мабуть, не обмежується басейном Горині. Однак, відсутність систематичних досліджень в басейні Стиру та у верхів'ях Прип'яті не дає змоги відповісти на це питання. Зараз пам'ятки милоградської культури на Західній Волині відомі лише в басейні середньої та нижньої течій Горині. Їх було виявлено у таких місцевостях (рис. 1)³⁶:

с. *Михнів Ізяславського району, Хмельницької області*. Розвідкою Дністровсько-Волинської археологічної експедиції під керівництвом М. О. Тиханової у 1961 р. в ур. Білий Камінь знайдено в заповненні давньоруської землянки окремі уламки кераміки милоградської культури³⁷;

1) с. *Мирогоща Дубнівського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Городище (південно-східний схил підвищення, на якому знаходиться давньоруське городище) над заплавиною колишнього озера, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції Львівського Інституту суспільних наук у 1963 р. Підйомний матеріал зберігається в Інституті суспільних наук та в археологічній колекції школи с. Мирогоща;

2) с. *Лебеді Здолбунівського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Коло безодні (південно-східний схил високого лівого берега р. Устя), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р. Підйомний матеріал зберігається в Інституті суспільних наук у Львові;

3) с. *Диків Ровенського району, Ровенської області*. Розвідкою Ю. М. Захарука на високому березі р. Стубли зібрано кілька уламків кераміки;

4) с. *Горбаків Гоцанського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Над Городищем (схил лівого берега р. Горинь над болотом під назвою Городище), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

5) с. *Воскодави Гоцанського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Загорбів (невисокий мис правого берега р. Горинь), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

6) с. *Шпанів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Павлівщина на підвищеному схилі правого берега р. Устя, над колгоспними ставами, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

7—9) с. *Великий Олексин Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення, розташовані в урочищах Кар'єр і За річкою (підвищення

³⁴ Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье, стор. 113.

³⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 161—168.

³⁶ Матеріали пам'яток, відкритих під час розвідок на пунктах (1—22; 24—28; 30, 33, 35), зберігаються в Інституті суспільних наук у Львові.

³⁷ Зберігаються у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

на правому березі р. Устя) та Мочалки (східний схил лівого берега р. Устя), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. Поселення в ур. Кар'єр досліджувалось у 1962 р. розкопками цієї експедиції. Відкрито рештки одного житла;

10—12) *с. Зозів Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в урочищах Кут, Новини і Маловиця (підвищення на правому березі р. Устя), відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1960—1962 рр. Шурфуванням у 1961 р. поселення в ур. Маловиця та розкопками 1961—1963 рр. поселення в ур. Кут стверджено багатощаровий характер цих пам'яток.

13—15) *с. Городок Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в урочищах Клем'янтів (підвищення на лівому березі р. Устя), Кургани і Кут (перша висока надзаплавна тераса на правому березі Устя) та ґрунтовий могильник в північній частині ур. Кургани на першій і другій надзаплавних терасах правого берега Устя, відкриті Ровенською археологічною експедицією в 1959—1962 рр. У 1960—1961 рр. ця експедиція провела розкопки багатощарового поселення в ур. Кургани (відкрито одне житло та ряд господарських ям) та зв'язаного з ним могильника (досліджено 5 поховань);

16) *с. Понябелі Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Курганки (мис над заплавиною лівого берега р. Устя), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

17) *с. Обарів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Під могилою (підвищення над заболоченою низовиною), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 р.³⁸;

18—19) *с. Бронне Ровенського району, Ровенської області*. Два поселення в ур. Панський сад (підвищення на лівому березі р. Устя) та на південному схилі високої надзаплавної тераси лівого берега Устя біля залізниці, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 і 1962 рр.;

20—22) *с. Караєвичі Ровенського району, Ровенської області*. Три поселення в різних пунктах високого правого берега р. Устя в урочищах Солоний рів, Вадитини та Гаї, відкриті розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. Одночасно проведено шурфування поселення в ур. Солоний рів, яким стверджено погану збереженість культурного шару й зібрано різночасовий матеріал (стжижовської та милоградської культур);

23) *с. Оржів Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на лівому березі р. Горинь в ур. Обарівщина, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1966 р. Підйомний матеріал зберігається у Ровенському обласному краєзнавчому музеї;

24) *с. Митків Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на високому правому березі р. Горинь в ур. Колонія, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р.;

25) *с. Хотин Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Ставище (підвищення в заплавіні правого берега р. Горинь), відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

26) *с. Ходоси Ровенського району, Ровенської області*. Розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р. на мисі лівого берега р. Горинь біля сільського кладовища зібрано кілька уламків посуду милоградської культури;

27) *с. Сергіївка Ровенського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Города на високому мисі лівого берега р. Горинь, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

³⁸ М. А. Пелешин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 144. У цій публікації зібрану на поселенні кераміку автор відносить до комарівської культури.

28) *с. Волошки Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь на північний схід від села, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

29) *с. Забароль Ровенського району, Ровенської області*. Два курганні могильники, розташовані в урочищах Глибока і Бічаль, досліджувані розкопками Я. Гофмана (1931 р., один курган) та Т. Сулімівського (1936 р., 6 курганів)³⁹, поселення на північному і західному берегах ставка, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1959 р.⁴⁰ Матеріал з розкопок Я. Гофмана зберігається в колекції монастиря у Белянах близько Варшави, з розкопок Т. Сулімівського — у Краківському археологічному музеї, з розвідки 1959 р. — в Інституті суспільних наук у Львові;

30) *хут. Пухова с. Олександрія Ровенського району, Ровенської області*. Поселення на високому правому березі р. Горинь, відкрите розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1962 р.;

31) *с. Пересопниця Ровенського району, Ровенської області*. До великої Вітчизняної війни у Луцькому музеї зберігалась бронзова фігурка коня, випадково знайдена на полі поблизу села⁴¹. Під час війни вона загубилась;

32) *с. Дерев'яне Ровенського району, Ровенської області*. Грунтовий могильник, відкритий у 1950 р. Інвентар зруйнованого в 1960 р. поховання (бронзові шпилька і гривна) зберігається у Ровенському обласному краєзнавчому музеї⁴²;

33) *с. Дюксин Костопільського району, Ровенської області*. Поселення в ур. Лука (перша надзаплавна тераса правого берега р. Горинь), відкрита розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1960 р.;

34) *с. Деражне Костопільського району, Ровенської області*. Розвідкою О. І. Тереножкіна на площі могильника комарівської культури знайдено окремі розбиті посудини милоградської культури⁴³. Матеріал з розвідки зберігається в Інституті археології АН УРСР;

35) *с. Чудви Костопільського району, Ровенської області*. Поселення на схилі правого берега р. Горинь в ур. Піски. Розвідкою Ровенської археологічної експедиції в 1961 р. з поверхні розвіяних дюн на площі поселення зібрано матеріал стжижовської культури та уламки кераміки милоградської культури;

36) *с. Збуж Костопільського району, Ровенської області*. У 1958 р. під час розкопок археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом автора, проведених на курганному давньоруському могильнику, розташованому на плато високого лівого берега старого русла р. Горинь, в насипах курганів № 4 і 12 в ур. Турія знайдено окремі уламки посудин милоградської культури, крем'яні пластини, фрагмент крем'яної клиновидної сокири. Під насипом кургану № 4 на межі стародавнього чорнозему і материка виявлено скупчення уламків чотирьох посудин милоградської культури без будь-яких ознак поховання або культурного шару поселення. Цей матеріал зберігається у Львівському історичному музеї;

37) *с. Корост Сарнинського району, Ровенської області*. Грунтовий могильник з рештками трупоспалень в урні та ямках, виявлений і частково досліджений у 1962 р. В. І. Канівцем в ур. Одринки на піщовому мисовидному підвищенні на березі Горині. Крім посуду на площі могиль-

³⁹ Т. Сулімівський. Вказ. праця, стор. 165, 167.

⁴⁰ М. А. Пелешин. Нові матеріали..., стор. 114.

⁴¹ A. Szlankówna. Kilka importów starożytnych..., стор. 239—294, рис. 1.

⁴² Ю. В. Кухаренко. Из разведок в Полесье.— КСИА АН СССР, вып. 107, стор. 113, рис. 43.

⁴³ О. Н. Мельникова. Вказ. праця, стор. 51.

ника знайдено бронзові прикраси — підвіску, шпильку і уламки гривні⁴⁴. Матеріал зберігається в Інституті археології АН УРСР в Києві; 38) с. Бор Дубинецький Столінського району, Брестської області. Курганний могильник (близько 20 насипів), виявлений розвідкою Ю. В. Кухаренка в 1956 р. і зарахований ним до пам'яток типу могильника поблизу с. Дубой⁴⁵;

39) хут. Вулька Орея Столінського району, Брестської області. Курганний могильник (близько 20 насипів), виявлений в ур. Гуляшево поле розвідкою Ю. В. Кухаренка в 1956 р. і зарахований ним до пам'яток типу могильника в с. Дубой⁴⁶;

40) с. Дубой Столінського району, Брестської області. Три курганних могильники, по 20—60 насипів у кожному, розташовані на піскових підвищеннях серед заболоченої низовини в урочищах Задубення, Ваулін та на схід від села. У 1955—1956 рр. Ю. В. Кухаренко розкопав на найбільшому з цих могильників (ур. Задубення) 13 курганів з трупокладеннями. Інвентар поховань (крем'яні, кам'яні, залізні вироби, золота сережка та кераміка) зберігається у Пінському та Столінському краєзнавчих музеях⁴⁷;

41) с. Велемичі Давид-Городоцького району, Брестської області. На площі могильника зарубинецької культури, розкопаного в 1953—1957 рр. Ю. В. Кухаренком, знайдено окремі уламки кераміки милоградської культури⁴⁸.

И. К. СВЕШНИКОВ

Памятники милоградской культуры в бассейне р. Горынь

Резюме

Некоторые довоенные раскопки польских археологов и работы последнего десятилетия позволяют выделить в бассейне р. Горынь группу памятников милоградской культуры, представленную 30-ю поселениями, тремя грунтовыми и семью курганными могильниками, а также шестью пунктами случайных находок керамики.

Поселения расположены на высоких берегах рек и озер. Вокруг них не отмечено следов укреплений. На двух поселениях (Городок и Великий Олексин Ровенского района) проведены небольшие раскопки. Вскрыты хозяйственные ямы и остатки наземных или незначительно углубленных в землю жилищ с печами и очагами. На грунтовых и курганных могильниках, исследованных в селах Городок, Деревянное, Корост, Забороль Ровенской области и Дубой Брестской области, засвидетельствован обряд трупоположения и трупосожжения. В отдельных погребениях с трупоположениями находились от одного до четырех вытянутых костяков.

Материалы милоградской культуры из памятников в бассейне р. Горынь представлены яйцевидными сосудами с неровным дном и отогнутым венчиком, глиняными грузиками, каменными терочниками, кремневыми ножами, костяными подвесками, бронзовыми и одним золотым украшениями, железными ножом и наконечниками копий. Некоторые особенности керамики и погребального обряда в низовьях р. Горынь позволяют выделить особую группу памятников типа могильника у с. Дубой.

Основным занятием племен милоградской культуры в бассейне р. Горынь было, очевидно, скотоводство. Доказательства существования земледелия пока отсутствуют.

Ближайшие аналогии описанному материалу известны на памятниках милоград-

⁴⁴ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века..., стор. 69.

⁴⁵ Там же, стор. 24.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, стор. 21—24, рис. 10, V, VI.

⁴⁸ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 190.

ской культуры Южной Белоруссии и северной части Житомирской области. Однако памятники Горыщи отличаются от белорусских рядом своеобразных признаков (отсутствие укрепленных поселений, погребения с труположениями, примесь кремния в тесте сосудов, наличие кремневых орудий), что позволяет рассматривать их в качестве локального или хронологического варианта упомянутой культуры. Имеющиеся в нашем распоряжении материалы не дают основания для их датировки, однако ряд соображений позволяет отнести их к более раннему времени, чем памятники Белоруссии, датирующиеся VI—I ст. до н. э.

Г. Ю. ХРАБАН

Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині

Головним центром зосередження пам'яток білогрудівської культури є Уманщина. Однак тут були невідомі поселення чорноліської культури. У зв'язку з цим у дослідників виникла думка про зникнення місцевого білогрудівського населення перед початком чорноліської культури¹.

Археологічними розвідками 1960—1968 рр. автором відкрито на Уманщині 32 поселення чорноліської культури (рис. 1). Основна їх частина зосереджена навколо Умані. Найбільш характерним є поселення на північний схід від Умані (Умань 20) (рис. 1, пункт 27), розташоване на лівому березі р. Уманки, на схід від автомагістралі Київ—Одеса, між Бородачевим і Гонтовим яром (рис. 2)². Високий, місцями скелястий берег над заплавою р. Уманки та миси між ярами наводили на думку, що тут ми маємо справу з городищем. Проте в напрямку поля не помітно слідів рову чи валу.

На цьому поселенні залишки жител виразно виділяються тільки на мисі, що ближче до автомагістралі, хоч є вони й далі, над заплавою Уманки, аж до Гонтового яру. Залишки жител на поверхні являють собою невеликі плями близько 12 м², на яких скупчено в значній кількості уламки ліпного посуду, по два-три невеликих гранітних каменя і зрідка глиняні прясла, шматки глиняної обмазки, крем'яні відщепи і вироби, кістки тварин.

На мисі неподалік Бородачевого яру помітно сліди 12 жител, розташованих в три ряди на віддалі 50—70 м одне від одного і від ярів. Сліди жител простежуються й далі на північ від верхів'їв яру за 70 м, а окремі уламки кераміки зустрічаються на відстані близько 400 м від берега.

На східному мисі, довжиною близько 500 м, виявлені залишки жител у чотирьох місцях³.

Кераміка з поселення Умань 20 типова для другого ступеня чорноліської культури. У глині або немає домішок, або є пісок, чи дрібна жорстка (граніт) у значній кількості. Зрідка зустрічаються уламки посуду червоно-цеглястого або жовтуватого кольору поганого випалу з мазкою поверхнею, в глині якого зовсім не видно домішок, або є лише дрібний пісок. Колір добре випаленого посуду сірий, сірувато-червоний,

¹ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 12.

² На північний схід від поселення (Умань 20), на віддалі близько 1 км, у Білогрудівському лісі вперше було виявлено пам'ятки білогрудівської культури.

³ Тут зрідка трапляються уламки кераміки Київської Русі, а біля заплави річки, над берегом гирла Гонтового яру, є навіть залишки житла IX—XI ст. н. е.

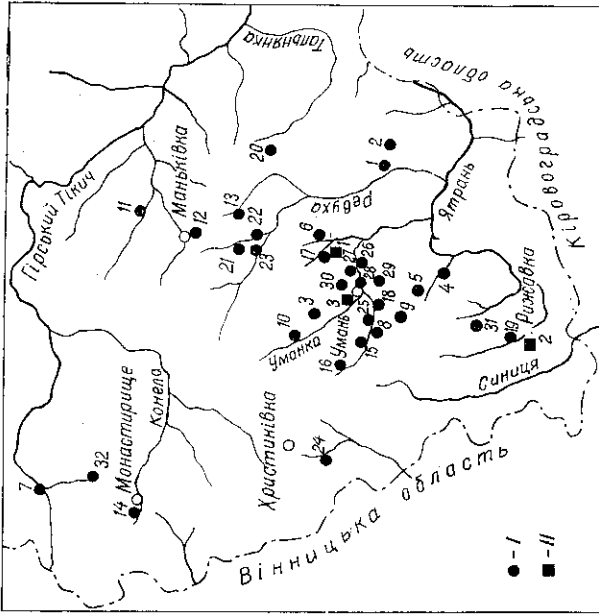

Рис. 1. Схема розташування поселень чорноліської культури на Уманщині:
 I — поселення: 1 — Аполянка 7; 2 — Бабанка 6; 3 — Городецьке 4; 4 — Громи 5; 5 — Громи 7; 6 — Дмитрушки 7; 7 — Івахня 3; 8 — Кочержина 9; 9 — Кочержинці 10; 10 — Кочубівка 6; 11 — Мала Маньківка 5; 12 — Маньківка 10; 11, 17; 13 — Молодецьке 10; 14 — Монастирище 1; 15 — Паланка 5; 16 — Паланка 8; 17 — Піківськ 6; 18 — Поліницьке 8; 19 — Рижавка 2 (поховання); 20 — Рого 3; 21 — Старі Бабани 1; 22 — Старі Бабани 2; 23 — Старі Бабани 10; 24 — Галалавка 6; 25 — Умань 2; 26 — Умань 19; 27 — Умань 20; 28 — Умань 27; 29 — Умань 28; 30 — Умань 40; 31 — Фурманка 6; 32 — Цибудів 1.
 II — місця знахідок кельтів та ливарної формочки: 1 — Піківськ 2; 2 — Рижавка, 3 — Умань.

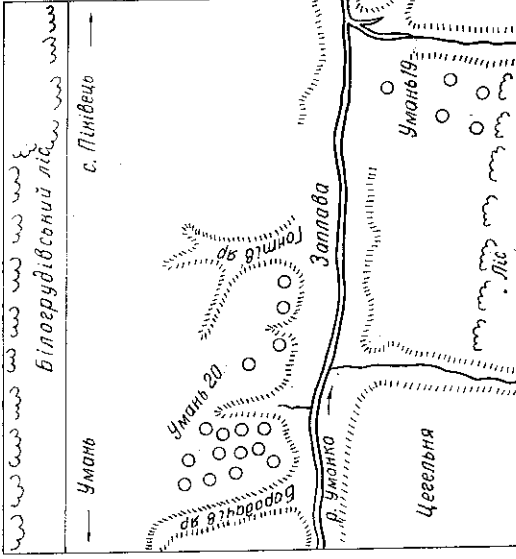

Рис. 2. Схематичний план поселень Умань 19 та Умань 20 на р. Уманці (кружечками позначено житлові плями).

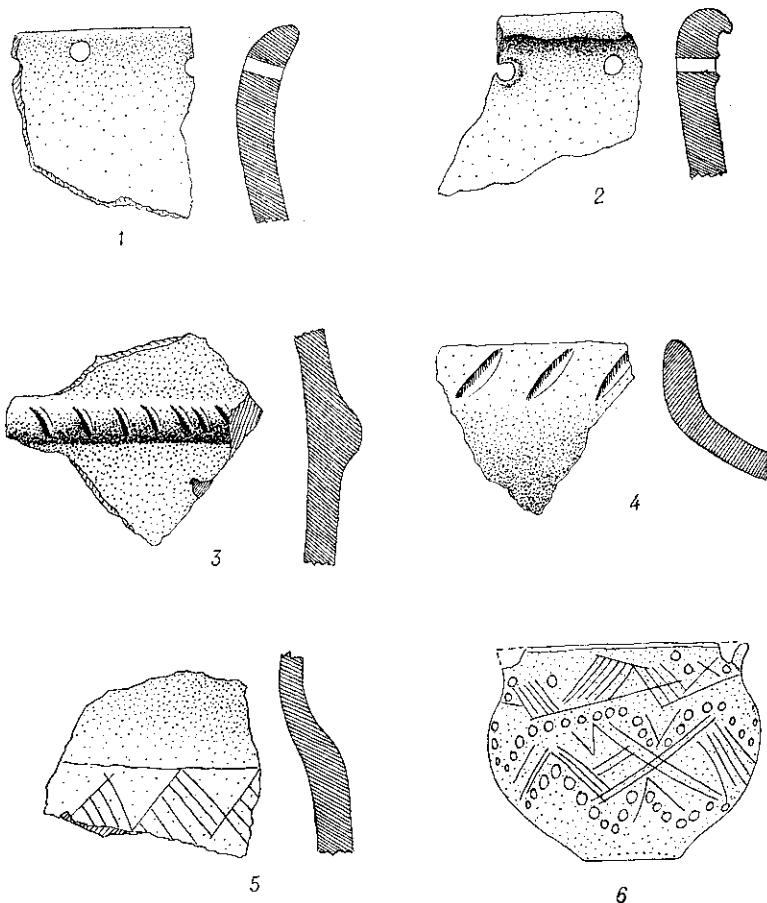

Рис. 3. Уламки чорноліського посуду. Поселення Умань 20.

чорний. Одні уламки — від посудин з шорсткою поверхнею, інші мають зглажену або майже лощену поверхню.

Керамічний матеріал представлений уламками горщиків, мисок, черпаків, корчаг (рис. 3). Нерідко зустрічаються уламки стінок, прикрашених наліпними валиками округлої чи трикутної форми в перерізі. Валики розчленовані ямками різноманітної форми, виконаними кінцем палички чи здебільшого пучкою пальця (рис. 3, 3; рис. 4, 4); нерозчленовані валики трапляються дуже рідко.

Чимало уламків посуду орнаментовано дрібно- і крупнозубчастим штампом (рис. 4, 4, 5, 8), врізними лініями (рис. 3, 3, 5; рис. 4, 2, 3), сосковидними наліпами різних форм (рис. 4, 1, 5, 6), наскрізними проколами біля краю вінець (рис. 3, 1, 2), орнамент доповнювали кружечком або ямками, відтисnutими кінцем трубки чи палички (рис. 4, 2, 5, 7, 8). На одному уламку миски нанесено по краю навскісні неглибокі канелюри (рис. 3, 4). На уламкові корчаги вілановського типу навколо такого наліпу є три півциркульних жолоби (рис. 4, 6).

Знайдено також кілька глиняних прясел конічної і біконічної форми, кілька крем'яних вкладишів серпів, кулевидних розтирачок діаметром 7 см, уламок клиновидної, нешлифованої з провусиною сокири, виготовленої з граніту, уламок зернотерки, кілька кулевидних розтирачок, уламок точильного бруска з пісковика.

До останнього часу на Уманщині не було відомо родовищ кременю, зокрема того, з якого виробляли білогрудівці та чорнолісці вкладиші серпів. Цей кремій має особливий брудно-сіруватий колір з темними

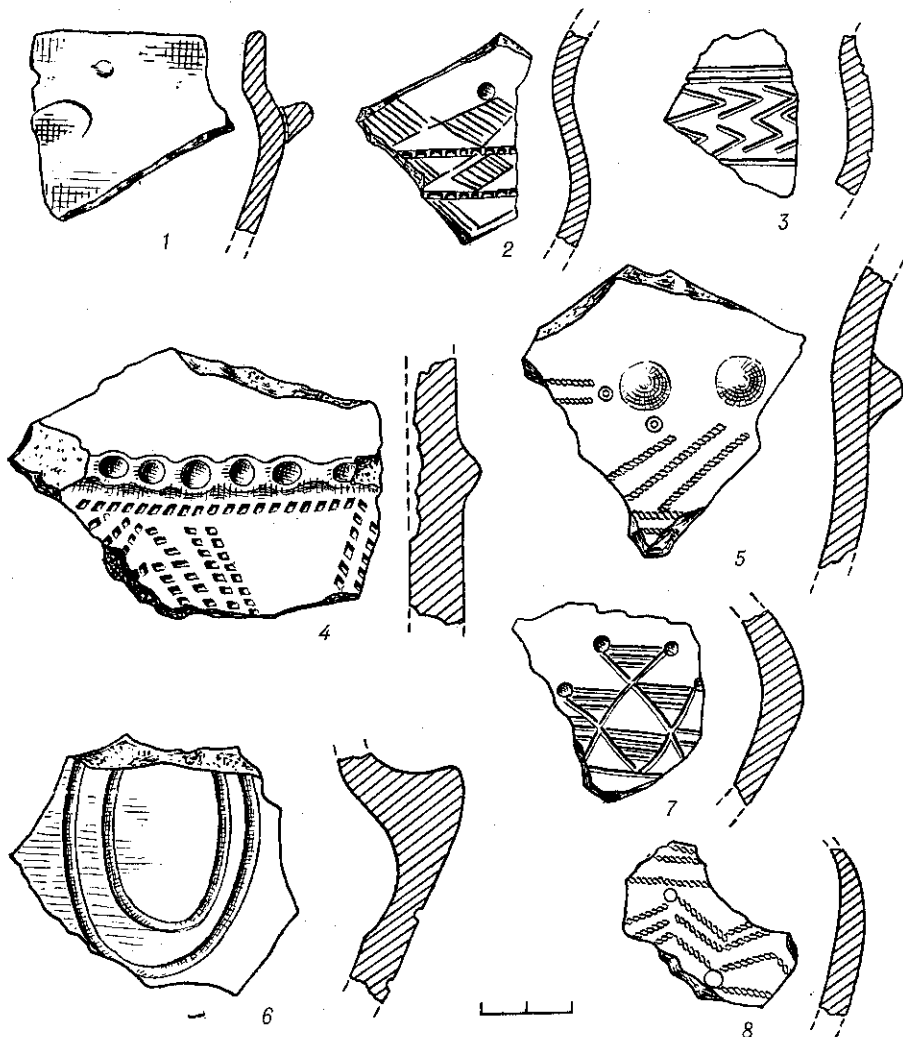

Рис. 4. Уламки чорноліського лощеного посуду. Поселення Умань 20.

чи світлими плямами, інколи він білий, жовтуватий або сірий. Кремінь, з якого виготовлені знаряддя інших культур на Уманщині, відрізняється від кременю білогрудівських та чорноліських виробів. Лише в 1963 р. таке родовище знайдено в глибокому яру, завдовжки близько 2 км, що підходить до р. Ревухи на південно-східній околиці с. Аполянки Уманського району⁴. Можливо, що саме звідси білогрудівці та чорнолісці брали кремінь, бо й на інших поселеннях Уманщини крем'яні вироби саме з такого кременю.

На поселенні Умань 20 у верхів'ях Гонтового яру виявлено рештки горна та багато залізного шлаку. Проте, як уже згадувалось, тут є залишки житла епохи Київської Русі, а на схід від Гонтового яру — поселення ранніх слов'ян VI—IX ст. і поодинокі уламки черняхівської кераміки.

Із бронзових виробів на поселенні знайдено уламок сплющеної пронизки з бронзової бляшки та уламок литого пластинчастого браслета, що схожий із знахідкою на Суботівському городищі⁵ і має одну

⁴ Родовище кременю допоміг знайти вчитель Бабанської середньої школи І. І. Руденко.

⁵ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, рис. 81, 76.

спіраль, до якої підходить реберце (ширина пластини 1 см. але з одного боку фрагмент вздовж обрізаний).

За винятком ікла (з дірочкою для підвішування) інших кістяних виробів на поселенні не знайдено.

Поблизу узлісся білогрудівського лісу лежить чорноліське поселення Піківець 6 (рис. 1 пункт 17), яке виявлене в 1963 р. на полі с. Піківці, що направлене на північний схід до правого берега р. Дмитрушки. Тут простежено три житлові плями, найбільша з яких має діаметр близько 20 м; найближча до ріки пляма знаходиться на віддалі 150 м від берега. На одній плямі глиняна обмазка червоного кольору і нагадує трипільську, а на інших двох вона жовтувато-сіруватого кольору. Крім обмазки, на плямах є скупчення уламків кераміки, перепалені уламки граніту, відщепи кременю, уламок крем'яного серпа. Окремі уламки чорноліської кераміки та відщепи аполянського кременю зустрічаються вздовж берега, вниз за течією р. Дмитрушки на смузі довжиною близько 300 м, шириною 200 м, а також на площі черняхівського поселення, яке тут починається. На цій смузі знайдено уламок крем'яного серпа з аполянського кременю.

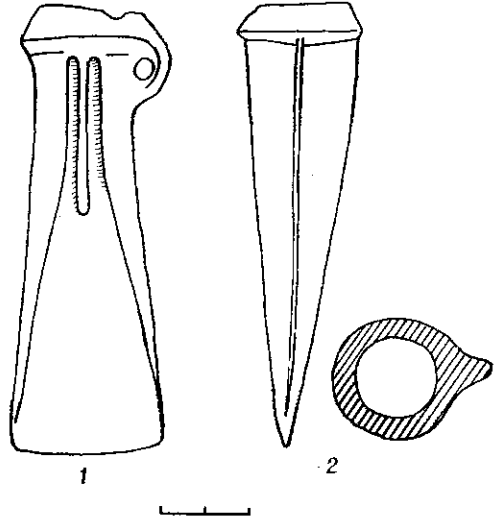

Рис. 5. Бронзовий кельт с. Піківець, ур. Саліївка.

На поселенні Піківець 6 лише на двох уламках посуду є врізний і дрібнозубчастий орнамент. Зустрінуто також конічні наліпи і наліпні валики. Із дев'яти уламків з валиками на п'яти валики нерозчленовані; на одному вони утворюють ніби букву Т. На уламку великої миски вінця відігнуто назовні (миски такої форми знайдено на чорноліських поселеннях у селах Маньківці, Малій Маньківці і Цибулеві).

На південний схід від згаданих вище жител (ур. Саліївка) в 1960 р. знайдено бронзовий кельт⁶. Кельт однушковий (рис. 5), довжина його 10 см, ширина леза 3,4 см. На верхній частині є три рельєфних реберця, що переходять донизу у грані кельта. Варто нагадати, що десь у цьому місці знайдено гранітні стели, відомі в археологічній літературі⁷.

В с. Рижавка Уманського району в 1960 р. під час копання ями знайдено цілі обидві половини талькової формочки для відливання однушкового кельта⁸, довжиною 10 см, шириною леза 4,4 см (рис. 6, 1, 2). На двох протилежних гранях є орнамент у вигляді ялинки. У цьому ж селі на черняхівському могильнику (ур. Козовий яр) знайдено невеличку глиняну, майже чорнолощену (лощиння середньої якості) посудину висотою 4,7 см (рис. 3, 6). Орнаментована вона врізними лініями, відбитками круглого штампа, суцільно інкрустованими білою пастою⁹.

На інших поселеннях підйомний матеріал (уламки посуду, глиняних пряслиць, кам'яні розтирочки та відщепи кременю) такий самий, як і на поселенні Умань 20.

⁶ Кельт, знайдений трактористом М. П. Гончаренком, зберігається в Уманському краєзнавчому музеї (с. 5968).

⁷ Записки ВУАК, т. I. К., 1930, стор. 191—219.

⁸ Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, ф. № 5495. Знайшов колгоспник С. Т. Білюга.

⁹ Зберігається у фондах ІА АН УРСР.

З усіх поселень можна вважати за городище лише пам'ятку Цибулів I¹⁰ (рис. 1, пункт 32) Монастирищинського району, на верхів'ї р. Цибулівка (притока р. Гірського Тікичу), на мисі між ярами; від напільної сторони поселення відокремлено ровом. Чорноліське поселення Громи (рис. 1, пункт 4), виявлене в 1963 р. розташоване на полі (ур. Журбинка), на правому березі р. Ятранки, що впадає в р. Ятрань у центрі с. Ятранівки. До Ятранки з півдня з боку лісу підходить балка

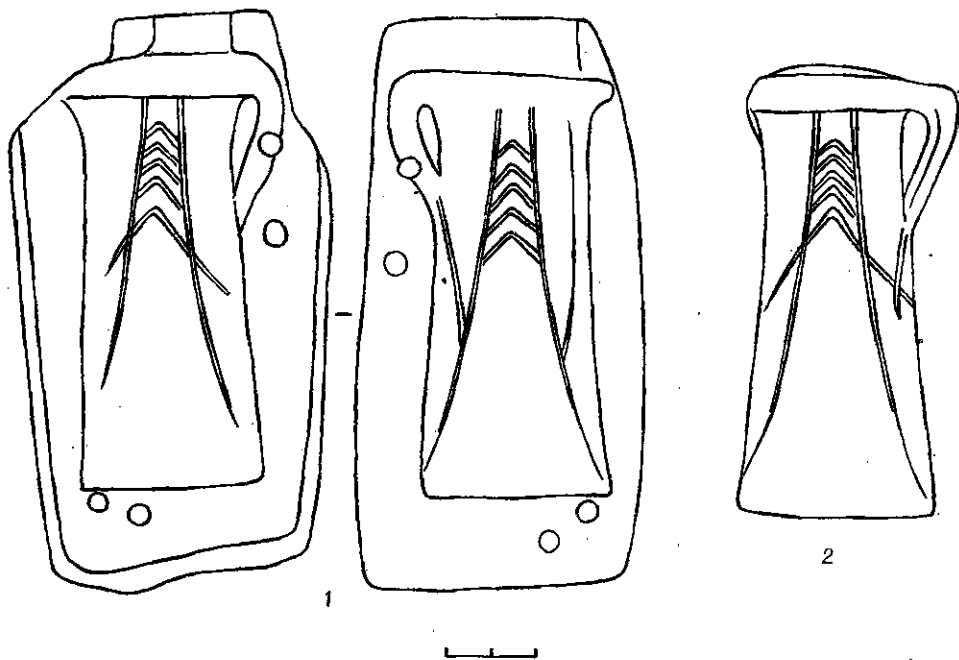

Рис. 6. Знахідки з с. Рижавка.

з струмком (на Ятранці є ставок, другий від автомагістралі Київ — Одеса). Довжиною 400 м вздовж лівого берега балки нараховується 13 житлових плям, розташованих двома рядами. Тут знайдено уламки посуду з сосковидними наліпами, крем'яні скребки і уламок крем'яного вкладища серпа.

Поселення Маньківка 10, 11, 17 (рис. 1, пункт 12), виявлене в 1962 р., лежить на полі на південь від села, на обох берегах струмка Жеревухи (притока р. Маньківки, басейн р. Гірського Тікичу). У Жеревуху, нижче водокачки, впадає із заходу та зі сходу по одному струмку. По обох берегах західного струмка, біля його гирла, є по дві житлові плями, а на протилежному березі Жеревухи простежується п'ять житлових плям. На ліпному посуді трапляється різний і зубчастий орнамент, овальні сосковидні наліпи, наскрізні проколи біля вінець, розчленовані наліпні валики. Вінець великої миски відігнуто назовні. На одному уламкові цієї миски є продовгуватий наліп, довжиною 6 см, висотою близько 1 см, з гострою вершиною (в перерізі у вигляді трикутника). Переважна більшість уламків горщиків і мисок у Маньківці, Цибуліві (між цими поселеннями відстань по прямій 40 км) має своєрідний темно-сірий колір. На обох поселеннях знайдено великі миски з віnciaми, відігнутими назовні, як і на поселенні Піківець 6 (проте в Цибуліві у мисок меншого розміру вінець загнута всередину).

Велике чорноліське поселення Молодецьке 10 (рис. 1, пункт 13) виявлено в Маньківському районі на правому березі верхів'я р. Коло-

¹⁰ Пам'ятку виявив студент-заочник Уманського педінституту О. А. Заєць.

дячної (притока р. Ревухи), на віддалі близько 2 км від залізничної станції Поташ. Поселення простяглося майже на 1 км вздовж високого лівого берега балки, яка йде з заходу до р. Колодячної. Струм, що тече по балці, впадає в Колодячну нижче греблі одного з її ставків. Близько до гирла ставка простежуються плями від жител, далі до верхів'я струмка — у невеликій кількості уламки ліпної кераміки, сколи аполянського кременю. Плями жител утворюють один ряд вздовж балки; біля р. Колодячної вони розташовані двома рядами. Серед знахідок — крем'яні скребки, кулевидна розтирочка з кварцу. Уламки кераміки прикрашено врізним орнаментом, наліпними розчленованими і нерозчленованими валиками. Зустрінуто уламки мисок з загнутими досередини вінцями. Над берегом ставка виявлено залишки поселення черняхівської культури.

На чорноліському поселенні Мала Маньківка 5 (рис. 1, пункт 11), виявленому в 1963 р. на лівому березі р. Кащихи (притока р. Гірського Тікичу), поруч садиби нової школи, знайдено мініатюрну глиняну модель провушної сокири. Серед інших знахідок — глиняне прясло, орнаментоване радіальними рисками, уламки вінець миски з відігнутими назовні вінцями, уламки з врізним орнаментом¹¹.

Г. Е. ХРАБАН

Памятники чернолесской культуры на Уманщине

Резюме

До недавнього времени считалось, что на Уманщине, где сосредоточены поселения белогрудовской культуры, нет поселений чернолесской культуры, генетически связанной с белогрудовской и являющейся ее продолжением. Оставалась неизвестной судьба местного белогрудовского населения, возникала мысль о его исчезновении к началу чернолесской поры. Разведками автора уже обнаружено на Уманщине 32 чернолесских поселения и этим установлен факт местного развития белогрудовской культуры и ее переход в чернолесскую до начала скифского периода; также обнаружено значительное количество новых белогрудовских поселений.

Как и следовало ожидать, чернолесские поселения прежде всего были найдены вблизи Белогрудовского леса, где впервые начала исследоваться белогрудовская культура (поселения Умань 20, Умань 19 и Пиковец 6). Из всех чернолесских поселений Уманщины, возможно, только одно, у Цыбулев Монастырищянского района, является городищем.

Е. В. ЯКОВЕНКО

Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е.

На території степового Причорномор'я в пам'ятках пізньоскіфського часу відомі ліпні посудини своерідної форми. Вони мають кулястий тулуб, масивне денце (часто у вигляді конічної ніжки) і лійчасту ший-

¹¹ Всі чорноліські поселення, крім зазначених вище, виявлені автором; поселення Івахни 3 — студентом-заочником А. С. Гринюком, а поселення Старі Бабани 2 допоміг визначити учень середньої школи В. О. Поліщук.

ку. Поверхня більшості з них вилощена, темно-сірого або жовтуватобурого кольору, іноді орнаментована. Характерною ознакою цієї групи посуду є масивні стінки, що досягають товщини 1,5—2 см. В літературі ці посудини відомі як курильниці.

Серед кулястих курильниць виділяються три варіанти. Два з них — кримський і дністровський — відомі за публікаціями Т. М. Троїцької¹

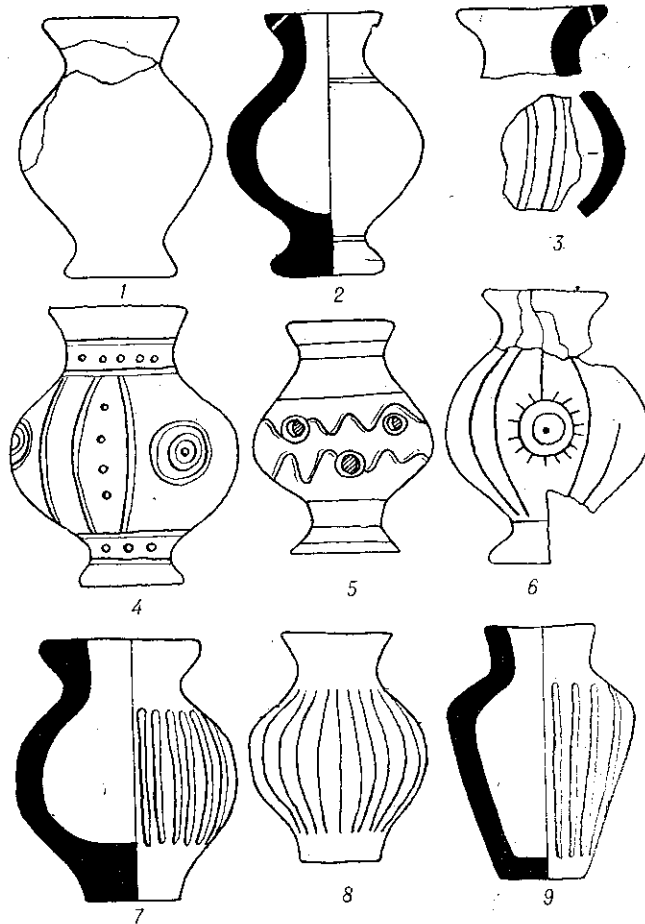

Рис. 1. Курильниці кримського та дністровського варіантів: 1—6 — Крим; 7—9 — Подністров'я.

і Г. І. Мелюкової². До першого належать п'ять цілих і п'ять фрагментованих курильниць з житлових горизонтів Неаполя Скіфського і з поховань III—I ст. до н. е. на території Центрального Криму³. В свій час вони були поділені Т. М. Троїцькою на дві хронологічні групи: курильниці III—II ст. до н. е. з гладкою вилощеною поверхнею без орнаменту (рис. 1, 1—2) і курильниці II—I ст. до н. е., менші за розміром, орнаментовані⁴ (рис. 1, 4—6). Орнаментация виконана в техніці різьблення,

¹ Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее.— ИАДК. К., 1957, стор. 181—184.

² А. И. Мелюкова. Скифские курганы Тираспольщины.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 157—159, рис. 2, 3—4; 4, 1—4.

³ О. Д. Дашевская. Лепная керамика Неаполя Скифского.— МИА, № 64, 1958, стор. 252; Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 110—111; Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов Крыма..., стор. 181—184.

⁴ Т. Н. Троїцкая. Находки из скифских курганов..., стор. 182.

трапляється також оформлення поверхні посудин у вигляді канелюр або валиків (рис. 1, 3). Походження кримських курильниць Н. М. Погребова пояснювала впливом західних керамічних форм, а характер їх орнаментатії пов'язувала з давньою кізил-кобинською традицією⁵. Такої думки про походження орнаментатії кримських кулястих курильниць дотримувався і П. М. Шульц⁶.

Дністровський варіант представлений колекцією з восьми цілих і фрагментованих курильниць, що знайдені в курганных похованнях

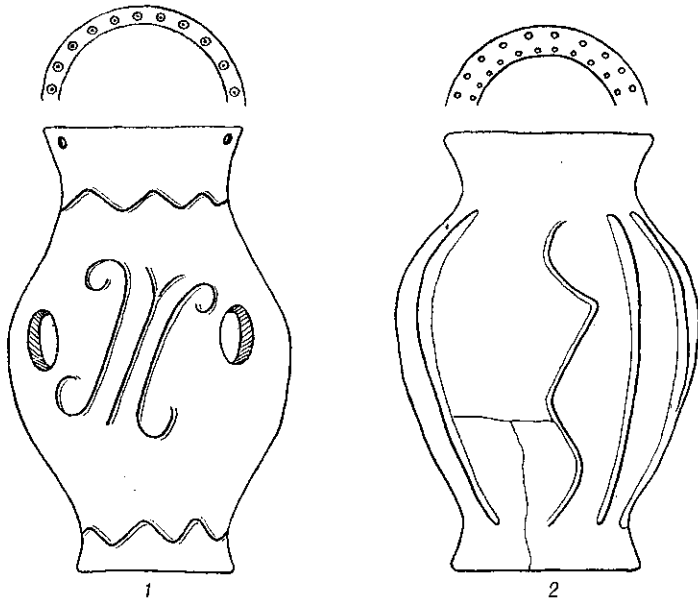

Рис. 2. Курильниці дніпро-бузького варіанта:
1 — Золота Балка; 2 — Ольвія.

III—II ст. до н. е. поблизу м. Тирасполь і двох курильниць з Подністров'я, що зберігаються в Одеському державному археологічному музеї⁷. Вони відрізняються від кримських відсутністю конічної ніжки і тільки канелюваною орнаментатією (рис. 1, 7—9).

До третього варіанта, який можна вважати проміжним між пізньокримським і дністровськими, увійшли досі маловідомі курильниці з низин Дніпра і Буга. В оформленні їх поверхні поряд з різьбленим використанням канелюри і вушковидні наліпи. До дніпро-бузького варіанта належать курильниця з Золотої Балки⁸ (рис. 2, 1), фрагментовані курильниці з культурних шарів Знаменського городища⁹ і дві курильниці з Ольвії.

Значно менше відомі ольвійські посудини. Одна з них, безпаспортна, зберігається в Київському історичному музеї¹⁰, близька за формою до золотобалківської курильниці — тулуб витягнутих пропорцій, загальна висота 14 см, діаметр вінець 7,5 см, ширина плічок 10 см, ді-

⁵ Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского.— МИА, № 96, стор. 111.

⁶ П. Н. Шульц. Раскопки Неаполя Скифского.— ҚСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 20.

⁷ А. И. Мелюкова. Скифские курганы Тираспольщины.— МИА, № 115, стор. 159.

⁸ М. І. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 209, рис. 86.

⁹ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища.— МИА, № 64, М., 1958, стор. 132, рис. 16; 18.

¹⁰ Инв. № Ольвія, Б-1-129.

метр денця 7,5 см. Поверхня її суцільно орнаментована вертикальними валиками, що розмежовані хвилястими лініями. Візерунок на плескатих вінцях (два ряди заглиблених крапок) майже збігається з візерунком на посудині з Золотої Балки. Поверхня Ольвійської курильниці вкрита рожево-сірим ангобом, виготовлення неякісне, глина із значними домішками (рис. 2, 2).

Ще одна ольвійська курильниця походить з поховання II ст. до н. е.¹¹ Вона має виразний кулястий тулуб на конічній ніжці, лійчасту шийку, поверхня підлощена і орнаментована вертикальними валиками (рис. 3).

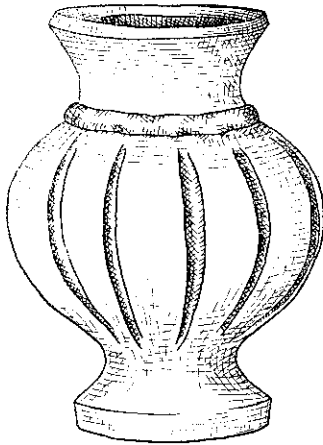
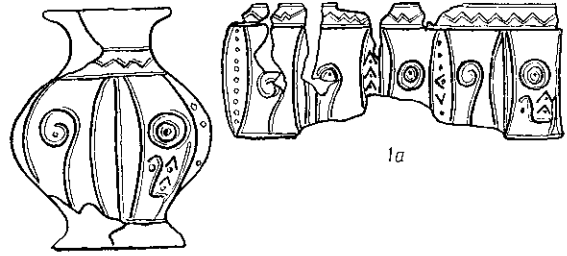

Рис. 3. Курильниця з некрополя Ольвії.

Рис. 4. Курильниці з курганів Східного Криму: 1-1а — Кринички; 2 — Іллічеве; 3 — Леніас.

Колекція кулястих курильниць першого варіанта значно поповнилась новими екземплярами під час розкопок в останні роки у Східному Криму.

В 1957 р. неподалік с. Кринички поблизу Старого Криму розкопано курган з кам'яним склепом II ст. до н. е.— I ст. н. е. Серед речей поховального комплексу була курильниця. Вона мала кулястий тулуб, конічну масивну ніжку і лійчасту шийку. Розміри її такі: висота 17 см, діаметр вінець 9 см, ширина плічок 14 см, діаметр денця 9 см. Поверхня тулуба добре вилощена і суцільно вкрита різним орнаментом. У верхній частині розміщено горизонтальний пояс з двох паралельних і однієї хвилястої лінії. Решта поверхні поділена на п'ять частин вертикальними поясами. Кожний з них утворений дугоподібними лініями, згрупованими в двох випадках по дві, а в трьох — по три. Всередині одного з поясів вміщено вертикальний ряд поглиблених крапок, а в другому — ряд з трьох крапок, перекритий «стріхою», в третьому поясі зверху зображено три крапки, нижче — крапка в незамкнутій кривій, «стріха» і ще крапка. Кожна з п'яти частин поверхні має свою орнаmentaцію: в центрі двох частин концентричні кола, а в трьох інших — спіральні криві, кінці яких опущені вниз. Під одним колом зображено дві крапки

¹¹ Зберігається в Державному Ермітажі (інв. № Ольвія, 712, 1902).

зі «стріхою» і крива лінія — «бичок», під лівим рогом якого є ще одна крапка (рис. 4, 1, 1а).

Не менш цікаві дві курильниці з курганів, розкопаних на Керченському півострові в 1964—1965 рр. в скіфських кам'яних склепах. Одна курильниця походить з поховання IV ст. до н. е. в кургані № 6, поблизу с. Іллічеве¹². Вона має звичайний кулястий тулуб, масиву конічну ніжку і лійчасту шийку. Її розміри: висота 12 см, діаметр вінець 7,4 см, діаметр денця 3,5 см. Поверхня вилощена, темно-сірого кольору (рис. 4, 2). Друга курильниця знайдена в кам'яному склепі IV ст. до н. е. неподалік від с. Леніне. Вона має таку саму форму, що і попередня, але дещо витягнутих пропорцій (висота 19 см, діаметр вінець 6,5 см, діаметр денця 8 см). В середині щільно до стінок шийки прикріплений якийсь допоміжний пристрій з глини, пов'язаний, мабуть, з призначенням посудини (рис. 4, 3). Ця курильниця знайдена в склепі, спорудженому на грецький зразок з тесаних квадратів вапняку.

Нові знахідки курильниць у Східному Криму в похованнях IV ст. до н. е. дозволили відсунути нижній хронологічний рубіж усієї групи на 100 років назад. Разом з цим керченські знахідки дали можливість по-новому розглянути питання походження цих своєрідних посудин.

Перегляд синхронних пам'яток Північного Причорномор'я свідчить про наявність різноманітних курильниць у савроматів і сарматів. У савроматських комплексах найбільшого поширення набули циліндричні курильниці, які змінюються на рубежі нашої ери прямокутними. Близькі до цієї групи кілька горшковидних курильниць з наскрізними отворами в савроматських похованнях V ст. до н. е.¹³ Але вони мають самостійну лінію дальшого розвитку і не пов'язані генетично з кулястими курильницями пізнього часу. Це простежується на деяких пам'ятках на рубежі нашої ери. Так, на півдні Херсонщини, поблизу с. Каланчак в сарматському похованні разом з глечиком, залізною фібулою і намистом знайдена ліпна фрагментована курильниця горшковидної форми з різьбленим візерунком і наскрізними отворами¹⁴. Таким чином, спорідненість кулястих курильниць з савроматськими або сарматськими пам'ятками нам здається неможливою.

В той же час ця група посудин має дещо спільного з окремими курильницями в пам'ятках Кавказу.

На особливу увагу заслуговують дві курильниці кінця VII ст. до н. е. з Кармір-Блур. Одна з них знайдена в сховищі для вина, поряд з великим глиняним жертвником¹⁵. Вона має чашковидний, близький до кулястого, тулуб з наскрізними трикутними отворами і конічну високу ніжку на плескатій підставці (рис. 5, 1). Друга кармір-блурська курильниця кулястої форми з наскрізними отворами, лійчастою шийкою та масивною конічною ніжкою¹⁶ (рис. 5, 2).

Весь комплекс культових знахідок в кармір-блурському виноховищі, де разом з курильницею були знайдені глиняні антропоморфні зображення, перепалені зернини і кістки тварин, пов'язаний з культовими діями, що захищали харчові припаси від злої сили¹⁷. Подібні звичай були поширені, насамперед, в середовищі осілих племен.

В зв'язку з цим зазначена закономірність, що кулясті курильниці відомі лише в пам'ятках осілого населення Північного Причорномор'я—серед землеробських племен Подністров'я в селищах низин Дніп-

¹² Розкопки Керченської експедиції ІА АН УРСР.— Фонди ІА АН УРСР.

¹³ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 170—171, рис. 75, 17, 18.

¹⁴ Г. Т. Ковпаненко. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области.— Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 42, рис. 8, 2.

¹⁵ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, т. II. Ереван, 1952, стор. 16—27, рис. 8.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1953, стор. 189, рис. 50.

¹⁷ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, т. II, стор. 23.

ра і Бугу, в житлових і поховальних комплексах Неаполя Скіфського. Не заперечують цього і нові знахідки із Східного Криму.

Дослідження в останні роки в степовій частині Керченського півострова показали, що тут вже наприкінці V ст. до н. е. і особливо в IV ст. до н. е. спостерігається процес осідання кочовиків на землю.

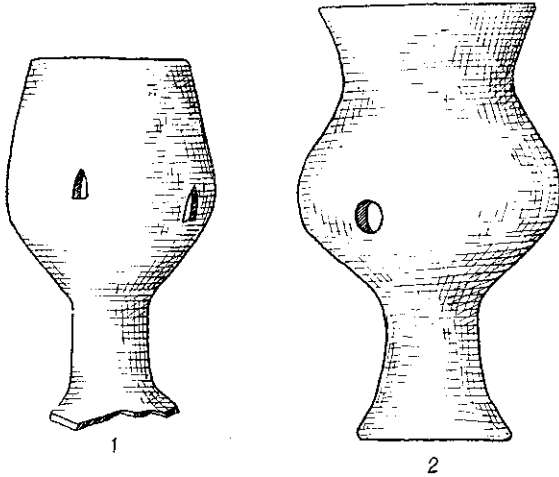

Рис. 5. Кавказькі курильниці кінця VII ст. до н. е.

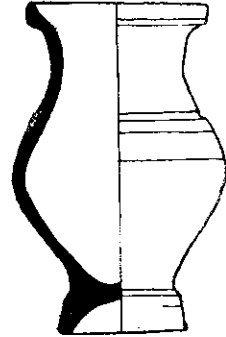

Рис. 6. Гончарна курильниця з Ольвії.

Про це свідчать й матеріали численних поселень V—III ст. до н. е.¹⁸, і курганні поховання з сімейними склепами¹⁹.

Таким чином, керченські кулясті курильниці IV ст. до н. е. також пов'язані з осілим середовищем.

Якою мірою кармір-блурські посудини могли служити прототипом пізніх кулястих курильниць? Великий хронологічний розрив між кавказькими посудинами VII ст. до н. е. і керченськими IV ст. до н. е. не дозволяє нам наполягати на прямому зв'язку цих керамічних форм. Але традиційні історичні зв'язки населення Кавказу з племенами Причорноморського степу взагалі, зокрема з Кримом, дозволяють робити певні припущення. Неодноразово на численних прикладах простежені генетичні зв'язки окремих видів скіфської зброї, предметів звіриноного стилю, лощеного посуду тощо, з матеріальною культурою населення Кавказу. Тому нам здається можливим, що в результаті тісних взаємозв'язків кулясті курильниці з Кармір-Блуря поступово стають відомі спочатку на Прикубанні²⁰, а далі на Керченському півострові. В Центральному Криму вони відомі лише з кінця III ст. до н. е. і потрапляють сюди безпосередньо зі східних районів. Причому неапольські курильниці III—II ст. до н. е. продовжують лінію розвитку керченських посудин IV ст. до н. е., вони мають таку саму вилощену гладку поверхню без орнаменту. Це підтверджує хронологічну класифікацію Т. М. Троїцької, яка простежила, що орнаментовані курильниці з'являються лише в II—I ст. до н. е. Вони складають своєрідну групу серед ліпного посуду

¹⁸ И. Т. Кругликова. Исследование сельской территории Боспора.—СА. М., 1957, № 1.

¹⁹ Э. В. Яковенко. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма.—Тезисы Московской конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1966.

²⁰ М. В. Анфимов повідомив, що кілька курильниць знайдено в меотських похованнях.

Неаполя Скіфського, де орнамент майже не зустрічається. Походження різьбленого візерунка ми, слідом за П. М. Шульцем і Н. М. Погребовою, схильні пов'язувати з давніми таврськими традиціями, тоді коли канелірований орнамент на неапольських курільницях з'являється, імовірно, внаслідок західних, фрако-дакійських впливів.

Поширення кулястих курільниць за межі Криму починається з кінця II ст. до н. е., під час існування пізніх орнаментованих форм. Саме в цей період вони з'являються на городищах низового Дніпра, в Ольвії і на Подністров'ї. Цікаво, що в Ольвії ліпні кулясті курільниці існують паралельно з гончарними. Гончарні курільниці — кратероподібні і кулясті — вироблялись в Ольвії за елліністичного часу. Вони зустрічаються лише в Ольвії, на острові Березані і в Марицинському могильнику²¹. На особливу увагу заслуговують кулясті курільниці з конічною ніжкою (друга група за К. І. Зайцевою), що складають найбільш численну групу — 14 посудин, які знайдені в склепах ольвійського некрополя. К. І. Зайцева вважає, що гончарні курільниці з'явилися в Ольвії внаслідок впливу місцевих смаків на античні форми²². Щодо групи кулястих курільниць, то, вірогідніше, вони виникли під впливом смаків грецьких майстрів на місцеву форму (рис. 6). Так, всі курільниці цієї групи прикрашені розписом, а також за грецьким звичаєм вони мають покриття і відповідно спеціальні бортики на вінцях.

Отже, нові знахідки кулястих курільниць у Східному Криму не лише поповнили всю колекцію новими екземплярами, а й дозволили переглянути та уточнити їх датування. В результаті вивчення окремих екземплярів курільниць поряд з відомими раніше в літературі двома варіантами цих посудин — кримським і дністровським, виділений ще один — дніпро-бугський. Щодо походження кулястих курільниць, то, на протилежність попередній точці зору про західне походження, останнім часом з'явилася можливість простежити їх зв'язок з пам'ятками Кавказу.

э. в. яковенко

**О шаровидных
курильницах IV—I вв.
до н. э.**

Резюме

На территории Северного Причерноморья в позднескифских памятниках известны лепные сосуды с шаровидным туловом, конической ножкой и воронкообразным горлом. Они известны в литературе как курильницы. Различаются три варианта этих сосудов — крымский, днестровский и днепро-бугский. Первые два были выделены и опубликованы А. И. Мелюковой и Т. Н. Троицкой. К третьему варианту относятся малоизвестные курильницы из городищ низового Днестра и Ольвии. До последнего времени хронологические рамки бытования этих сосудов определялись серединой III — началом I вв. до н. э. Однако новые находки на территории Восточного Крыма позволили пересмотреть датировку шаровидных курильниц и отнести нижний хронологический рубеж всей группы к IV в. до н. э. Новые экземпляры курильниц крымского варианта дали возможность по-новому рассмотреть вопрос их происхождения и наметить возможность генетической связи этой группы сосудов с керамическими формами Кавказа.

²¹ К. И. Зайцева. Местная керамика Ольвии эллинистического времени. — Труды Гос. Эрмитажа, т. VII, Л., 1962, стор. 185, 196.

²² Там же, стор. 196.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, В. Г. ПЕТРЕНКО,
Г. Т. КОВПАНЕНКО

Поселення VIII—VI ст. до н. е.
поблизу с. Хрещатик
на Канівщині

Поселення розташоване за 1,5 км на північний схід від с. Хрещатик Черкаського району і області. Розміщене воно на правому березі оз. Обиштин, в районі нижньої течії р. Рось, за 2—2,5 км від злиття

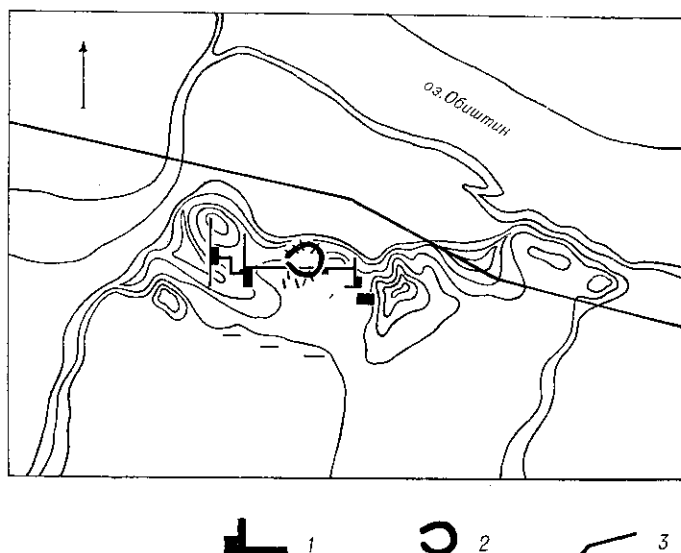

Рис. 1. Схематичний план поселення

1 — розкопки та траншеї; 2 — стародавній рів; 3 — дорога в с. Хрещатик.

її з Дніпром. Озеро шириною до 100 м є немою частиною річки. Східний край його вливається в Росю, а західний, більш вузький, заболочений і частково пересохлий, тягнеться кривою смугою протягом 1,5—2 км майже паралельно Росі і неподалік с. Хрещатик з'єднується з нею. Вдавнину Росю і оз. Обиштин, які зараз розділені високою піщаною смугою шириною від 100 до 180 м, становили одне ціле.

Берег, на якому розляглося поселення, являє собою піщаний мис прямокутної в плані форми, північний і східний краї якого підіймаються над заплавою озера на 3 м, а західний оточений луком, і тільки північно-східний кут його витягнений і підходить до озера (рис. 1).

Поселення відкрите в 1956 р. В. Г. Петренко. На закладеному нею в 1957 р. в північно-східній частині селища розкопкі виявлені залишки трьох печей, ями та численний керамічний матеріал, який дав можливість датувати поселення VIII—VII ст. до н. е.¹ Для виявлення меж селища, характеру житлових споруд, уточнення хронології роботи були

¹ В. Г. Петренко. Отчет о раскопках поселения у с. Крещатик Черкасской обл. и р-на в 1957 г.— НА ІА АН УРСР, № 1957/1-і.

² Роботи провадилися загоном первісноосіфської експедиції ІА АН УРСР у складі Є. Ф. Покровської (керівник загону), В. Г. Петренко та Г. Т. Ковпаненко, Богатько, О. М. Шульженко, Ю. В. Юрченка.

продовжені в 1958 р.² В результаті досліджень близько 1600 м² площі встановлено, що поселення займало північну, більш високу частину мису, розмірами 270 м (захід — схід) × 170 м (північ — південь). Культурний шар товщиною від 0,4 до 1 м, складався з сірого піску з прошарками попілу, насиченого археологічним матеріалом. У південній

Рис. 2. Уламки посуду епохи бронзи.

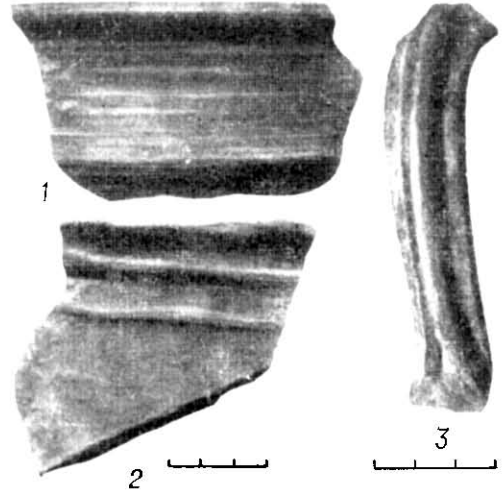

Рис. 3. Уламки посуду черняхівської культури.

частині селища культурний шар повністю розвіяний, і на слабо задернованій поверхні світлого піску містяться нечисленні уламки кераміки.

Поселення багат шарове. Крім культурного шару чорноліського та ранньоскіфського часу тут знайдено фрагменти посуду епохи бронзи (рис. 2), черняхівської культури (рис. 3), а в деяких місцях в північній частині селища культурний шар перерізали землянки ранньослов'янського часу (VI—VII ст. н. е.). Ці пізні пам'ятки значною мірою зруйнували культурний шар поселення. Проте і залишилися окремі цілі ділянки культурного шару, які дають повне уявлення про характер жител та господарство населення VIII—VI ст. до н. е.

Розкопи та траншеї, що були закладені в різних частинах поселення, виявили стародавній рів, залишки жител господарських споруд та ями. Численний керамічний матеріал, вироби з металу, кістки та каміню, знайдені при розкопках, дозволяють підтвердити належність окремих пам'яток до певного часу і виділити серед них більш ранні і більш пізні.

Культурний шар чорноліського часу (VIII ст. до н. е.) краще простежується в середній частині поселення (розкопи I та II, 1958 р.). Тут відкриті стародавній рів, залишки наземних жител, ями. До цього часу ми відносимо і уламки горщиків, предмети із металу, кістки, знайдені в різних частинах селища.

Рів відкритий в середній частині мису, біля його північного краю. Кільцем овальної форми він обмежував невелику рівну частину площі поселення, розмірами 40×35 м. В західній частині рову утворювався вхід шириною 4 м (рис. 1). Рів викопаний у жовтому материковому піску на глибині 2—3 м від поверхні. В розрізі він мав форму конуса з увігнутими стінками, в деяких місцях одна із стінок його була майже пряма. Ширина рову зверху 3—4 м, біля дна — 40 см (рис. 4). Він існував, мабуть, недовго, десь у першій половині VII ст. н. е. він був уже засипаний. В засипці його чітко можна простежити прошарки сірого та жовтого піску. У верхніх шарах засипки зустрічались уламки кераміки

(миски, горщики, черпаки) ранньоскіфського часу, аналогічні знайденим у шарі VII—VI ст. до н. е. цього ж поселення.

Наявність площі, оточеної ровом, на поселенні чорноліського часу дозволяє припустити, що ця споруда якоюсь мірою подібна малим круглим укріпленням городищ чорноліського часу південної частини лісосте-

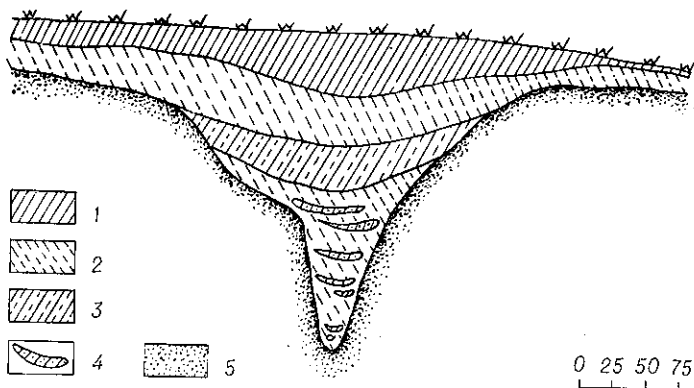

Рис. 4. Розріз стародавнього рову:

1 — гумусовий пісок; 2 — коричневий пісок; 3 — темно-сірий пісок; 4 — прошарки коричневого піску; 5 — материк.

пового Правобережжя. Укріплення, оточені навкруги валом із дерев'яною стінкою та ровом, являли первісну основу кожного чорноліського городища. Площа багатьох з них за своїми розмірами аналогічна останньому. Так, площа Московського городища дорівнює 30×45 м, довжина та ширина Голов'ятинського і Калантаєвського городищ не перевищує 40 м^2 ³. Внутрішня площадка цих малих укріплень здебільшого була не заселена, і життя зосереджувалось за їх межами.

Залишки двох жител з культурним шаром чорноліського часу відкриті на південний захід та на схід від рову. Ні форму жител, ні їх конструкцію, ні розміри виявити не вдалося. Це наземні споруди, стіни яких були зроблені з дерев'яного каркаса і обмазані з обох боків глиною. Перше з них знаходилось на віддалі 45 м на схід від рову, на глибині 0,4 м від поверхні, в сірому піску, насиченому попелом (розкоп II, 1958 р.). Від нього залишились лише два окремих завали слабо випаленої глиняної обмазки від стін з відбитками жердин, залишки вогнища та накопичення кераміки.

Два завали глиняної обмазки, розмірами $1,5 \times 0,6$ м та $3 \times 1,5 \times 3$ м, товщиною в середній частині 20 см, лежали на віддалі 1 м один від одного по лінії північний захід — південний схід. Під одним із них (південним) знайдені великі уламки стінок горщиків, під іншим — скупчення невеликих каменів (5—10 см), між якими зустрічались фрагменти горщиків. За 25 см на північний схід від завалу № 1 знаходилось скупчення розбитих глиняних горщиків. Вони лежали серед шматків глиняної обмазки, глиняних вальків та каменю в один-два ряди, займаючи площу $2 \times 1,5$ м.

Можливо, до цього житла належать залишки печі, яка знаходилась за 3 м на схід від розвалу стін житла. Від печі збереглися бокова частина склепіння з дерев'яного каркаса та черінь. Черінь, овальної в плані форми мала вигляд роздрібленої в порошок обгорілої глини товщиною 10 см, на якій лежали шматки глиняної обмазки з відбитками тонких жердин від каркаса склепіння. Розміри черені 1×50 см.

³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 14, 15.

Орієнтація — схід — захід. Нижче черені йшов шар попелу завтовшки 20 см. Піч зроблена на засипці стародавньої ями, розмірами 0,30×0,45 м і глибиною 0,5 м, що була засипана гумусованим піском. На дні ями знайдені невеликі камені, шматки глиняних вальків та уламки стінок глиняних горщиків.

Від другого наземного житла, відкритого в східній половині поселення (розкоп I, 1958 р.), залишилось лише зруйноване вогнище та залишки глиняної площадки, мабуть, від долівки. Остання мала вигляд плями зеленувато-сірого кольору, розмірами 2,15×1,7 м і товщиною 7 см, що лежала на передматериковому коричневому піску. Черинь вогнища діаметром 0,6 м була складена з каменю (пісковика) і великих уламків глиняних горщиків, характерних для чорноліського часу.

До чорноліського часу ми відносимо ще ряд ям (№ 4, 8, 9 з розкопу I, 1957 р., № 5, 18 з розкопу II, 1958 р.). Знайдені в них уламки горщиків відповідають кераміці розглянутих вище жител. Ями мали в плані форму восьмирірки, круглу або овальну, з прямими стінками. Деякі ями мали одні (№ 4, 8) або двоє східців (№ 9). Розміри ям різні: довжина 1,5—2,6 м, ширина 0,8—1,6 м, глибина від материка 0,5—1 м. Окремі ями певний час, напевне, були печами. Так, дно ями № 18 вимазане глиною, на якій лежав тонкий шар (5—6 см) вугілля, засипаний білим піском завтовшки 3 см, а зверху — кухонними покидьками. Особливістю цих ям є наявність в їх засипці великої кількості кісток та луски риби завтовшки зрідка 15—16 см. Крім уламків посуду в ямах знайдені камінь та кістки тварин.

Матеріал з шару чорноліського часу представлений, головним чином, уламками кухонного і столового посуду, подібного до посуду з пам'яток чорноліської культури лісостепового Правобережжя. Він складається з уламків посудин середнього розміру (діаметр вінець 15—26 см), з округлим тулубом, що звужується до дна, і відігнутими назовні вінцями. В одних горщиків вінця плавню відігнуті назовні, в інших — краще виділений вигин шийки. Вінця здебільшого прикрашені наскрізними проколами з внутрішнього боку. На багатьох з них є ще рельєфний валик на плічках, розчленований пальцевими ямками або гладенький (рідше). Замість валика іноді є пальцеві ямки (рис. 5, 1—5). Горщики глиняні, з домішкою дрібно товченого кварцу. Поверхня їх не зовсім рівна, в більшості — зі слідами згладжування, зрідка шорстка, темно-коричневого, жовтувато-сірого кольору, плямистого від випалювання.

Серед групи кухонного посуду цікавий великий фрагмент горщика, знайденого біля печі наземного житла (розкоп I, 1958 р.). Від інших він відрізняється яйцевидною формою тулуба та невисокими, під кутом поставленими до плічків вінцями. Посуд орнаментовано поясом пальцевих ямок на плічках (рис. 5).

Меншу групу складають уламки столового посуду кращої виробки. Це, насамперед, миски конічної форми, з трохи випуклими стінками і загнутими всередину плоскими або заокругленими краями. Поверхня мисок добре згладжена, коричневого або сірувато-жовтого кольору. Здебільшого вони не орнаментовані, але зустрічаються окремі фрагменти з проколами під краєм, відрізками нарізних ліній або слабо помітних канелюр, що спускаються від краю вінець до низу. Така форма і орнамент мисок добре відомі на городищах і селищах чорноліського часу в Правобережжі⁴ (рис. 5, 6—8).

Значне місце в групі столового посуду посідають уламки орнаментованих горщиків. Про їх форму можна говорити лише на підставі ана-

⁴ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 77, рис. 26; Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г.— КСИА АН СССР, вып. 8. К., 1959, стор. 23.

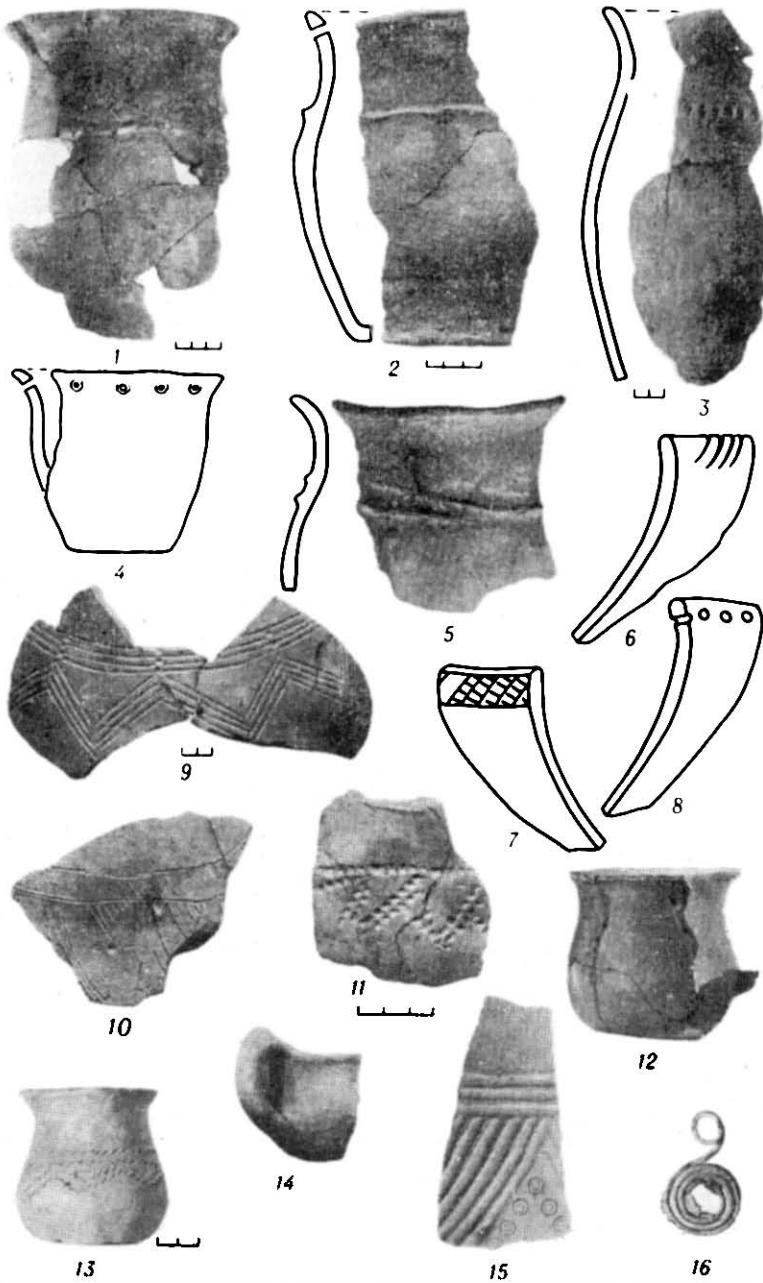

Рис. 5. Уламки посудин та бронзова сережка чорноліського часу.

логій з цілими горщиками, добре відомими на інших пам'ятках чорноліського часу в Правобережжі. Серед них є фрагменти стінок від горщиків великих і середніх розмірів типу корчаг з широким тулубом, що звужується до порівняно вузького дна, та чітко вираженою більш або менш високою, прямою або конічною шийкою, що плавно переходить у слабо відігнуті назвні вінця⁵. Якість виготовлення хороша. Глина щільна, з ледве помітними домішками дрібного піску. Поверхня добре

⁵ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 77, рис. 51, 12, 21.

згладжена, світлого або темно-коричневого, чи жовтуватого кольору. Орнамент переважно на плічках у вигляді пояса прямих ліній і трикутників, що спускаються вершинами вниз, зроблених крупним або дрібним зубчастим штампом, канелюрами інших форм (колесо, S-видні знаки) (рис. 5, 9—11, 15).

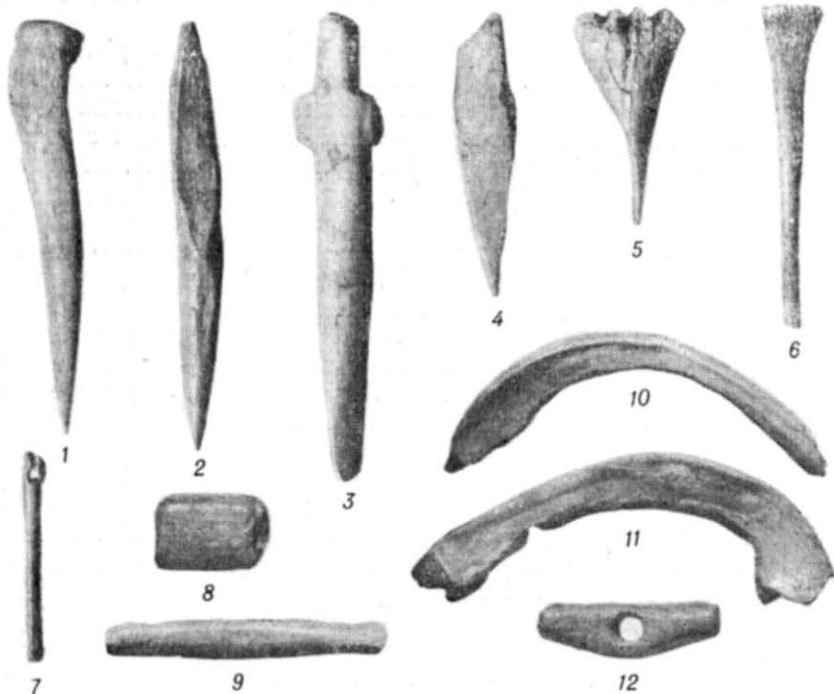

Рис. 6. Кістяні вироби чорноліського та ранньоскіфського часу.

Серед численних фрагментів столового посуду на особливу увагу щодо форми заслуговує розбитий малий горщик (діаметр вінець 5,5 см) з нижньої частини засипки рову. Він має біконічну форму, витягнену у верхній частині, з плавно відігнутими вінцями, добре згладженою поверхнею світло-жовтого кольору. Його прикрашено пояском трикутників, що звисають кутами вниз (рис. 5, 13). До чорноліського часу належать ще черпаки різних форм. Одні з них мають форму глибокої чашки (рис. 5, 12), інші — округлий тулуб та невисоку шийку. Ручки останніх мають короткий конічний виступ (рис. 5, 14). Аналогічні черпаки відомі серед знахідок на Суботівському городищі⁶.

Крім кераміки в різних місцях поселення зібрана незначна кількість кістяних виробів та поодинокі вироби із металу та каменю.

Предмети із кісток представлені проколками, шилами з видовжених трубчастих кісток тварин, іноді з епіфізами, лощилами з нижньої щелепи великої рогатої худоби, робоча частина яких значно заповірована, прясельцем, гарпуном та ін. (рис. 6, 1—12). Але не всі з них ми можемо впевнено віднести до чорноліського часу. Подібні вироби зустрічаються як на більш ранніх білогрудівських, так і на більш пізніх поселеннях скіфського часу. Достовірно до чорноліського часу належить тільки кістяний гарпун з обламаним шипом (рис. 6, 3). Аналогічні гарпуни знайдені на Московському та Лубенському городищах на Тясміні⁷. Серед металевих виробів до пізньої чорноліської культури

⁶ А. И. Терепожкин. Вказ. праця, рис. 40, 3; рис. 51, 16.

⁷ Там же, стор. 99—100, рис. 68, 1; 69, 3.

належить виявлена на селищі бронзова дротяна сережка у вигляді невеликої спіралі з гачком у центрі (рис. 5, 16). Аналогічні сережки з бронзовими та залізними гачками всередині і без них добре відомі серед пам'яток VIII—VII ст. до н. е. на Правобережжі⁸.

Вироби з каменю — терочники, зернотерки, точильні бруски — можуть бути однаково віднесені як до чорноліського, так і до ранньоскіфського часу.

Культурний шар ранньоскіфського часу зберігся в різних місцях північної частини поселення. До нього належать залишки трьох жител, трьох вогнищ, господарські ями та окремі невеликі скупчення кераміки.

Відкриті житла були трохи заглиблені у ґрунт. Одне з них (розкоп I, 1958 р.) мало прямокутну (4,8×4 м) в плані форму, витягнену по лінії північний схід — південний захід. Глибина його від сучасної поверхні (0,8 м) залягає в материк на 0,4 м. У північно-східній частині житла містилися східці висотою від долівки 0,3 м, що являли собою, мабуть, вхід в приміщення. В житлі знайдені залишки глиняної печі, від якої збереглася частина черені, що лежала на долівці, і залишки склепіння від неї, зробленого з дерев'яного каркаса. Черинь (70×60 см) являла собою перепалений шар глини товщиною 2—5 см, перекритий зверху шаром вугілля товщиною 11 см. В засипці житла була знайдена велика кількість уламків ліпних посудин, кісток тварин, риб'ячих кісток та луски, каміння.

Два житла простежувались лише по залишках печей і накопиченню біля них великої кількості культурних знахідок. В одному з них (розкоп IV, 1958 р.) знайдена піч з передпечною ямою. Піч являла собою пляму випаленої глини, витягнену із південного сходу на північний захід, розмірами 1,95×0,9 м і товщиною в середній частині до 2,2 см, а по краях до 5 см. Передпечна яма примикала до печі з південно-західного боку. Вона складалася з двох ям діаметром 1 м і глибиною 0,58 і 0,75 м, що з'єднувалися між собою. В ямах знайдено багато шмагків перепаленої глиняної обмазки, мабуть, від склепіння печі, що впало. Біля печі лежала зернотерка овальної форми (48×33 см) з пісковика, терочник та численні уламки кераміки. Із західного боку печі культурні знахідки перекривали стародавній рів, контури верхньої частини якого чітко простежувались у розрізі стінки розкопу. За 4 м на північ від описаного житла в траншеї, що була вирита для виявлення рову (траншея Б, 1968 р.), на глибині 0,6 м, в шарі гумусного піску, що частково перекривав верхній шар засипки рову, знайдено багато уламків простого і лощеного посуду ранньоскіфського часу.

Залишки печей, невеликі скупчення ранньоскіфської кераміки знайдені і на інших ділянках селища. Так, в північно-східній частині поселення, на віддалі 4 м одна від одної, відкрито три печі (розкопки I, II, 1957 р.). Всі вони стояли на передматериковому ґрунті і за своєю конструкцією близькі між собою. Уявлення про їх побудову може дати піч № 1. Це піч овальної форми (1,2×0,9 м), орієнтована по лінії північ — південь. Челюсті печі шириною 0,45 м розміщені з заходу. Черинь на глибині 0,8 м від сучасної поверхні піщана. Основою стін склепіння був глиняний валик шириною до 20 см і товщиною 3 см, поверхня якого згладжена і трохи похила до центра. Склепіння печі являло собою завал великих і дрібних випалених уламків глиняної обмазки, внутрішня поверхня яких трохи увігнута і потріскана від вогню. Шматки обмазки лежали хаотично, шаром завтовшки 35—40 см. Якусь роль в конструкції печі, мабуть, відігравав і камінь, що лежав між розвалом обмазки склепіння. Біля кожної з цих печей було по одній ямі. Ями в плані мали

⁸ Є. Ф. Покровська. Кургани передскіфського часу в басейні Тясмин.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 133, рис. 3, 5; А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 159, рис. 105—106, 1, 2, 4, 9.

форму восьмирірки, меншу частину яких займали східці. Яма печі № 1, розмірами $29,98 \times 0,8 - 0,6$ м, орієнтована по лінії захід—схід. В меншій її половині стояли східці, що вели до дна основної ями. Східці, дно ями і простір вздовж стін шириною 0,2 м були заповнені землею, а середина великої ями — білим річковим піском завтовшки 0,5 м. Білий пісок діаметром 1 м, товщиною 3 см заповнював і яму біля печі № 2. Розміри цієї ями: $1,3 \times 0,8 - 0,6$ м. Під білим піском в ямі лежав гумусний пісок з вуглинками, уламками печини, уламками лісного посуду, з яких вдалося склеїти один горщик і половину миски.

Третя піч від перших двох відрізнялась наявністю глиняної черені. Черень відкрита на глибині 0,65 м від поверхні і являла собою шар випаленої глини з гладенькою поверхнею, розмірами $0,9 \times 0,6$ м, завтовшки 0,5 м. Нижче черені лежав шар сильно перепаленого піску завтовшки 0,08 м, шар світлого піску з вуглинками. Перед піччю була яма, що мала неправильну овальну в плані форму, розміри $0,80 \times 1,15$ м. Глибина ями 0,45 м від поверхні. Яма частково заходила під піч. В її засипці знайдено велику кількість штампів глиняної обмазки, мабуть, від склепіння, що впало, а також вугілля, уламки глиняного посуду і кістки тварин. Східна частина ями, яка заходила під піч, була заповнена попелом, що вигрібали з печі.

Залишки вогнища, що мали вигляд скупчення уламків глиняної обмазки, перемішаної з землею та вугіллям, знайдено на глибині 0,35 м (розкоп I, 1958 р.).

До ранньоскіфського часу належить ще ряд ям, а також окремі скупчення глиняного посуду. Ями в основному мали круглу або овальну в плані форму діаметром 0,7—0,8 м і глибиною від поверхні 0,15—1,25 м. В одних ямках стінки вертикальні, в інших — звужувались або розширювались до дна. Деякі ями мали одні або двоє східців, що містилися в різних частинах. Знайдені ями подвійні та потрійні, що з'єднувалися між собою вузькими перешийками. Ями заповнені гумусованим піском, в якому знайдені кістки тварин, а в деяких — скупчення кісток та луски риб (ями № 5, 12, 13 — розкоп II, 1958 р.; № 13, 25 — розкоп III, 1958 р.). Кераміка, знайдена в засипці ям, представлена переважно окремими фрагментами різного посуду. Так, в ямі № 6 (траншея 2, 1958 р.) знайдено два великих уламки рустованого горщика. Крім кераміки в ямах зрідка трапляються вироби з каменю. Так, в ямі № 7 (розкоп III, 1958 р.) виявлена половина зернотерки. Тільки в одному випадку (яма № 13, розкоп II, 1958 р.) знайдено уламок бронзової бляшки із зображенням голови барса. Інколи в ямах трапляються залишки вогнища, про що свідчить значний шар вугілля завтовшки 5—20 см (яма № 12, розкоп II, 1957 р.; яма № 13, 18, розкоп I а, 1958 р.). Шар золи та вугілля в ямі № 13 лежав на глиняній підмазці в заглибленій середній частині ями. Шар сажі товщиною 5—6 см в ямі № 18 також знаходився на глиняній підмазці дна ями.

Скупчення уламків горщиків ранньоскіфського часу, що лежали на площі діаметром до 1 м, відкрито в траншеї V (1958 р.). В траншеї III (1958 р.) на глибині 0,4 м знайдено велику роздавлену миску і біля неї роздавлений горщик.

Матеріал, зібраний серед залишків описаних вище пам'яток, представлений в основному уламками лісного посуду і численними виробами із бронзи та заліза.

Серед керамічних знахідок переважають фрагменти простих кухонних горщиків, представлених чотирма основними типами.

До першого типу відносяться горщики середніх розмірів, близькі за формою до горщиків чорноліського часу. Вони мають слабо опуклий тулуб, що звужується до дна, більш або менш високу шийку, яка плавно переходить в слабо вигнуті назовні вінця. На відміну від горщиків чорноліського часу, які прикрашались проколами під краєм та валиковим

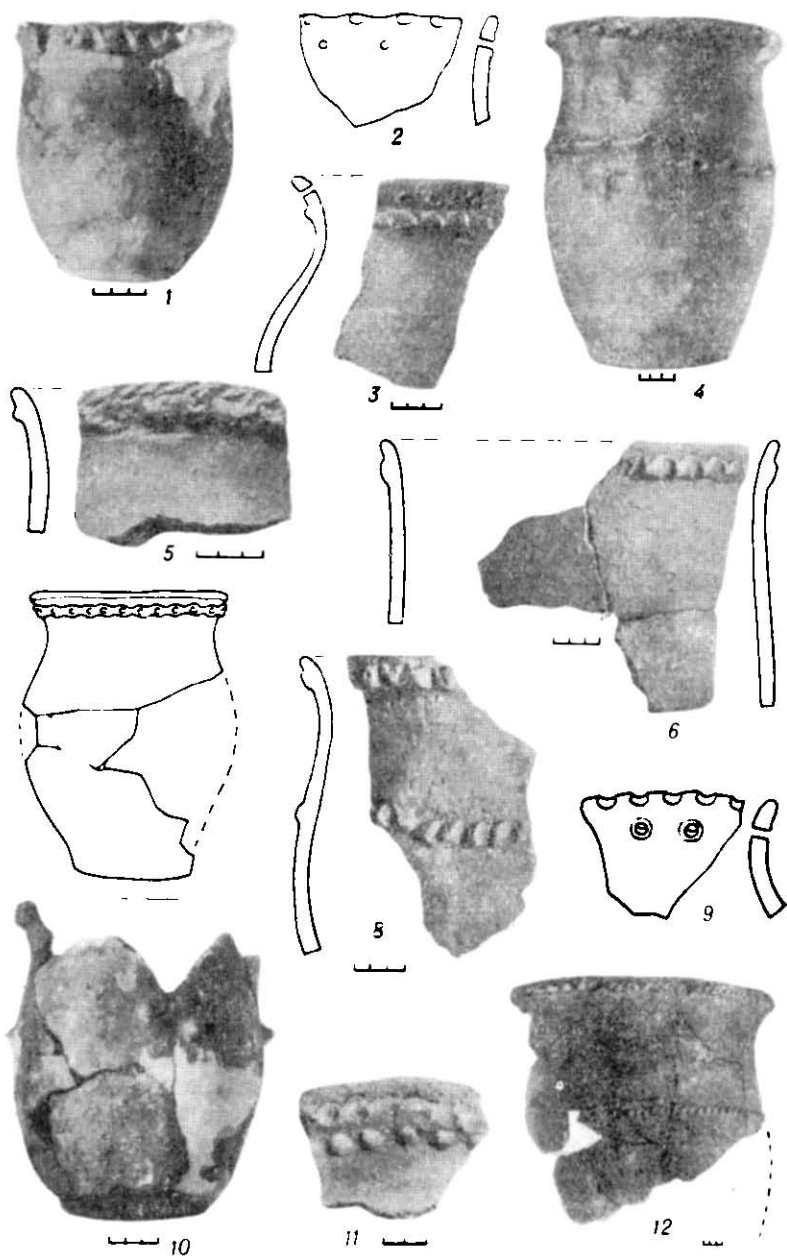

Рис. 7. Простий посуд ранньоскіфського часу.

пояском тільки на плічках, горщики ранньоскіфського часу орнаментовані двома валиками — на плічках або трохи нижче на тулубі і під вінцями та проколами (рис. 7, 8). Такий горщик знайдено в траншеї V серед культурного шару. Поверхня його сіра, ретельно згладжена, глина з мало помітними домішками піску. Плічка горщика (рис. 7, 4) оздоблені тонким наліпним валиком, кінці якого заходять один за другий. До цього типу належить фрагмент великого горщика з ями № 13 (траншея II, 1958 р.), орнаментований двома валиками, розділеними пальцевими защипами, що розміщені під вінцями та по тулубу, і проколами. Посудина відрізняється незвичайною виробкою поверхні. У верхній частині, від краю вінця до другого пояса на плічках, поверхня його шорстка, чер-

вонуато-коричневого кольору, а від плічок до низу рустована (рис. 7, 12). Техніка виробки поверхні рустом, що поширена на захід від Придніпров'я, не характерна для Правобережжя, але в окремих випадках зустрічається як в скіфський, так і в більш ранній час⁹.

До другого типу належать невеликі, більш приземисті горщики, прикрашені валиком під вінцями (рис. 7, 1, 10). Один з них оздоблений валиком біля краю вінець та чотирма парними шишечками на плічках.

До третього типу відносяться горщики середніх розмірів (діаметр вінець 18—25 см), з опуклим тулубом і більш чітким вигином шийки. Діаметр вінець більший за діаметр дна. Горщики прикрашені наліпним валиком під вінцями та проколами на валику або над ним. Поверхня шорстка, в глині є домішки піску, рідше — зерна кварцу та шамоту (рис. 7, 3, 7). Є кілька уламків, прикрашених ямками або нарізками по краю вінець та наколами, які утворюють зовні опуклини у вигляді горошин; є горщики зовсім без орнаменту. В останніх поверхня згладжена, а інколи і підлощена (рис. 7, 2, 3, 9, 11).

До четвертого типу відносяться уламки великих посудин (діаметр вінець до 30 см) у вигляді широкої банки з прямими стінками і невиділеними прямими або слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 7, 6). За орнаментом, обробкою поверхні та складом глини вони аналогічні горщикам другого типу. Уламки таких посудин добре відомі на пам'ятках скіфського часу в Правобережжі, а повну їх форму можна уявити лише при зіставленні з горщиками, знайденими на пам'ятках Придніпров'я або сусідніх територій. Так, аналогічний горщик знайдено у шарі VI ст. до н. е. на Хотівському городищі під Києвом¹⁰. Він має форму банки (висота 27 см) з прямими стінками, що звужуються до дна. Діаметр дна трохи менший від діаметра вінець. Його орнаментовано двома валиками — один під вінцями, другий на тулубі — та проколами. Аналогічні горщики добре відомі в пам'ятках Західної Подолії¹¹. Можливо, що частина знайдених фрагментів від горщиків зі слабо відігнутими вінцями належала посуду описаного типу, нижня половина яких конічно звужується до порівняно вузького дна. Уламки такого горщика знайдені в ямі VII ст. до н. е. на Жаботинському селищі¹².

До групи столового посуду відносяться уламки мисок, черпаків і незначна кількість фрагментів орнаментованих корчаг.

Миски великих і середніх розмірів (діаметр вінець 20—38 см), звичайних для ранньоскіфського часу форм: глибоко конічні або полусферичні із загнутими всередину або прямими краями. Край мисок в одних заокруглені, в інших — прямо- або косо зрізані, стінки зрідка зверху потовщені і край широкого зрізу виступають по боках. Зовнішня поверхня мисок здебільшого сірувата, гладенька, внутрішня підлощена, чорна. Основний орнамент мисок — наколи, нанесені з внутрішнього боку, утворюють зовні опуклини у вигляді «горошин». Такі «горошини» поєднуються іноді з відрізками валиків, що звисають вниз або виступають над краєм. Відрізки валиків на деяких уламках створюють самостійний орнамент. Зустрічаються уламки, прикрашені під краєм проколами, короткими відрізками ліній, що зроблені різьбою по зрізу краю або зубчастим штампом (рис. 8, 11—13). Миски аналогічної форми й орнаменту характерні для ранньоскіфського часу пам'яток лісостепового Правобережжя та Ворсклі¹³. Особливістю мисок Хрещатикського поселення на Канів-

⁹ Є. Ф. Покровська, Е. А. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 138, рис. 2.

¹⁰ Розкопки Є. О. Петровської в 1965 р. Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья.— МИА, № 64. М., 1958, рис. 7, 1, 3; 9, 51.

¹² Розкопки Є. Ф. Покровської в 1965 році. Фонди ІА АН УРСР.

¹³ М. І. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина.— АП, т. VI. К., 1958, стор. 43, табл. II, 1—4; Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу по Ворсклі. К., 1967, рис. 52, 15, 20, 25.

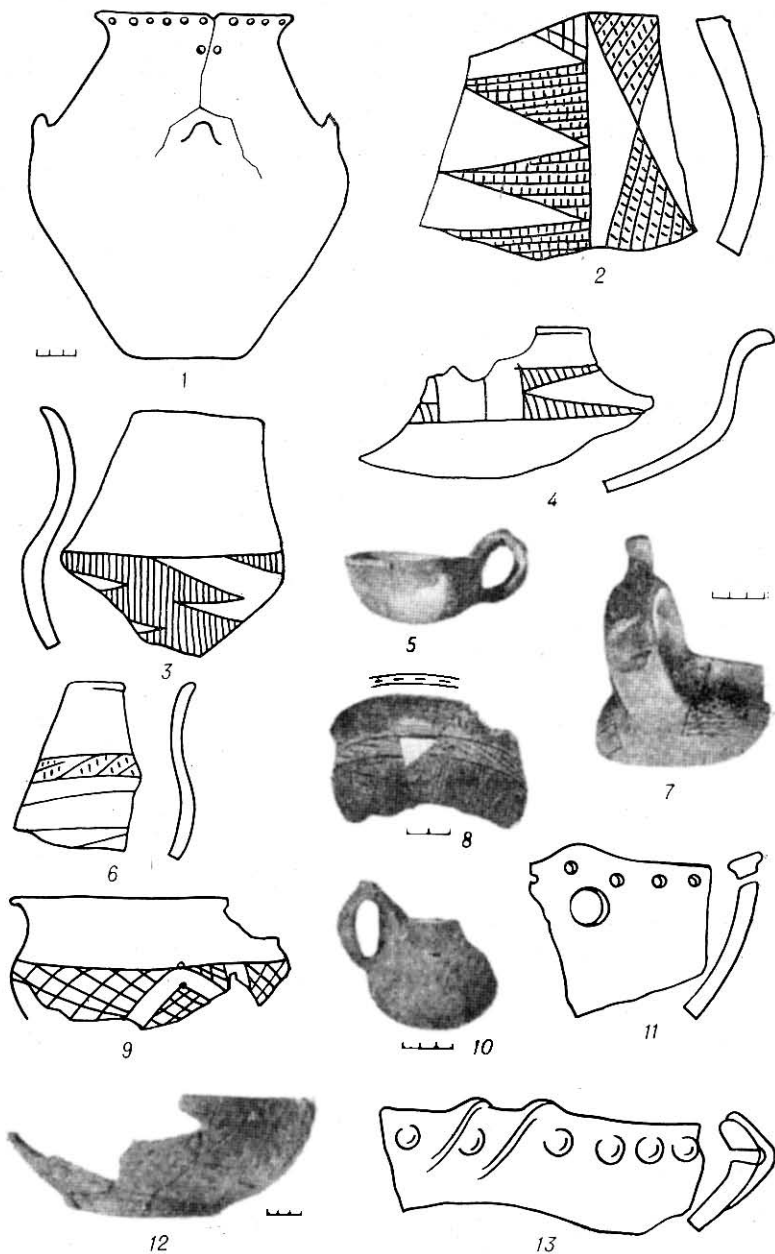

Рис. 8. Лощений посуд ранньоскіфського часу.

щині є наявність двох великих круглих дірок (діаметром до 2 см), розміщених трохи нижче вінець з протилежних боків. Їх зроблено по сирій глині в стінках миски до випалу, з зовнішнього боку обведено бортиком, що виступає. Аналогічні миски добре відомі серед матеріалів з розкопок Трахтемирівського городища¹⁴. Подібна миска знайдена О. І. Тереножкіним у 1953 р. під час археологічної розвідки на Канівщині¹⁵.

Значну групу столового посуду становлять уламки черпаків (рис. 8, 4—10). Більшість з них має глибоку чашечку S-видного профілю з пе-

¹⁴ Розкопки Г. Т. Ковпаненко 1964—1968 рр. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁵ Розвідка О. І. Тереножкіна в басейні р. Рось в 1953 р. Фонди ІА АН УРСР.

тельчастою ручкою, яка закінчується виступом циліндричної форми або з розширеною голівкою у формі цвяха, або відігнутих назовні у формі великого пальця. На дні чашечки, в центрі, розташована невелика ямка. Такі черпаки, великі й малі (діаметр вінець 12—25 см), тонкостінні, доброго виготовлення, мають гладеньку, іноді підлощену поверхню темно-сірого або, рідше, сірувато-коричневого кольору. Прикрашалися вони різним орнаментом із заштрихованих сіткою трикутників, ромбів, що утворюють пояс, який охоплює плічка черпака. Різний орнамент сполучається іноді з круглими штампованими ямками. В окремих випадках помітні сліди білої інкрустації. Заштриховані сіткою ромби або овали прикрашають і зовнішню поверхню ручок черпаків. Частина уламків належить черпакам без орнаменту, більш простого виготовлення, з гладенькою сіруватою поверхнею. Вони мають неглибоку чашечку зі слабо виділеними краями і відтягнуту назад петельчасту ручку з невеликим виступом. Зустрічаються фрагменти черпаків іншої форми. Є уламки з високою, циліндричної форми шийкою і кулястим тулубом, масивна, кругла в розрізі ручка, з відламаним виступом, трохи підіймається над краєм. Великому, грубої виробки черпаку, належить уламок масивної ручки з виступом у вигляді круглої потовщеної кнопки.

Меншу кількість уламків становлять чорнолощені корчаги. До них відносяться фрагменти з прямою високою шийкою, що плавно переходить в широко відігнуті назовні вінця або закінчується короткими, трохи потовщеними відігнутими назовні вінцями. На деяких з них під краєм знаходиться ряд проколів. Корчазі середніх розмірів належить, мабуть, уламок округлого плічка, прикрашений широким поясом орнаменту із заштрихованих кутів (рис. 8, 2). Знайдені також уламки орнаментованих горщиків, які нагадують за формою описані вище, але менших розмірів. Один із таких уламків від горщика з опуклим тулубом, що звужується до дна. У верхній частині корпус плавно переходить у широку шийку з плавно відігнутими назовні вінцями. Різний орнамент складається із вертикальних заштрихованих смуг, які замикаються в широкий пояс.

Кубки, що поширені серед пам'яток VII—VI ст. до н. е. в лісостеповому Правобережжі, на досліджуваному поселенні представлені окремими знахідками (рис. 8, 3). Так, фрагмент темно-сірого лощеного кубка разом з уламками орнаментованих черпаків та кухонних горщиків знайдено в засипці стародавнього рову (траншея А, 1958).

Окремими знахідками представлений столовий посуд інших форм. Це горщик, знайдений в ямі № 10, біля печі № 2 (розкоп II, 1957 р.). Він має біконічний тулуб з округлими плічками та відігнуті назовні вінця. Висота горщика 28 см, діаметр вінець 18 см. Поверхня його підлощена, сіра, з коричневими плямами. Горщик орнаментовано рядом наколів, нанесених із зовнішнього боку, які утворюють на внутрішній поверхні опуклини, та чотирма плоскими шишками на плічках. Горщик розбитий вдавнину, і на шийці його просвердлені дві дірочки для скріплення (рис. 8, 1).

Описаний вище комплекс кераміки ранньоскіфського часу поселення поблизу с. Хрещатик знаходить прямі аналогії серед пам'яток кінця VII—VI ст. до н. е. більш південніших районів лісостепового Правобережжя, як, наприклад, поселення неподалік с. Жаботин і в ур. Тенетинка (розвідка О. І. Тереножкіна) та інші, і відрізняється від останніх одноманітними формами та простою орнаментациєю.

Крім уламків посуду на поселенні виявлено значну кількість дрібних виробів з глини (рис. 9, 13—22), серед яких багато, без сумніву, належить до ранньоскіфського часу. До них, насамперед, відносяться пряслиця різних форм та розмірів—біконічні, конусоподібні, кулевидні, циліндричні (рис. 9, 20—22). Цікавим є пряслице біконічної форми, прикрашене поясками зубчастого штампа біля основи та на перегині корпусу

(рис. 9, 20), кружки, зроблені із стінок горщиків, плоский кружок, що має вигляд блока з глибоким пазом та невеликі посудини. Подібні глиняні вироби добре відомі на поселеннях VII—VI ст. до н. е. Правобережжя та Ворскли.

До ранньоскіфського часу відносяться глиняні лячки, тиглі. Лячки грубого виготовлення мають вигляд глибокої, широкої ложки з ко-

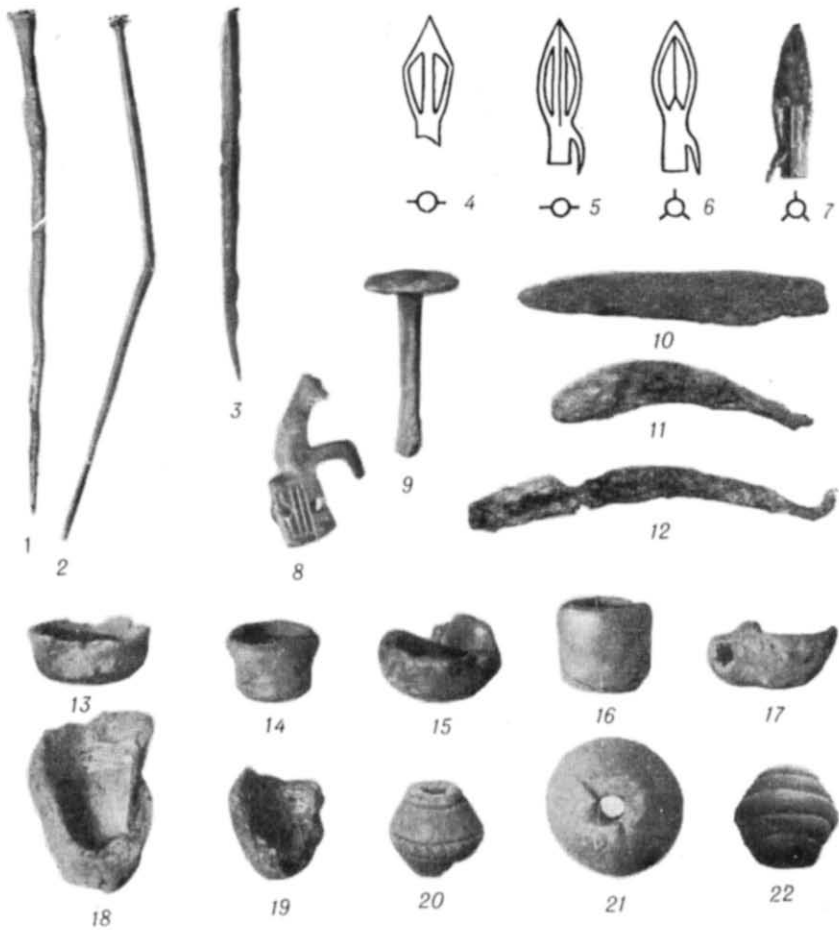

Рис. 9. Вироби з металу та глини ранньоскіфського часу.

ротким відростком, в який вставлялось руків'я (рис. 9, 17). Подібні лячки знайдені на поселеннях VIII—VII та VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї, на поселенні поблизу с. Жаботин на Тясмині, станції Шовкової в басейні Сіверського Дінця та ін.¹⁶ Тигельок малих розмірів, товстостінний біля дна, з плоско зрізаними краями. Подібні тиглі відомі і на поселеннях скіфського часу в Лісостеповому Придніпров'ї.

Невелику групу знахідок складають вироби із бронзи та заліза.

Вироби з бронзи представлені чотирма наконечниками стріл, трьома шпильками, шилом та малим уламком фігурної бляхи із зображенням голови барса (рис. 9, 8).

Наконечники стріл належать до ранньоскіфських типів. Найбільш ранньою з них є дволопатева, ромбічної форми, з відламанною втулкою, яка відома в Лісостепу серед пам'яток VII—VI ст. до н. е. (рис. 9, 4).

¹⁶ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова.— Археологія, т. XVI, стор. 185, рис. 3, 11.

Три інші наконечники, дво- і трилопатеві, з боковими шипами на втулці, існують протягом всього VI ст. до н. е. (рис. 9, 5—7).

Характерними для VI ст. до н. е. є знайдені на поселенні дві бронзові цвяхоподібні шпильки з малою напівкруглою шляпкою і рельєфними поясками у верхній частині стержня (рис. 9, 12). Третя шпилька, очевидно, бракована. Кінець короткого її стержня потовщений і деформований. Від останніх вона відрізняється широкою, сегментовидною шляпкою і відсутністю рельєфних поясків (рис. 9, 9). Шило у вигляді ромбічного в розрізі стержня, один кінець якого загострений, а інший — зрізаний (рис. 9, 3).

Серед залізних виробів на особливу увагу заслуговують два невеликих серпи (рис. 9, 11, 12), один з яких зберігся краще. Він має вигляд зігнутої платівки довжиною 10,5 м, шириною 1 см, один кінець її вузький і закінчується слабо зігнутим гачком, а інший більш широкий, трохи закруглений, незначна частина його обламана. Другий серп такий самий, але з більш вигнутою спинкою. Аналогічні залізні крюкасті серпи в Лісостеповому Придніпров'ї — найбільш ранні. Вони повторюють форму малих бронзових серпів, поширених на цій території в передскіфський період¹⁷. Подібний описаному вище залізний малий серп зі слідами дрібних зубців на робочій частині знайдено на Жаботинському поселенні¹⁸ та на Пастирському городищі¹⁹.

Близькі за формою крюкасті серпи поширені і на Лівобережжі, на пам'ятках VI—V ст. до н. е.²⁰

До раннього скіфського часу належать і два залізних ножі з поселення. Вони мають вигляд вузької платівки із слабо вигнутою спинкою і трохи звуженим коротким черенком (рис. 9, 10).

Таким чином, поселення поблизу с. Хрещатик може бути датоване кінцем VIII—VI ст. до н. е. і поки що є єдиною пам'яткою чорноліського часу в Лісостеповому Правобережжі, життя на якому продовжувалось і в ранньоскіфський час. Всі відомі нам до цього часу чорноліські поселення, як правило, припиняють своє існування десь у першій половині VII ст. до н. е.; в ранньоскіфський час з'являються нові. Найвищий в культурному шарі поселення поблизу с. Хрещатик чистих комплексів чорноліського і ранньоскіфського часу, а також уламків кераміки ранньоскіфського часу в верхніх шарах засипки чорноліського рову дозволяє припустити на цьому селищі якісь перерви в житті.

Зараз на Канівщині крім селища поблизу с. Хрещатик відомо три чорноліських і 17 ранньоскіфських поселень. Вони розміщені на схилах надзаплавної тераси (два поселення неподалік с. Гарбузин), на піщаних мисах або островах серед заболоченої пойми на р. Рось (поселення недалеко від с. Дабівка, Набутів та ін.)²¹. Кераміка з цих поселень аналогічна кераміці ранньоскіфського часу Хрещатикського поселення.

Знахідки залізних серпів, терочників, зернотерок на селищі поблизу с. Хрещатик вказують, що основним заняттям населення було землеробство. Немала роль належала і рибальству, про що свідчать кістяний гарпун і велика кількість риб'ячих кісток та луски. Кістки тварин вказують і на розвиток скотарства. Однак погана збереженість їх не дозволяє визначити склад табуна.

В VI ст. до н. е. життя на поселенні припиняється. Знайдені в основному культурному шарі окремі уламки горщиків черняхівської культури

¹⁷ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 142—144.

¹⁸ Фонди ІА АН УРСР.

¹⁹ ДП, вып. П. К., 1899, табл. IV, 83.

²⁰ П. Д. Либеров. Лесостепные культуры скифского времени.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 41, рис. 9, 1, 2.

²¹ Д. Т. Березовец. Отчет о разведке по р. Рось в 1956 г.— НА ІА АН УРСР, № 1956/12—Б; В. Г. Петренко. Отчет о разведках, проведенных в Каневском районе в 1958 г.— НА ІА АН УРСР, № 1958/1-В.

мали випадковий характер і тільки в VI—VIII ст. н. е. життя на поселенні знову відновлюється. В селищі відкриті залишки двох землянок, кам'яні вогнища і уламки горщиків ранньослов'янського часу.

Землянка № 1 відкрита в північно-східній частині селища (розкоп III, 1958 р.) на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Дно землянки було заглиблене у ґрунт і перекривало собою три стародавні

1

2

Рис. 10. Посудини VI—VIII ст. н. е.

ями, що виступали темними плямами (на світлішій плямі землянки). Контур житла добре простежувався тільки з північної і східної сторін. Незважаючи на погане збереження, з'ясувалось, що землянка мала прямокутну в плані форму, розмірами 4×3 м, витягнену з південного сходу на північний захід. В ній відкрито залишки двох стовпів діаметром 0,3—0,35 м, що знаходяться по одній лінії: один біля південно-східного кутка, на віддалі 0,5 м від краю, інший на 0,3 м на захід від нього. Обидва стовпи заглиблені в материк на 0,5—0,7 см, займаючи частково і верхній шар засипки стародавньої ями. У північно-західному кутку землянки виявлено залишки зруйнованого вогнища, яке являло собою розвал каменів середніх і малих розмірів, між якими знаходились уламки простих горщиків з шорсткою грубою поверхнею. Товщина завалу 12—15 см. В середній частині під каменями в піску була невеличка ямка. Пісок обпечений, рожевого і коричневого кольору. На захід від другого стовпа, на дні землянки лежали уламки біконічного горщика.

Землянка № 2 розташована на південний захід від першої, на глибині 0,75 см від поверхні. Відкрита частково. В розрізі західної стінки розкопу чітко визначився контур землянки, розміром з півдня на північ 1,6 м, і частина кам'яного вогнища, аналогічного знайденому в землянці № 1.

Залишки вогнища такого самого типу, складеного з невеличких каменів, були відкриті в середній частині поселення на глибині 0,65 м (траншея V, 1958 р.). Іншу конструкцію мало вогнище, розміщене в західній частині цієї самої траншеї. На глибині 0,75 м знайдений розвал печі, складений із каменю, з глиняною черенню. Черень, зроблена на материк, являла собою площадку випаленої глини овальної форми, розміром 0,85 м (захід—схід) та 0,5 м (північ—південь) і товщиною 3 см. У східній частині черені було устя. Навколо черені збереглися залишки стінок печі, складеної із каменю. Між камінням — уламки горщиків.

Знайдені при розкопках горщики представлені двома типами: біконічні, з невиділеними прямими вінцями, грубого виготовлення, та горщики з високо поставленими плічками, що плавно переходять в короткі прямі вінця, кращого виготовлення (рис. 10, 1, 2). Землянки з кам'яними вогнищами і знайдені в них горщики характерні для слов'янських поселень Правобережного Середнього Подніпров'я VI—VIII ст. н. е.²²

²² П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 253, рис. 73, 75.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ, В. Г. ПЕТРЕНКО,
Г. Т. КОВПАНИНКО

**Поселение VIII—VI вв.
до н. э.
Близ с. Крещатик
на Каневщине**

Резюме

Поселение расположено на песчаном мысу среди заболоченной поймы, на правом берегу оз. Обыштын, в районе нижнего течения р. Рось. Открыто в 1956 г. В. Г. Петренко. Исследовано в 1957—1958 гг. В. Г. Петренко, Е. Ф. Покровской, Г. Т. Ковпаненко. Поселение многослойное. Кроме культурных слоев чернолесского и раннескифского времени, которые являются основными, здесь найдены фрагменты керамики эпохи бронзы, черняховской культуры и раннеславянские землянки VI—VIII вв. н. э.

К чернолесскому времени принадлежат остатки древнего рва, два наземных жилища и ряд хозяйственных ям. Ров, находящийся в средней части поселения, ограничивал площадку размером 40×35 м. Наземные жилища, от которых сохранились остатки деревянных глинобитно-каркасных стен, находились за пределами рва.

К раннескифскому времени относятся три полуземлянки с каменными очагами внутри, надворные печи с каркасным сводом и предочажными ямами и много различных ям, в том числе и хозяйственные.

Раскопки дали интересный комплекс кухонной и столовой посуды, которая находит полные аналогии на чернолесских городищах и памятниках раннескифского времени в бассейне р. Тясмин. Изделия из металла и кости, найденные здесь, датируются VIII—VII и VI вв. до н. э.

К раннеславянскому времени принадлежат остатки двух землянок с каменными очагами внутри. Горшки, найденные в землянках, могут быть отнесены к VI—VIII вв. н. э.

И. Г. ПІДОПЛИЧКО

*«Позднепалеолитические
жилища из костей мамонта
на Украине»*

Важливою проблемою радянського палеолітознавства є висвітлення такої сторінки побуту палеолітичної людини, як житлобудівництво. Цій темі присвячено праці радянських вчених, як: П. Й. Борисковський, О. М. Рогачов, І. Г. Шовкопляс та ін.; звертаються до неї і зарубіжні дослідники.

Результати дослідження пізньопалеолітичних житлових споруд узагальнено в монографії визначного українського вченого І. Г. Підоплічка «Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине» (К., 1969). Багаторічне вирішення проблем палеонтології, геології, а також археології дало автору змогу всебічно і комплексно підійти до розв'язання важливих питань історії розвитку людського суспільства і природного середовища, яке оточувало викопну людину.

У п'яти розділах праці характеризуються житла окремих стоянок — Києво-Кирилівської, Гінцівської, Добранічівської, Мізинської, Межирицької. Передусім слід зазначити, що автор вводить у науковий обіг багато нових фактичних даних про виявлені на Україні пізньопалеолітичні житлові споруди з кісток мамонтів, у дослідженні яких він брав особисту участь (Добранічівка, Мізин, Межирич). Аналізуючи матеріали про відкриття в останні роки на території України, І. Г. Підоплічка прийшов до висновку, що на ряді раніше досліджених пам'яток пізнього палеоліту були виявлені залишки таких житлових споруд, але вони в свій час неправильно інтерпретувались. З цієї думкою можна погодитись.

Особливий інтерес серед старих розкопів становить Кирилівська стоянка: проведений автором аналіз даних про це поселення підтверджує його висновок про наявність тут жител з кісток мамонтів. Характер розміщення цього будівельного матеріалу свідчить про ряд конструктивних особливостей споруд пізньопалеолітичного часу. Як вказано в монографії, основними на території України були споруди типу яранг. Цей висновок автор ілюструє кресленнями і фотографіями.

На основі вивчення пізньопалеолітичних поселень робиться спроба уточнити термінологічну класифікацію різних категорій залишків. Так, на думку автора, «очажища» — це місця постійних вогнищ, «очажні топталища» — тимчасових чи покинутих; «топталища» є скупченнями побутових покидьків, як в житлах, так і зовні, в ямах. Проте наведені терміни, на наш погляд, не зовсім точні. Поняття «палеолітична стоянка» І. Г. Підоплічка розуміє як частину поселення, що прилягає до того чи іншого житла. Термін «палеолітичне стійбище» він застосовує для визначення тимчасової стоянки, поселення.

Велика увага в монографії приділена палеоекономічному методу, який дає можливість вирішити ряд важливих проблем, зокрема визначення часу існування пізньопалеолітичних поселень, чисельність їх населення, кількість мешканців в окремих житлах. Багатим джерелом для цього є кількісні дані про внутрішні й зовнішні вогнища, про тварин, на яких полювали, про залишки мисливської зброї палеолітичної людини. Спеціалісти, що застосовували цей метод, користувались переважно першим і другим з цих показників, а І. Г. Підоплічка враховує всі, внаслідок чого забезпечується комплексний підхід до палеоекономічних питань. Таким шляхом автор встановив, що Кирилівське поселення існувало близько семи років, Гінцівське — дев'ять, Мізинське і Добранічівське — по вісім, а Межирицьке — близько 20. Причиною залишення цих поселень був економічний чинник: винищення мамонтів, що давали основну кількість м'яса. Тому, на думку І. Г. Підоплічка, для пізньопалеолітичного часу характерною є тимчасова осілість, яка простежується вперше в цей період.

В зв'язку з останнім положенням слід зауважити, що автор скептично ставиться до даних не тільки про домустьєрські постійні житлові споруди, а й про мустьєрські. Він вважає існування останніх спірним, а відомості про ашельські житла нез'ясованими (стор. 8—9). Така позиція автора викликає заперечення, бо після відкриття залишків мустьєрського житла в Молодовому і сумніватись в наявності житлових споруд з кісток мамонтів у цей час неможливо. Це підтверджують і геологічні умови залягання стоянки (друга надзаплавна тераса Дністра), численний крем'яний інвентар, радіовуглецеве визначення абсолютного часу (44000 років тому) і наслідки аналізу за колагеновим методом, розробленим І. Г. Підоплічком. Крім того, форма житла повністю відповідає тим показникам, які, на думку автора (стор. 37), виступають першою оз-

накою постійних споруд. Отже, це питання щодо мустьєрської доби вже не є дискусійним.

Автор, мабуть, має рацію, висловлюючи сумнів про наявність житлових споруд у президжантропа (дослідження Л. Лікі). Після відкриття А. Люмлеем залишків у гроті Лазарет є всі підстави датувати початок появи довгочасних жител ашельським часом. Це закономірно, бо саме тоді в складі фауни ссавців спостерігаються ознаки наступаючого похолодання, що спричинилося до пошуків людиною укрить від холоду і змусило її споруджувати найпростіші житла.

Процес розвитку техніки палеолітичного житлобудівництва слід розглядати історично, виходячи з фактичних даних ашельського, мустьєрського і пізньопалеолітичного часу. В добу пізнього палеоліту ця техніка досягла певного прогресу. Винятково цікавим є матеріал про межирицькі житла: перше, відкрите в попередні роки і проаналізоване в праці І. Г. Підоплічка, і друге, відкрите в 1970 р. За своєю будовою вони одні з найскладніших, що свідчить про значні успіхи житлобудівництва наприкінці палеоліту.

Опубліковані І. Г. Підоплічком дані про Межирицьке поселення та інші пам'ятки України свідчать на користь концепції ряду радянських вчених, які обґрунтовували існування парної родини в пізньопалеолітичний час.

Автор монографії критично ставиться до абсолютних дат пам'яток, встановлених на основі радіовуглецевого та інших методів, але, незважаючи на це, сам робить спробу визначити абсолютний час існування деяких пізньопалеолітичних поселень, де були простежені житла з кісток мамонтів. Так, межирицьке житло датоване ним 7—6 тис. років тому (*стор. 143*). Це ствердження, на нашу думку, мало аргументоване, бо згадка про деякі геологічні умови залягання пам'ятки в с. Межирич і поселення трипільської культури на Дністрі та посилання на дані колагенового методу не можуть переконати читача в такій хронології. Дата, зазначена вище, відповідає добі кінця мезоліту та початку раннього неоліту. Коли б вона була правильною, то тоді слід припустити співіснування в районі Межирич пізньопалеолітичних і ранньонеолітичних племен чи наявність реліктових пізньопалеолітичних культур на даній території. Крем'яний інвентар з межирицького поселення, вироби з кісток, виявлені в житлі, свідчать про те, що ця пам'ятка повинна датуватися кінцем пізнього палеоліту. Мабуть, необхідно зробити серію аналізів шляхом радіовуглецевого методу, щоб встановити абсолютний час поселення, яке за складом виявлених виробів, фауністичних залишок та за іншими даними, безумовно, не могло співіснувати з ранньонеолітичними культурами.

Незважаючи на певні недоліки, нова праця з проблем пізнього палеоліту і матеріальної культури стародавнього населення на території Української РСР заслуговує позитивної оцінки. Слід також зазначити високоякісне поліграфічне оформлення книги.

О. П. Черниш

О. П. ЧЕРНИШ

Наукова сесія у Львові

11—17 березня 1970 р. у Львові відбулась наукова сесія Відділення історії АН УРСР, інститутів археології та етнографії АН СРСР, Секції суспільних наук АН УРСР, Інституту суспільних наук та Державного музею етнографії і художнього промислу АН УРСР, присвячена підсумкам археологічних і етнографічних досліджень 1969 р. та 30-річчю організації у Львові академічних установ у галузі суспільних наук. В роботі сесії взяло участь понад 300 вчених з різних міст Радянського Союзу.

Пленарне засідання вступним словом відкрив академік Б. О. Рибаків, який коротко підсумував основні наслідки польових робіт 1969 р. З вітанням від Львівського обкому КП України і Львівського облвиконкому виступили О. Мартянова, від Президії АН УРСР П. А. Горішній. Увагу присутніх привернули доповіді члена-кореспондента АН СРСР, директора Інституту етнографії АН СРСР Ю. В. Бромлея та професора В. І. Козлова «Етнічні процеси в СРСР в світлі ленінських ідей», члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого «Ленінізм і проблеми етнічної історії українського народу», професора О. П. Черниша «Основні підсумки археологічних досліджень західних областей УРСР за роки Радянської влади». Професор К. В. Чистов висвітлив тему «В. І. Ленін і проблеми російської фольклористики». Директор Інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибаків присвятив свою доповідь галицьким літописам XII ст., відомий антрополог професор М. М. Герасимов порушив проблему формування людей верхнього палеоліту. Академік Вірменської Академії наук Б. Б. Піотровський проаналізував форми господарства, що сприяють виникненню класів і становленню економіки.

На пленарному засіданні Інституту археології АН СРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР були заслухані доповіді професора О. М. Беленицького «Середньоазіатсько-кавказькі паралелі в ранньосередньовічному мистецтві», П. М. Долуханова і В. І. Тимофеева «Абсолютна хронологія верхнього палеоліту, мезоліту і неоліту Євразії» та професора М. К. Каргера «Нові архітектурні відкриття в Новгороді».

Вчені ради Інституту етнографії АН СРСР та Державного музею етнографії і художнього промислу АН УРСР обговорили виступи Ю. В. Бромлея «Етнос і етносоціальні організації», директора Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР Ю. Г. Гошка «Звичаєве право населення Карпат XV—XVII ст.», В. А. Ніконова «Етнографія України й ономастика» та ін.

Під час сесії працювали археологічні секції і підсекції кам'яного віку, енеоліту і доби бронзи, скіфо-сарматської і античної археології, культур раннього залізного віку Європейської частини СРСР, слов'яно-руської археології, середньовічних старожитностей неслов'янських народів. Відбулись засідання секцій і підсекцій етнографії слов'янських і неслов'янських народів, народів Кавказу, сучасних етнічних процесів в СРСР, народного мистецтва, фольклору.

На заключному засіданні сесії Відділення історії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР були заслухані змістовні доповіді професора В. Н. Алексеєва «Палеодемографія СРСР» (Інститут етнографії АН СРСР, Москва), професора В. М. Масона (Інститут археології АН СРСР, Ленінград), «Зона протогородських цивілізацій поміж Індією і Шумером», кандидата історичних наук В. І. Відзілі (Інститут археології АН УРСР, Київ) «Розкопки скіфського кургану Гайманова могила».

Присутні переглянули кольорові кінофільми професора О. М. Бадера про дослідження палеолітичної стоянки Сунгир та доктора історичних наук Г. Г. Мезенцевої про археологічні пам'ятки стародавнього Білгорода.

Для учасників сесії було організовано екскурсії по музеях Львова, огляд архітектурних пам'яток міста, поїздки в Карпати тощо.

Наукова конференція в Ужгороді

Протягом трьох днів — з 12 по 14 травня 1970 р. — тривали засідання чергової XIV наукової конференції Інституту археології АН УРСР, яка за традицією проводиться через кожні два роки. Ця конференція, присвячена 100-річчю з дня народження В. І. Леніна та 25-річчю воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, відбулась в Ужгороді. В її організації найактивнішу участь взяв Ужгородський державний університет.

Серед присутніх були численні делегації археологів та істориків України, Москви, Ленінграда, Мінська, Єревана та інших міст нашої країни, представники Словацької Академії наук — всього понад 150 осіб.

У своєму вступному слові директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко зазначив, що проведення конференції в Ужгороді буде стимулом для ще більшого розширення археологічних досліджень в Закарпатті та інших західних областях України, де з глибокої давнини зрещувалися культурні впливи Сходу і Заходу.

На пленарних засіданнях було заслухано сім доповідей. Розквіт економіки і культури Закарпаття за роки Радянської влади яскраво висвітлив голова Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих В. П. Русин. Він всебічно розкрив соціально-економічні процеси в краї після воз'єднання з Радянською Україною, які зумовили його небувале господарське й культурне піднесення. В доповіді члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова (Київ) «Ленінські ідеї і нові напрямки в археологічній науці» було наголошено на необхідності використання ленінської історичної спадщини для розробки методології і методики археологічних досліджень і створення нових напрямів у цій галузі. Користуючись методом палеоекономічного моделювання, доповідач більш широко і предметно охарактеризував особливості стародавнього землеробства й общинного ремесла, а також вказав на важливу роль демографічних досліджень, зокрема у визначенні густоти населення трипільської культури III тисячоліття до н. е. І. Г. Підплічко (Київ) ознайомив з новими матеріалами до вивчення пам'яток пізнього палеоліту України, одержаними в результаті розкопок в с. Межирічі поблизу Канева. Ці дані є підставою для реконструкції жител верхнього палеоліту на території Української РСР.

Є. А. Балагурі (Ужгород) виступив в доповіддю «Археологічні дослідження на Закарпатті за 25 років Радянської влади». За цей час тут вивчалися пам'ятки палеоліту, бронзи, раннього заліза, слов'янські і давньоруські поселення та могильники. У фондах Державного краєзнавчого музею в Ужгороді є одна з найкращих збірок бронзових виробів кінця II—I тисячоліття до н. е. Локалізація цих предметів в межах поширення певних археологічних культур — важливе завдання в галузі первісної археології краю. Доповідач підкреслив перспективність дальшого дослідження слов'янських пам'яток в Закарпатті.

О. П. Черниш (Львів) підсумував результати вивчення багаточисельних палеолітичних стоянок Подністров'я. Створено стратиграфічні колонки, які дозволяють визначити хронологію не тільки пам'яток палеоліту Подністров'я, а й Центральної Європи.

Значний інтерес викликала доповідь М. К. Каргера (Ленінград) «Пам'ятки галицько-волинської архітектури XII—XIII століть у світлі нових архітектурно-археологічних досліджень». Проаналізований автором матеріал говорить про високу майстерність представників галицької архітектурної школи.

Перспективи вивчення середньовічних пам'яток України висвітлив Р. О. Юра (Київ), який показав їх значення для розкриття шляхів формування української народності. Дослідження з історії матеріальної культури XIII—XVIII ст., які розгорнув в останні роки Інститут археології АН УРСР, значно поповнять джерела, що характеризують соціально-економічні процеси того періоду.

На конференції працювало сім секцій, на яких було заслухано 94 доповіді і повідомлення. На секції кам'яного віку обговорювалися дев'ять виступів: В. М. Гладиліна (Київ) і П. П. Сови (Ужгород) «Ранній палеоліт Закарпаття»; С. В. Смирнова (Київ) і П. П. Сови «Пізньопалеолітичні пам'ятки Закарпаття»; В. Ф. Петруня (Кривий Ріг) «Геоморфологічні і геологічні умови палеоліту Закарпаття»; М. К. Анісюткіна (Ленінград) «Середньопалеолітична стінківсько-друїторська єдність на території Західної України та Південно-Західної Молдавії»; Ю. Г. Колосова (Київ) «Нові муст'єрські місцезнаходження в Криму»; І. Г. Шовкопляса (Київ) «Господарсько-побутові комплекси Добранічівської стоянки»; М. І. Гладких (Київ) «Характер відмінностей крем'яного інвентаря господарсько-побутових комплексів Добранічівської стоянки»; В. Н. Станко (Одеса) «Проблема кукренської культури».

Учасники секції ознайомились з палеолітичними пам'ятками Закарпаття, зокрема пізнюашельським місцезнаходженням Рокосове поблизу м. Хуста та пізнюопалеолітичними стоянками Берегове I і Берегове II.

На секції енеоліту прослухано 11 доповідей і повідомлень: Т. Г. Мовші (Київ) «Локальні групи та хронологія пізнього Трипілья»; В. Г. Збеневича (Київ) «Хронологія пізнього Трипілья»; І. І. Зайця (Вінниця) «Трипільське поселення Клишів»;

В. О. Круца (Київ) «Пізнотрипільське поселення з штучними укріпленнями біля с. Козаровичі на Дніпрі»; О. В. Цвек (Київ) «Нові дані про трипільські племена в басейні рік Росі та Гнилодо Тікича»; С. Шишка (Нітра, ЧССР) «Лужанська група в Східній Словаччині»; І. Л. Алексеєвої (Одеса) «Чоловічі статуетки з трипільського поселення Олександрівка»; А. П. Йоґошевої (Москва) «Еволюція ранньотрипільської пластики»; В. М. Даниленка (Київ) «Первісні Деметра та Артеміда в трипільському пантеоні»; Н. М. Виноградової (Москва) «Трипільські поселення фази Кукутені АВ на Дністрі»; К. К. Черниш (Москва) поділилася враженнями про археологічну подорож по Румунській Народній Республіці.

На секції епохи бронзи виступило 15 учасників конференції: І. К. Свешников (Львів) «Прикарпатська культура шнурової кераміки»; М. М. Чередниченко (Київ) «Євразійські псалії доби бронзи»; В. В. Отрошенко (Київ) «Семантика орнаментів на деталях кінської вузди сабатинівських поселень»; В. Ф. Клименко (Ворошиловград) «Розкопки курганів епохи пізньої бронзи біля м. Єнакієва»; А. Точек (Нітра, ЧССР) «Укріплення поселень епохи ранньої бронзи в Карпатській котловині»; С. І. Круц (Київ) «Деякі питання палеоантропології кемі-обинської культури»; І. М. Шарафутдінова (Київ) «Розкопки курганів біля с. Соколовка на Інгулі»; О. Г. Шапошникова (Київ) «Деякі висновки з вивчення пам'яток епохи міді — бронзи в Поінгуллі»; В. І. Нікітін (Миколаїв) «Деякі проблеми в дослідженні антропоморфних стел»; О. В. Кулішов (Ужгород) «Колекція бронзових виробів Березівського народного музею Закарпатської області»; С. М. Бібіков (Київ) «Походження пам'яток багатовапалкової кераміки»; В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг) «Проблеми петрографії кам'яних знарядь Закарпаття»; В. І. Саріаніді (Москва) «Розкопки пам'яток енеоліту і бронзи в Ірані та Афганістані»; М. М. Бондар (Київ) «Нові поселення епохи ранньої бронзи в районі Канева»; Е. А. Федорова-Давидова (Москва) «Східна група пам'яток ямної культури».

На секції ранньозалізного часу заслухано 13 доповідей: Б. А. Шрамка (Харків) «Розкопки пам'яток скіфського часу в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли у 1969 р.»; О. І. Тереножкіна (Київ) «Киммерійський час (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) на півдні Східної Європи»; О. М. Лескова (Київ) «Розкопки скіфських курганів біля Каховки»; Є. В. Черненко (Київ) «Роботи на скіфських курганах в зоні Краснознаменської зрошувальної системи в 1968—1969 рр.»; Г. Т. Ковпаненко (Київ) «Скіфські кургани біля с. Ковалівка на Нижньому Побужжі»; Г. І. Смирнovoї (Ленінград) «Нові дослідження поселення Магала»; С. С. Березанської (Київ) «Південно-західні зв'язки білогрудівської культури»; Г. І. Мелюкової (Москва) «Датування і співвідношення культур початку залізного віку в Молдавії»; Л. І. Крушельницької (Львів) «Пам'ятки фракійського гальштату у Верхньому Подністров'ї»; В. А. Ільїнської (Київ) «Реконструкція скіфського кінського убору IV ст. до н. е.»; С. С. Бессонової (Керч) «Таврське поховання VI ст. до н. е. з некрополя античної Тірітаки»; Є. О. Петровської (Київ) «Датування пам'яток ранньозалізного віку у північній частині Правобережної Скіфії»; Т. Б. Барцевої (Москва) «Металургійні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. і в перші століття н. е.».

На секції античної археології виступило 15 доповідачів: П. О. Коршиковський (Одеса) «Завдання і перспективи вивчення античних пам'яток Північного Заходу Української РСР»; К. С. Горбунова (Ленінград) «Роботи експедиції Ермітажу на острові Березань в 1969 р.»; Л. М. Славін (Київ) «Розкопки міських кварталів в районі Ольвійської агори»; Ю. І. Козуб (Київ) «Поховальний обряд Ольвії в перші століття н. е.»; А. С. Русяєва (Київ) «Вотивні предмети Бейкушського пізньохалічного поселення»; Б. Д. Щелов (Москва) «Монети-стрілки»; Е. І. Соломонік (Сімферополь) «Нові епіграфічні пам'ятки Херсонеса»; Л. Г. Колесникова (Херсонес) «Антропоморфні надробки Херсонеса»; В. Н. Кадеєв (Харків) «Розкопки в портовому районі Херсонеса»; В. М. Даниленко (Сімферополь) «Розробка стратиграфії Херсонеса»; І. А. Антонова (Херсонес) «Дослідження оборонних стін Херсонеса»; С. Д. Крижицький (Київ) «Розкопки Тіри в 1969 р.»; І. Б. Клейман (Одеса) «Стратиграфія Білгород-Дністровського городища за розкопками 1965—1968 рр.»; В. М. Корпусова (Київ) «Результати розкопок некрополя біля с. Золоте в Криму»; М. М. Кобиліна (Москва) «Зображення Мойри в Північному Причорномор'ї».

На секції слов'янської археології на порядку денному було 12 доповідей і повідомлень: Є. В. Максимова (Київ) «Розселення зарубинецьких племен Подніпров'я в перші століття нашої ери»; Б. Хроповського (Нітра, ЧССР) «Розкопки слов'янської Нітри»; Г. М. Шовкопляс (Київ) «Ранньослов'янське поселення в Києві»; М. Б. Щукіна (Ленінград) «Кельто-дакійські пам'ятки рубежу нашої ери і липицька культура»; П. І. Хавлюка (Вінниця) «Слов'янське ремісничє селище в с. Поріївка Іллінецького району Вінницької області»; В. В. Седова (Москва) «Слов'яни та іранці в давнину»; Є. В. Махно (Київ) «Деякі питання етнічної інтерпретації поховань Компанійського могильника»; І. П. Русанової (Москва) «Пам'ятки празького типу на Україні і в Польщі»; Г. О. Вознесенської (Москва) «Техніка металообробки у племен зарубинецької культури»; Е. О. Симоновича (Москва) «Деякі типи ранньослов'янської кераміки»; В. Д. Барана (Київ) «Слов'яни у верхів'ях Дністра і Західного Бугу»; О. М. Мельниковської (Москва) «Долинське поселення на р. Сеймі»; А. Т. Сміленко (Київ) «Локальні варіанти ранньослов'янської культури Південно-Східної Європи»; Д. Т. Березовця (Київ) «Руси в Подніпров'ї».

На секції давньоруської та середньовічної археології заслухано 19 виступів: В. Д. Королюка (Москва) «Особливості формування державності і народності в Центральній та Східній Європі»; В. Й. Довженка (Київ) «Особливості розвитку феодалізму в Київській Русі»; П. О. Рапопорта (Ленінград) «Давньоруські житла на території Галицької та Волинської земель»; М. М. Кучінка (Львів) «Археологічні пам'ятки VI—XIII ст. в межиріччі Західного Бугу і Дністра»; С. О. Висоцького (Київ) «Докирилівська азбука в Софії Київській»; О. І. Рогова «Міжслов'янські зв'язки X—XII ст.»; С. Р. Кілієвич (Київ) «Дослідження ремісничого району давнього Києва»; А. С. Бугая (Київ) «Змійові вали»; Г. Ф. Соловйової (Москва) «Слов'янські пам'ятки кінця I тисячоліття н. е. на Лівобережжі Дніпра»; О. О. Ратича (Львів) «Стародавній Звенигород—столиця Звенигородського князівства у світлі археологічних досліджень 1965—1969 рр.»; О. М. Годованюк (Київ) «Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі»; Ф. М. Гуревич (Ленінград) «Реміснича корпорація давньоруського міста за історико-археологічними даними»; С. В. Арутюняна (Єреван) «Результати роботи Анбердської археологічної експедиції»; О. І. Домбровського (Сімферополь) «Поселення середньовічної Таврики»; І. Р. Могитича та Л. Дмитровича (Львів) «Обстеження замка в м. Ужгороді»; О. О. Карнобел (Чернігів) «Деякі нові відкриття в Чернігові у 1967—1968 рр.»; І. Ф. Тоцької (Київ) «До вивчення розпису галерей Софії Київської»; А. І. Романчук (Свердловськ) «Середньовічні амфори Херсонеса»; О. В. Сухобокова (Київ) «Населення Дніпровського Лівобережжя в другій половині I тисячоліття н. е.»

Обговорення доповідей проходило в формі жвавого обміну думками з приводу різних проблем стародавньої історії України та шляхів їх вирішення. Дискусія була корисною для присутніх.

На заключному пленарному засіданні директор Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченко підвів підсумки роботи конференції. Учасники її ознайомились з деякими визначними археологічними та архітектурними пам'ятками Закарпаття, відвідали обласний краєзнавчий музей та чудовий етнографічний музей просто неба.

Л. М. СЛАВІН

Підготовка археологів в університетах України

Відповідальні завдання, що стоять перед радянською археологічною наукою, викликають зростаючу потребу в кадрах спеціалістів. Значний вклад у цю справу вносять учбові заклади Української РСР.

Кафедра археології, заснована 1 жовтня 1944 р. на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка,— єдиний на Україні спеціалізований учбовий центр по підготовці кадрів археологів, музейних працівників, який проводить навчально-виховну, учбово-методичну й науково-дослідну роботу в галузі археології. Групова підготовка студентів з цієї двопрофільної спеціалізації здійснюється з III курсу. Навчальний план кафедри передбачає викладання «Основ археології» на перших курсах і вісім спецкурсів: «Кам'яний вік, Бронзовий вік, Залізний вік, Антична археологія, Археологія давніх слов'ян, Давньоруська археологія, Основи нумізматики, Методика археологічних досліджень».

Вивчаються також допоміжні дисципліни (основи польових обмірювань, основи фотосправи тощо).

Важливе значення у вихованні майбутніх фахівців має навчально-виробнича практика — участь студентів в експедиціях протягом трьох літніх періодів. Проводяться також практикуми: два — в музеях Києва і один — у Москві та Ленінграді.

З 1953 р. кафедру археології перейменовано на кафедру археології та музеєзнавства. В рамках профілю музеєзнавства читаються чотири спецкурси: Історія і сучасний стан музейної справи; Методика експозиційної роботи; Методика екскурсійної роботи; Методика фондової роботи.

З метою більш поглибленого вивчення тієї чи іншої проблеми кафедра провадить факультативні спецкурси: Господарство давньої Русі; Архітектура давньої Русі; Археологія давньослов'янських племен; Археологія Скіїї; Вступ до історії мистецтва; Нові методи в археології; Сучасний стан і чергові завдання музейного будівництва на Україні та ін.

У підготовці молодих спеціалістів велику роль відіграє діяльність студентського археологічного гуртка. Найкращі доповіді включаються у порядок денний загальноуніверситетських студентських конференцій та щорічних всесоюзних конференцій студентів-археологів у Москві. На засіданнях гуртка неодноразово виступали провідні археологи України, Москви та Ленінграда, а також вихованці кафедри, які провели значні експедиційні відкриття. Ряду студентів, що брали участь у всесоюзних і республіканських

конкурсах студентських наукових праць, присуджено медалі й грамоти. В ході навчального процесу вивчаються твори Маркса, Енгельса, Леніна, особливо ті з них, що мають загальнометодологічне значення. В лекціях викриваються ворожі нашій ідеології буржуазні теорії і фальсифікації. Знайомство з спеціальними прийомами дослідження спрямовано не лише на те, щоб студенти мали уявлення про формальні, типологічні й технологічні особливості стародавніх пам'яток та їх хронологічні й локальні ознаки, а й уміли на основі дослідження пам'яток матеріальної культури відтворювати картину розвитку давніх соціально-економічних формацій.

Важливого значення надається висвітленню значних досягнень радянської археології, зокрема вивченню праць лауреатів Ленінських і державних премій. Слід зазначити, що поряд з археологічними дисциплінами студенти проходять весь цикл загально-історичних наук за програмою факультету.

Колектив кафедри проводить значну експедиційну та науково-дослідну роботу. Протягом 15 років вивчалися поселення доби енеоліту та бронзи на південь від Канева, давньослов'янське поселення полян на території Канівського заповідника Київського університету, давньоруське місто Родень на Княжій горі. П'ятий рік здійснюються розкопки стародавнього Білгорода поблизу Києва. Кафедра бере активну участь в Ольвійській експедиції.

Вихованці кафедри добре виявляють себе на практичній роботі. В провідній археологічній установі республіки — Інституті археології АН УРСР вони становлять майже половину його колективу. Їх можна зустріти й в усіх музеях Києва та інших міст України (в Одесі, Сумах, Чернігові, Полтаві, Керчі, Черкасах, Івано-Франківську та ін.). Ряд випускників працює за спеціальністю в Російській Федерації (у Москві, Новосибірську, Ульяновську, Сиктивкарі, Якутську), а також за рубжем (у Польській Народній Республіці). Серед цих фахівців є викладачі, що читають курси археології у вузах Української РСР, зокрема в Донецькому університеті, Івано-Франківському педінституті. Близько 30 дослідників є кандидатами історичних наук, понад 40 — керівниками археологічних експедицій.

Викладачі, зокрема Дніпропетровського, Донецького університетів, проходили стажування при кафедрі. Вона є одним з центрів стажування, підвищення кваліфікації, підготовки дисертацій з археології і зарубіжних учених (Польща, Чехословаччина, США, ФРН).

У своїй діяльності колектив кафедри враховує досвід роботи московських і ленинградських колег, підтримує тісні зв'язки з Інститутом археології АН УРСР — одним з основних осередків наукових досліджень у цій галузі, а також з Міністерством культури УРСР, музеями Києва, Москви, Ленінграда.

Підготовку фахівців здійснює і кафедра археології та стародавньої історії історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Студентам читаються лекції з історіографії та джерелознавства стародавнього світу — археології та античної історії, історії залізного віку в Європі, історії мистецтва (до середньовіччя), методики археологічних досліджень, а також спецкурс (нумізматика, античні держави Північного Причорномор'я та інші теми). Проводиться і спецсеминар на теми дипломних робіт. Студенти пишуть курсові й дипломні праці за фахом, беруть участь у роботі археологічного гуртка, проходять учбово-виробничу практику під час організованих кафедрою експедицій (Скіфської, Херсонеської, Салтівської). При кафедрі є аспірантура.

Спеціалізація з археології проводиться і кафедрою стародавньої історії та середніх віків Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Тут викладаються такі спецкурси: Виникнення людського суспільства, Античні держави Північно-Західного Причорномор'я, Східнослов'янські племена, Нумізматика. Студенти вдосконалюють знання в археологічному гуртку, беруть участь в експедиціях, що ведуть дослідження на Придністров'ї, пишуть курсові й дипломні праці. Кафедра має аспірантуру.

В інших університетах Української РСР підготовка археологів та музейних працівників, на жаль, не ведеться.

В справі підготовки археологів є недоліки. Усунути їх допомогла б нарада керівників історичних факультетів університетів України, археологічних та музейних установ України. Така нарада не скликалась жодного разу. Тим часом цей захід сприяв би поліпшенню підготовки кадрів археологів і музейних працівників республіки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ДІМ — Державний історичний музей
ДП — Древности Приднепровья
ЗНГШ — Записки наукового товариства ім. Шевченка
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ІАДК — История и археология древнего Крыма
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ИИМК — Институт истории материальной культуры
КІМ — Київський історичний музей
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛВІА — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МІА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА — Науковий архів
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
Труды АС — Труды Археологического съезда
УДУ — Ужгородський державний університет
ААН — Acta archaeologica Academia Scientiarum Hungaricae Archeologia
AM — Archeologia Moldovei
ESA — Eurasia Septentrionalis antiqua
Pr. A. — Przegląd archeologiczny
SA — Slovenska archeologia
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche

З М І С Т

Статті

С. С. Березанська. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи	3
Є. О. Петровська. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я	9
А. С. Русяєва. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань	22
Е. О. Симонович. Північне Причорномор'я і слов'яни-анти (Москва)	29
Е. А. Балагурі (Ужгород). Археологічні дослідження на Закарпатті за роки Радянської влади	34

Публікації та повідомлення

Д. Я. Телегін. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України	44
Ю. М. Малеев. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині	53
М. І. Островський (Кременець). Поховання культури шнурової кераміки поблизу с. Ліпа Ровенської області	60
В. В. Отрощенко. Про зображення на сокирці доби пізньої бронзи з Керчі	64
І. К. Сवेशников (Львів). Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь	68
Г. Ю. Храбан (Умань). Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині	81
Е. В. Яковенко. Про кулясті курільниці IV—I ст. до н. е.	87
Є. Ф. Покровська, В. Г. Петренко (Москва), Г. Т. Ковпаненко. Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині	94

Критика та бібліографія

О. П. Черниш.—И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине	110
---	-----

Хроніка та інформація

О. П. Черниш. Наукова сесія у Львові	112
В. Д. Баран, Є. В. Максимов. Наукова конференція в Ужгороді	113
Л. М. Славін. Підготовка археологів в університетах України	115

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

С. С. Березанская. О роли металлургии в общественном прогрессе в эпоху меди и бронзы	9
Е. А. Петровская. Подгорцевские памятники Киевского Поднепровья	21
А. С. Русяева. Культовые предметы с поселения Бейкуш близ о-ва Березань	28
Э. А. Симонович (Москва). Северное Причерноморье и славяне-анты	34
Э. А. Балагури (Ужгород). Археологические исследования на Закарпатье за годы Советской власти	43

Публикации и сообщения

Д. Я. Телегин. Поселения днепро-донецкой культуры на севере Украины	52
Ю. Н. Малеев. Мегалитические гробницы на Тернопольщине	60
М. И. Островский (Кременец). Погребения культуры шнуровой керамики близ с. Липа Ровенской области	64
В. В. Отрошенко. Об изображении на топорике эпохи поздней бронзы из Керчи	67
И. К. Свешников (Львов). Памятники милоградской культуры в бассейне р. Горынь	80
Г. Е. Храбан (Умань). Памятники чернолесской культуры на Уманщине	87
Э. В. Яковенко. О шаровидных курильницах IV—I вв. до н. э.	93
Е. Ф. Покровская, В. Г. Петренко (Москва), Г. Т. Ковпаненко. Поселение VIII—VI вв. до н. э. близ с. Крещатик на Каневщине	109

Критика и библиография

А. П. Черныш.—И. Г. Пидопличко. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине	110
---	-----

Хроника и информация

О. П. Черныш. Научная сессия во Львове	112
В. Д. Баран, Е. В. Максимов. Научная конференция в Ужгороде	113
Л. М. Славин. Подготовка археологов в университетах Украины	115

АРХЕОЛОГИЯ

2

(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *О. Х. Кудрик*. Оформлення художника *Г. С. Ковланенко*. Технічний редактор *Б. О. Піковська*. Коректор *Т. І. Савицька*.

Здано на виробництво 13.IV 1971 р. Підписано до друку 28.X 1971 р. БФ 27715. Зам. 274. Видавн. № 320. Тираж 2600. Папір № 1, 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 7,5. Умовн. друк. арк. 10,5. Обліково-видавн. арк. 10,93. Ціна 84 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

„НАУКОВА ДУМКА“